

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

На правах рукопису

Денисенко Зоя Миколаївна

УДК 811.161.2'371

**СЕМАНТИЧНЕ УЗГОДЖЕННЯ
МІЖ КОМПОНЕНТАМИ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ
В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

10.02.01 – українська мова

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник:
Мацько Любов Іванівна,
дійсний член АПН України,
доктор філологічних наук,
професор

Черкаси – 2005

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень і позначок.....	4
Вступ.....	5
Розділ 1. Семантичне узгодження як мовне явище.	12
1.1. Семантична і формально-граматична природа валентності.....	12
1.2. Витоки вчення про смисловий зв'язок слів.....	15
1.3. Механізм взаємодії компонентів лексичного значення слів як основа семантичного узгодження.....	25
1.4. Макро- і мікрокомпонентний опис лексичного значення.....	31
1.5. Класифікації сем у семантичній структурі семема.....	37
1.6. Смысл слова як актуальне значення.....	42
1.7. Семантичні процеси при семному варіюванні значення слова.....	46
1.8. Сучасні дослідження проблеми семантичного узгодження.....	56
Висновки до розділу 1.....	63
Розділ 2. Семантичне узгодження компонентів словосполучення на денотативно-сигніфікативному рівні.....	67
2.1. Сема і семема як функціональні одиниці структури лексичного значення.....	67
2.2. Повторення денотативно-сигніфікативних ядерних сем.....	76
2.2.1. Вхідження семема одного компонента на правах семи в тлумачення іншого.....	76
2.2.2. Тавтологічна ітерація ядерних сем компонентів словосполучення.....	91
2.2.3. Повторення семи обох компонентів словосполучення.....	112
2.2.4. Синонімічний повтор ядерних сем у тлумаченнях компонентів словосполучення.....	118
2.3. Семантичне узгодження у словосполученні на рівні периферії денотативно-сигніфікативного компонента.....	125
2.4. Оксиморон як засіб семантичного розузгодження між компонентами словосполучення.....	128
Висновки до розділу 2.....	133
Розділ 3. Семантичне узгодження на граматичному та конотативному рівнях.....	136
3.1. Поняття категорійної семи.....	136
3.2. Питання конотації в аспекті семантичного узгодження.....	143
3.3. Інтегральна роль класем у словосполученні.....	150
3.4. Складання адитивних смислів у словосполученні.....	166
3.5. Категорія відмінка як засіб вираження взаємоспрямованих формальних і смислових зв'язків поєднаних слів.....	173
3.6. Категорійні семні зв'язки при транспозиції в іншу частину мови одного з компонентів словосполучення.....	178
3.7. Конотативне семантичне узгодження.....	182
Висновки до розділу 3.....	200
Загальні висновки.....	203
Список використаної літератури.....	212

Список використаних джерел.....241

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ І ПОЗНАЧОК

* – неможливість вживання в мовленні

ДПОі – дієслівне тавтологічне словосполучення з обов'язковим поширювачем та іменником в орудному відмінку з інструментальним значенням

ЛСВ – лексико-семантичний варіант

ЛСГ – лексико-семантична група

А – синтаксичний прикметник

Adv – адverbальний детермінант

N – синтаксичний іменник

Nx – відмінкова форма іменника

Nid – іменник-прикладка

V – синтаксичне дієслово

ВСТУП

Проблема взаємодії синтаксису й лексичної семантики, зокрема тієї, що виникає при сполучуваності слів і форм, – одна з актуальних проблем сучасної лінгвістики, оскільки її вирішення дає змогу виявити ті семантичні нюанси, які іншим аспектом дослідження виявити важко. Початок вивчення лексико-граматичної сполучуваності як лінгвістичного феномена покладено М. В. Ломоносовим.

Посилений інтерес до вивчення сполучувальних властивостей слова зумовлюється активними розробками в галузі валентності лінгвістичних одиниць, представленими у дослідженнях багатьох лінгвістів. У радянському мовознавстві вперше застосував поняття валентності у кінці 40-х років С. Д. Кацнельсон.

Як відомо, вчення про валентність спочатку розроблялося на суто синтаксичному рівні стосовно дієслова (Л. Теньєр), що пояснюється лексико-граматичним статусом цієї частини мови: вона є “найцентральношим членом речення” [66, 110], “арматурою”, яка об’єднує слова в реченні [325, 138]. Подальший розвиток теорія валентності знайшла у працях вітчизняних і зарубіжних мовознавців (Б. А. Абрамов, Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, Р. Ф. Газизова, Р. М. Гайсіна, Ю. С. Долгов, Г. О. Золотова, М. М. Копиленко, Н. З. Котелова, Е. М. Меднікова, О. І. Москальська, М. Д. Степанова, Н. Ю. Шведова та інші). На матеріалі української мови ця проблема відображена в дослідженнях Й. Ф. Андерша, І. Р. Вихованця, А. П. Грищенка, А. П. Загнітка, М. П. Кочергана, Т. Є. Масицької, М. Я. Плющ, І. І. Слинська, М. І. Степаненка, Н. І. Тарасової, Г. М. Удовиченка та інших.

Сфера валентного аналізу поступово розширюється. Об’єктом дослідження служить не лише дієслово, а й інші частини мови. Погляд на валентність як на “властивість слова певним чином реалізуватися в реченні і вступати в певні комбінації з іншими словами” [155, 132], тобто його здатність “вибірково сполучатися з іншими словами в мовленнєвому ланцюгу” [10, 9;], простежується у лінгвістичних розвідках Ю. Д. Апресяна [8], Н. Д. Арутюнової [17 – 20], В. В. Виноградова [61], І. Р. Вихованця [64 – 69], А. П. Грищенка [105 – 107], А. П. Загнітка [139], М. Д. Степанової [292 – 295] та ін.

Крім поняття валентності, в лінгвістиці використовується поняття “сполучуваність”, що, як і перше, стосується процесу поєднання мовних одиниць. У спеціальних дослідженнях ще й нині не досягнуто повної згоди стосовно цих термінів. На нашу думку, валентність – це глибинна властивість мови як системи, сполучуваність же – конкретна реалізація валентності в мовленнєвій діяльності. Валентність – це характеристика мови, сполучуваність – характеристика мовлення. Валентність і сполучуваність перебувають у такому взаємозв’язку, як загальне й окреме. Валентність матеріалізується у сполучуваності, а сполучуваність у свою чергу залежить від валентних можливостей [286, 7 – 10].

Г. О. Золотова підкреслює, що “залежність правил побудови синтаксичних конструкцій від лексико-синтаксичних характеристик їх компонентів стала тією очевидністю, яка не потребує доведення, але вимагає обов’язкової систематизації матеріалу” [494]. На думку Ю. С. Долгова, закони побудови словосполучень залежать від внутрішніх мовних законів, які виявляють внутрішні потенції словоформ, а речення не впливає на дію цих законів, і лише словосполучення встановлює, формує, зберігає зв’язки слів [121, 45]. Детерміновані компоненти “підрядної конструкції

вимагають відповідних контекстних партнерів із відповідними семантичними ознаками” [295, 55].

Досить традиційною для сучасного мовознавства є думка про те, що компоненти словосполучення повинні пов’язуватися між собою граматично, інтонаційно та за змістом. Але при вивченні словосполучення в курсах української мови в середній та вищій школах основна увага акцентується на розгляді саме формальних способів поєднання слів, тобто на суто граматичних зв’язках (узгодженні, керуванні, приляганні). Інтонація згадується побіжно, а завдання змістового характеру часто обмежують визначенням семантико-синтаксичних відношень між компонентами словосполучення. Змістовий зв’язок у цьому випадку сприймається як щось саме по собі зрозуміле й тому практично не розглядається.

Водночас у дослідженнях останніх десятиліть відзначено, що семантика слова та його сполучувальні властивості взаємодіють. Обсяг і специфіка лексичного значення зумовлюють ту чи іншу синтаксичну і лексичну сполучуваність, а лексичне значення відповідно виявляється на синтагматичній осі, тобто в конкретних синтаксичних і лексичних зв’язках [2; 6; 10 – 11; 41; 44; 67 – 69; 86; 107; 126; 139; 179 – 181; 212; 281; 286 – 287; 311; 325; 349].

Отже, головною метою досліджень постає не тільки вивчення синтаксичної сполучуваності, а й одержання даних про те, які ознаки слів зумовлюють їхню здатність граматично і семантично сполучатися з іншими словами.

Посилений інтерес до семантичної валентності пов’язаний з ученням про семантичне узгодження слів (термін Л. і А. Вунджеймерів, 1957 рік). Зазначене явище співвідноситься з такими назвами: “сполучення смислів” [367, 24], “семантична конгруентність” [23; 375], “узгодження на рівні смислу” [135 – 136], “семантична вибірковість” [2], “смилова сполучуваність” [50], “семантична сполучуваність” [86, 375], “смилова координація” [146, 56], “лексико-семантичне узгодження” [312, 252], “**семантичне узгодження**” [290, 250; 349; 375], “смилова сумісність” [50], “узгодження за смислом” [281], “лексико-синтаксична координація” [284]. Семантичне узгодження апелює до валентності слів у широкому їх вияві, тобто до їхньої сполучуваності в межах словосполучення, речення, надфразної єдності, тексту.

У вітчизняному мовознавстві існують окремі спостереження щодо смислових зв’язків так чи інакше сполучуваних слів, але спеціального дослідження цього явища немає. Ще порівняно недавно терміни “узгодження на рівні смислу”, “смилове узгодження”, “семантичне узгодження” здавалися новими й незвичними, в окремих перших дослідженнях навіть бралися в лапки, але зараз вони вже встигли увійти в лінгвістичний вжиток і закріпилися в ньому. У сучасному мовознавстві з’явилося немало розвідок з компонентного (семного) аналізу, серед яких чільне місце, на наш погляд, посідають праці Ю. Д. Апресяна, І. В. Арнольд, Л. М. Васильєва, А. М. Кузнецова, Л. О. Новикова, З. Д. Попової, Й.О. Стерніна та інших. На матеріалі української мови ця проблема відображена в дослідженнях Л. А. Лисиченко, В. М. Русанівського, Ж. П. Соколовської, Т. М. Шипіциної та ін. Це дає можливість вивчати семну комбінаторику лексико-семантичного варіанта (далі – ЛСВ) у процесі функціонування, оскільки в мовленні семантична структура вступає у взаємодію із семантичною структурою висловлювання (В. Г. Гак) і глобальною семантикою та смислом тексту.

Таким чином, **актуальність** обраної теми дисертації визначається загальним спрямуванням сучасних лінгвістичних розвідок на вивчення семантичного складу компонентів словосполучення та характеру семантичного зв'язку між ними, необхідністю системного дослідження семантичного узгодження компонентів словосполучення з позицій семасіології в українській мові.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження відповідає науковій проблемі кафедри українського мовознавства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького “Українська мова в парадигмальному просторі сучасної лінгвістики” (протокол № 3 від 25. 12. 2003 р.). Тему дисертації затверджено Вченою радою Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 4 від 21. 02. 1997 р.) та заочною радою Наукової ради “Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності” (протокол № 1 від 10. 02. 2000 р.).

Мета дисертації: використавши теоретичні розробки у галузі семасіології, зокрема компонентний аналіз, виявити типи семантичного узгодження між компонентами словосполучення в українській мові.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- систематизувавши й узагальнивши загальнотеоретичні підходи до вивчення проблеми семантичного узгодження, обґрунтувавши доцільність виокремлення макро- і мікрокомпонентного опису лексичного значення, розкрити механізм сполучуваності смислів слів на основі повторення сем різного характеру, які належать до денотативно-сигніфікативного, граматичного та конотативного макрокомпонентів семантичної структури слова;
- проаналізувати семантичні процеси при семному варіюванні значення слова;
- визначити й описати різновиди повторення (ітеративності) денотативних ядерних і периферійних сем семантичної структури компонентів словосполучень;
- виявити процеси семної перебудови одного з компонентів оксиморонного словосполучення при зіткненні слів із контрарними семами;
- описати категорійні семні зв'язки при транспозиції в іншу частину мови одного з компонентів словосполучення;
- охарактеризувати дію конотативного семантичного узгодження між компонентами словосполучення.

Об'єктом дослідження є підрядні словосполучення (Розгляд семантичного узгодження відразу на рівні речення, на нашу думку, порушував би логіку вивчення цього лінгвістичного явища).

Предмет дослідження становлять семантичний склад компонентів словосполучення та характер семантичного зв'язку між ними.

Матеріал дослідження: українська усна народна творчість, тексти української художньої літератури XIX – XXI ст., мова сучасних засобів масової інформації, усне розмовне мовлення. Тлумачення значень компонентів словосполучення здійснено за “Словником української мови” в 11-ти томах, “Великим тлумачним словником сучасної української мови”, “Новим тлумачним словником української мови” в 4-х томах та іншими лексикографічними працями.

Методи дослідження. Дослідження семантичного узгодження між компонентами словосполучення проведено із залученням методу компонентного

аналізу, дистрибутивної методики, методів опису і зіставлення мовних явищ, аналізу словникових дефініцій, асоціативного експерименту, анкетування.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше в українській лінгвістиці подано системний опис різноманітних типів семантичного узгодження. При дослідженні матеріалу оперовано не смислами окремих слів, а їхніми складниками – елементарними одиницями смислу – семами. Це дало змогу точніше простежити характер смислового зв'язку й об'єктивно описати його на якісно новому рівні з позицій семасіології, яка справедливо вважається найперспективнішим відгалуженням лінгвістичної семантики, оскільки послуговується найтоншим інструментом із усіх можливих на сучасному етапі розвитку мовознавства – семою.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що висновки й узагальнення, обґрунтовані аналізом фактичного матеріалу, поглиблюють теорію семасіології, принципи формування семантичної структури компонентів унаслідок їх поєднання у словосполученні, формують нові засади для комплексного вивчення семантичної сполучуваності.

Практичне значення дисертації визначається можливістю застосування її теоретичних узагальнень, методики аналізу і самого фактичного матеріалу у написанні підручників і посібників з лексикології, граматики, стилістики, у лекційних курсах із сучасної української літературної мови, а також у спецкурсах і спецсеминарах із проблем семантичного синтаксису, лексичної і граматичної семантики, у науково-дослідній роботі студентів вищої школи, а також у практиці укладання словників словосполучень та нових тлумачних словників.

Особистий внесок здобувача. Основні результати дослідження є наслідком самостійної роботи дисертантки.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Розділи роботи і дисертація обговорювалися на засіданнях кафедр загального та російського мовознавства, українського мовознавства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Окремі положення роботи висвітлені у доповідях на Всеукраїнській науковій конференції “Олесь Гончар і шістдесятництво” (Дніпропетровськ, 21 – 22 квітня 1998 р.), V Міжнародній конференції “Франція та Україна, науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур” (Дніпропетровськ, травень 1998 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Соціально-педагогічне забезпечення гуманітарної освіти спеціаліста технічного профілю” (Черкаси, лютий 1999 р.), Всеукраїнській науковій конференції “Актуальні проблеми менталінгвістики” (Черкаси, 20 – 22 травня 1999 року), Всеукраїнській науковій конференції “Грамматичні одиниці і категорії української мови” (Луцьк, 10 – 13 травня 2000 р.), II Всеукраїнській науковій конференції “Актуальні проблеми менталінгвістики” (Черкаси, 13 – 15 листопада 2001 р.), Всеукраїнській науковій конференції “Грамматика української мови у функціональному висвітленні” (Полтава, 20 – 23 листопада 2001 р.), Міжнародній науковій конференції “Мова у слов’янському культурному просторі” (Умань, 23 – 25 травня 2002 р.), III Міжнародній науковій конференції “Актуальні проблеми менталінгвістики” (Черкаси, 8 – 9 квітня 2003 р.), Всеукраїнській науковій конференції “Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики вищої школи” (Черкаси, 19 – 21 жовтня 2003 р.). Матеріали дисертаційного дослідження використовувалися в лекційних і практичних курсах з сучасної

української літературної мови в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини (довідка про впровадження № 884/03 від 09.11.2004), Черкаському державному технологічному університеті (довідка про впровадження № 1513 / – 12.04 від 17.11.2004).

Публікації. Основні теоретичні положення та результати дисертації викладено у 15 статтях, 8 з яких опубліковано у фахових та інших виданнях, а також у матеріалах всеукраїнських та міжнародних конференцій.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох основних розділів, висновків, списку скорочених джерел – 107 позицій, списку використаної літератури (387 позицій) та списку умовних скорочень. Повний обсяг дисертації – 246 с., обсяг її без списку використаної літератури – 211 с.

Розділ 1

Семантичне узгодження як мовне явище

1.1. Семантична і формально-граматична природа валентності

У природі кожного мовного елемента закладена можливість вступати у зв'язки з іншими елементами. Оточення одиниць мови, наділених планом змісту і планом вираження, характеризується тим, що воно завжди пов'язане з макро- або мікроконтекстом, який визначає семантичний діапазон слова.

У синтагматиці взаємодіють семантичні та синтаксичні фактори. Основною тенденцією теорії валентності на сучасному етапі є аналіз сполучуваності не тільки на формальному, а й на смисловому рівні.

Під **семантичною валентністю** розуміємо здатність чи нездатність одиниць мови, наділених планом змісту, вступати в регульовані семантичною нормою зв'язки з іншими одиницями. Носій валентності “прогнозує” собі валентного партнера, хоча інколи останній відіграє вирішальну роль у визначенні граматичної і смислової залежності між членами, що взаємодіють. Отже, зв'язок між детермінованим та детермінуючим конститuentами може бути сильним (обов'язковим) або слабким, вільним (факультативним). Перший зв'язок встановлюється тоді, коли опорний компонент не може самостійно виражати своє значення, поширювач йому необхідний для реалізації валентних потенцій, для структурно-значеннєвої завершеності. Другий зв'язок виникає у тому випадку, коли в ролі детермінованого члена функціонують автосемантичні лексеми, тобто такі, які мають синтаксичну і семантичну автономність, не передбачають конкретизатора.

Семантична валентність нерозривно пов'язана із синтаксичною, призначення останньої – встановлення відповідно до чинних у мові морфологічних і синтаксичних законів граматичної залежності між носієм валентності і валентним партнером. У складному механізмі валентності синтаксис і семантика взаємодіють одночасно: здатність слова вступати у зв'язки з іншими словами детермінується не лише приналежністю його до того чи іншого лексико-граматичного розряду, а і його семантичним статусом, тобто валентність – це вміщена в лексичному значенні синтаксична потенція, або здатність приєднувати до себе категорійно детерміноване слово [287, 14].

Таким чином, є всі підстави визнавати валентність як семантико-синтаксичну категорію і розглядати її у двох вимірах – власне семантичному і формально-граматичному.

Власне семантичний вимір досить складний, різноплановий і неоднорідний. Як зазначає М.І. Степаненко, у цьому вимірі фокусуються імпліцитні та експліцитні вияви, логічні, понятійні, а також лексико-семантичні, фразеологічні, стилістико-семантичні особливості мови [287, 14]. Сутність цих особливостей визначається інтра- й екстралінгвістичними чинниками. Так, логічна валентність мотивується позамовними факторами, розглядається в інтерлінгвістичному плані і залежить від форм побудови думки, які диференціюються за двома напрямками:

- 1) логічні загальнолюдські форми спілкування, що постають унаслідок пізнання людиною навколишнього світу, яке не залежить від конкретних умов, вони піддаються зіставленню в різних мовах;
- 2) семантичні форми мислення, що визначаються природою конкретної мови, її граматичним ладом.

Саме тому можна стверджувати, що зв'язки, які існують в об'єктивній дійсності, відображаються у всіх мовах, проте неоднаково, вони індивідуалізуються, оскільки формування норм сполучуваності здійснюється на базі “комунікативного досвіду конкретного народу” [232, 29]. Якщо для сучасного росіянина словосполучення *кам'яний будинок* звичне, то це ніяк не означає, що воно є таким “у свідомості, скажімо, старожила-ескімоса” [Там само]. Логічні судження забезпечують зв'язок між об'єктивною реальністю і семантико-синтаксичною організацією мови, відображають у людській свідомості навколишній світ. Зв'язок між словами, який визначається позамовною дійсністю, репрезентується також понятійною валентністю, тобто йдеться про сполучуваність понять. Під поняттям розуміється думка, що відображає в узагальненій формі предмети і явища дійсності за допомогою фіксації їхніх властивостей та відношень. Властивості й відношення постають у понятті як загальні і специфічні ознаки, що співвідносяться з класами предметів та явищ [ЛЭС, 381 – 384].

І логічна, і понятійна валентності пов'язані безпосередньо з лексико-семантичною валентністю, точніше, перші безпосередньо реалізуються і оформляються відповідно до чинних у мові законів через останню. Усі ці валентності репрезентують ті відношення, що існують в об'єктивній реальності.

У такому розумінні логічну понятійну та лексичну валентності, що пов'язані з планом змісту і виражають закономірності, згідно з якими кожне поняття перебуває у визначеному відношенні з останніми, можна розглядати в межах одного лексико-змістового рівня, інтерпретуючи його як семантичний [287, 15]. Виділення інших типів валентності – це передусім намагання диференціювати мовні та позамовні фактори утворення сполучуваності на різних рівнях мови.

Так, синтаксичну валентність кваліфікуємо як потенційну здатність словоформ сполучатися на рівні лексико-граматичних класів. Ця валентність реалізує побудову конструкції, відповідним чином оформляючи лексеми, залежно від граматичної організації мови.

Таким чином, валентність являє собою ту галузь, де діалектично взаємодіють лексико-семантичні та граматичні фактори. Домінантним, звичайно, буде перший, оскільки окремо взяті лексеми вимагають залежних компонентів з відповідними семантичними характеристиками і не допускають інших валентних партнерів, тобто поширювачів з іншою значеннєвою природою. Слушно зауважує з цього приводу Л. Д. Чеснокова: “Насправді слово... не може вимагати форми залежного слова, тому що зміст вимагає змісту, а форма – це лише спосіб передачі змісту. Тому коли ми говоримо “слово вимагає”, то маємо на увазі, що слово, точніше його значення, потребує того, щоб доповнили відповідними конкретизаторами значення [336, 52].

Вирішальним моментом у складному механізмі семантичної валентності є лексична вибірковість. Кожне слово наділене здатністю санкціонувати своє

оточення, тобто йому властива лексична вибірковість. “Інформація про те, яким має бути саме слово **В** чи клас слів **В₁, В₂, В₃ ... В_N**, з яким(и) і синтаксично пов’язане слово **А**, становить... лексичне обмеження на сполучуваність **А...**, інформація про те, якими семантичними властивостями повинно володіти слово **В**, що синтаксично пов’язане з **А**, формує семантичну сполучуваність **А**, або семантичне обмеження на сполучуваність **А**” [7, 61]. У мовознавстві ще не виявлені точні критерії обмежень, які накладаються на слово, а виділені лише найзагальніші. Вони фіксуються на рівні лексико-граматичних класів слів: кожна частина мови має індивідуальну валентну природу [326, 254].

Наступним етапом вияву лексичної селекційності слід уважати так звану полексемну закріпленість: кожне слово у мові має свою синтагматичну вісь – суму можливих оточень, “що протиставляються тим оточенням, у яких воно вживатися не може” [21, 137].

Таким чином, слова сполучаються між собою відповідно до закономірностей, властивих семантико-граматичній природі мови. Домінантну роль у семантико-граматичному механізмі валентності відіграє план змісту, що фокусує власне семантичні, лексико-фразеологічні та стилістичні характеристики. Загалом же семантика “регулюється” мовними й позамовними зв’язками. Лексична вибірковість як конкретна актуалізація валентності реалізує ті зв’язки, які існують в об’єктивній дійсності, а вони в системі мови детермінуються:

- 1) наявністю слів, що позначають саме ці поняття й предмети, а не інші;
- 2) моделями лексичної сполучуваності, які визначені семантичними категоріями слів і їхніми парадигматичними протиставленнями;
- 3) історично сформованим семантичним (обов’язковим) контекстом [325, 203].

1.2. Витоки вчення про смисловий зв’язок слів

У процесі розвитку вчення про семантичне узгодження сформувалися два напрями дослідження, які тісно між собою пов’язані, хоч і розвивалися незалежно один від одного. Перший напрям сформувався в західноєвропейському мовознавстві і пов’язаний з іменами таких дослідників: В. Порціга, Д. Фірта, Е. Лейзі, Д. Лайонза, Дж. Катца, Дж. Фодора, У. Вайнрайха, М. Бірвіша, Б. Потье, А. Греймаса, Г. Вотьяка та ін. Другий – сформувався у східноєвропейському мовознавстві та репрезентований працями М. В. Ломоносова, А. В. Добіаша, М. В. Крушевського, Л. В. Щерби, В. В. Виноградова, І. О. Мельчука, О. К. Жолковського, Е. Косеріу, М. А. Шехтмана, Н. В. Коссек, В. Г. Гака, Ю. Д. Апресяна, Г. М. Гінзбург, М. П. Кочергана, Н. Д. Арутюнової, Ю. С. Степанова, В. М. Телії, М. В. Всеволодової, М. І. Степаненка, Н. І. Тарасової та ін.

Як свідчить аналіз наукової літератури з проблеми, умовно можна виділити чотири етапи розвитку вчення про семантичне узгодження:

- 1) XVIII – XIX століття (витоки вчення про семантичну сполучуваність);
- 2) перша половина XX століття (ідеї Л. В. Щерби, В. В. Виноградова про смислові зв’язки);
- 3) середина XX століття (розвиток досліджень семантичної сполучуваності, пов’язаний із семною структурою лексичного значення);

4) кінець XX – початок XXI століття (формулювання закону семантичної сполучуваності; поглиблене вивчення семантичного узгодження).

1.2.1. У процесі розвитку вчення про семантичне узгодження в мовознавстві сформувалися різні підходи до вивчення цього питання. Так, Ю. С. Степанов виділяє два напрями аналізу: аналітичний та синтетичний [290, 250]. Аналітичний, або опис через аналіз, виник чи не одним із перших. У підручниках середніх віків відзначено, що цілий клас звуків, які утворюють різні істоти, можна описати як одне звукопозначення мови, одне звучання, додаткові, специфічні властивості якого залежать лише від носія-суб'єкта: 'ворона каркає' – 'каркати' = 'звук' + 'ворона' (слово *ворона* виступає як позначення властивості), 'качка крикає' = 'звук' + 'качка' (де *качка* також є знаком властивості). Оскільки семантичне узгодження є фактом і разом із граматичною структурою складає ціле висловлювання, то за логікою немає ніяких перешкод для того, щоб зробити навпаки – описати суб'єкт як функцію його типового звучання. У такому випадку *ворона* і буде: той *птах*, який *каркає*, тобто 'ворона' = 'птах' + 'каркати', де *каркати* постає назвою вказаної ознаки або властивості.

Таким чином, ці дві можливості відповідають двом способам формально-логічного опису: або клас описується через його властивості, або окрема властивість представляє клас [290, 250 – 251].

Синтетичний напрям диференціюється у двох аспектах: чисто філологічному і філософському. В основі філологічного підходу лежить ідея про те, що існує деяка подібність чи паралелізм у класифікації імен та дієслів. Уже у класичних працях з історичного синтаксису було встановлено, що імена з одного боку, а дієслова – з іншого можна класифікувати на основі одних і тих же принципів, які свідчать не лише про поділ іменників і дієслів на розряди, але й відповідають схильності сполучатися один з одним у межах однієї синтагми. У класичній граматиці найчіткішим утіленням цього став термін "genera verbi" – "роди дієслів". Отже, у класичних граматиках приховувалося щось більше, ніж проста вказівка на паралелізм у класифікації іменних та дієслівних форм: по суті, тут зародилася ідея семантичного узгодження імені та дієслова в синтагмі, ідея "довгого компонента", який проходить через усю синтагму, а отже, – й ідея семантичної класифікації синтагм [290, 252]. У межах самих класичних граматик загальне значення цього положення залишилося малоусвідомленим.

Філософська тенденція визначає пріоритетне вивчення значення імен, а потім – речення, що розглядається як сполучення принаймні двох імен. Причина поєднання криється зрештою в об'єктивній дійсності, в якій складне явище, позначене реченням, співвідноситься за значенням з іменами, що утворюють речення (іменем у позиції суб'єкта та іменем у позиції предиката); будучи одним і тим же явищем, забезпечує адекватність поєднання двох імен. Там, де склад явища доступний спостереженню, здебільшого легко помітити, що в реченні утверджується або співіснування одного явища з іншим, або ж протікання їх одне за одним. Де є одне явище, можна розраховувати знайти й інше, хоч зворотнього зв'язку другого з першим може й не бути.

Аналітичний та синтетичний напрями між собою тісно пов'язані, але й різняться. Це зумовило той факт, що саме аналіз було покладено в основу вивчення

словосполучень, тоді як синтетичний напрям залишився спрямованим на вивчення речення як цілісності.

Представник англійської школи Л. Вітгенштайн відстоює таку думку: те, що елементи образу поєднуються один з одним певним способом, засвідчує, що так само сполучаються між собою і речі [62, 15]. Пізніше він розвиває це положення і доводить, що одне ім'я представляє один предмет, інше ім'я – другий предмет, і вони пов'язані одне з одним. І ціле – як живий образ – зображає атомарний факт [62, 311].

Таким чином, традиції синтагматичного релятивізму започаткували дослідження концепції семантичного узгодження.

Застосування цих логічних ідей у мовознавстві пішло двома шляхами: 1) розвивався погляд на речення як на відображення, знак ситуації – знак особливий – тобто знакова концепція речення; 2) розроблялася смислова концепція речення, орієнтована на дослідження закономірностей поєднання смислів, які входять до складу загального смислу речення. У межах цього підходу сформульовано чіткі правила, що описують семантичне узгодження у складі речення [290, 255].

Традиційно автором ідеї про існування правил поєднання значень слів у словосполученні вважають Л. В. Щербу, який у 1931 році в основоположній праці “Про троякий аспект мовних явищ і про експеримент у мовознавстві” писав: “Маю на увазі тут не тільки правила синтаксису, але, що важливіше, правила поєднання значень, які дають не суму значень, а нові значення, – правила, на жаль, ученими досі мало досліджені, хоч інтуїтивно відомі всім добрим стилістам” [364, 24]. Зрозуміло, схематично такий процес можна уявити як $A + B = AB$ (A, B – значення двох слів), але схема приховує тонкі семантичні процеси, які повинні виявлятися при складанні компонентів словосполучення. Поглиблене вивчення характеру зв'язку привело до думки про існування між цими компонентами деякої смислової спільності, узгодженості.

Однак слід узяти до уваги, що ще набагато раніше (наприкінці 70-х – на початку 80-х років XIX століття) аналогічну думку було висловлено А. В. Добіашем, який у праці “Синтаксис Аполлонія Дискола” підкреслював, що, з'ясовуючи значення слів, не можна забувати про їх здатність притягати до себе інші слова. Значення слів, на його думку, окреслюється в мовленні, в контексті цілого висловлювання. А. В. Добіаш стверджує, що, коли сполучаються в мовленні слова A і B , де B являє собою невідоме X слова A , дуже легко трапляється, що відомі частини значення A і B містять у собі речі однорідні, які вказують на один і той же предмет зображеної картини, тоді як правильність вимагає, щоб ці однорідні частинки значення слів A і B були приведені до повного узгодження, щоб вони були однакові. На цій формулі “ґрунтується ціла низка правил узгодження” [59, 340].

Таким чином, можна вважати, що саме А. В. Добіаш започаткував майбутнє вчення про семний склад слова, звичайно, не вживаючи безпосередньо термін **сема**, але він мав на увазі його суть, коли говорив про “частинки значення слів”. Для нас дуже важливою є вказівка вченого на існування смислового зв'язку між словами за допомогою таких двох “однакових частинок значення”.

Явище семантичного узгодження як сумісного зближення слів у тексті на базі певних асоціативно-психологічних законів цікавило й М. В. Крушевського. Дослідник виділяє особливий тип відношень між словами, а саме зв'язки, що ґрунтуються на асоціації за суміжністю. Вони протиставляються іншому типу відношень – тим, що ґрунтуються на асоціації за схожістю. Ця думка була розвинена у працях Ф. де Соссюра про синтагматичні та асоціативні (пізніше названі парадигматичними) відношення між елементами мови. “Неважко відкрити й інші зв'язки між словами, – писав М. В. Крушевський. – Так, наприклад, слова *він через вулицю коня за вуздечки* збуджують у нашій уяві слово *веде...* Така здатність слів збуджувати одне одного ґрунтується на психічному законі асоціації за суміжністю: ми звикаємо вживати частіше ці слова з одним, аніж з іншим словом” [186, 65].

Із викладеної вище концепції М. В. Крушевського про асоціативні зв'язки слів випливають такі висновки:

1. У процесі розвитку мови спостерігається антагонізм між прогресивною асоціацією за схожістю і консервативною асоціацією за суміжністю. Користуючись сучасною технологією, можна сказати, що парадигматичні та синтагматичні відношення слів, за М. В. Крушевським, перебувають у відношеннях антагонізму. Водночас синтагматичні відношення визначають парадигматичні.
2. У вченні М. В. Крушевського про асоціативні відношення імпліцитно закладено те, що зараз прийнято називати теорією семантичного поля, розробленою в 20 – 40 -х р.р. ХХ століття німецькими мовознавцями Л. Вайсгербером, Й. Тріром, Г. Іпсеном, В. Порцігом.
3. Установлений М. В. Крушевським закон співвідношення між частотністю вживання слова і його змістом – чим ширше вживання цього слова, тим менше змісту воно буде мати в собі – має першорядне значення для теорії асоціації. Він отримав подальший розвиток у працях видатного польського мовознавця Є. Куриловича, через що називається нині правилом Крушевського – Куриловича: “чим багатший зміст мовної одиниці, тим рідше вона вживається у тексті”. Це правило – одна з основних складових у сучасній теорії інформації.

Поняття смислової сполучуваності в російському мовознавстві слідом за Л. В. Щербою продовжує розробляти В. В. Виноградов. Для вченого слово “являє собою внутрішню, конструктивну єдність лексичного та граматичного значень” і одночасно “фокус поєднання і взаємодії граматичних категорій мови” [61, 22]. Тому слово – основна номінативна одиниця мови, а грамати́ка – центр мовної системи, оскільки “семантичні контури слова, внутрішній зв'язок його значень, його смисловий обсяг визначаються граматичною будовою мови” [61, 23].

В. В. Виноградов стверджує, що закони і правила утворення словосполучень передовсім впливають із граматичних властивостей частин мови з притаманними кожній із них відповідними формами і категоріями. Дослідник підкреслює, що у правилах сполучення слів, у закономірностях утворення різних видів і типів словосполучень виявляється національна специфіка мови. Мовознавець засвідчує, що “здатність слова сполучатися з іншим словом і форми вияву цієї здатності залежать не тільки від приналежності слова до тієї чи іншої частини мови, а й від його лексичного значення” [58, 236].

“Незалежно від його певного вживання, – підкреслює В. В. Виноградов, – слово присутнє у свідомості з усіма значеннями, з прихованими і можливими, готовими на випадок першої необхідності впливати на поверхню. Однак те або інше значення слова, звичайно, реалізується і визначається контекстом його вживання. По суті, скільки відокремлених контекстів вживання цього слова, стільки і його значень, стільки і його лексичних форм; однак при цьому слово не перестає бути єдиним...” [61, 17].

Отже, В. В. Виноградов одним із перших акцентує: розрізнення лексико-семантичних варіантів забезпечується завдяки тому, що в контекстуальному оточенні виступає завжди один з кількох можливих ЛСВ, представлених відповідною конкретною аналізованою семемою.

На початку 60-х років ХХ ст. проблема семантичного узгодження вивчається у структурній та генеративній граматиці (у межах дистрибутивної доктрини, в теорії лексичних валентностей, при вивченні синтагматичного аспекту мовлення, у зв'язку з розробкою лексичних параметрів О. К. Жолковського й І. О. Мельчука, при визначенні “вибіркових обмежень”, у породжувальній граматиці).

Заслуга О. К. Жолковського та І. О. Мельчука полягає в тому, що вони, виявивши декілька десятків лексичних параметрів, описали у вигляді формальних правил найсуттєвіші зв'язки між ними. Саме А. К. Жолковський уперше вводить у науковій обіг термін “узгодження на рівні смислу”, під яким розуміє лексичну сполучуваність як валентність, що залежить від граматичної характеристики [135, 23 – 28; 136, 48 – 55].

Е. Косеріу, працюючи над теорією лексичних залежностей у руслі ідей В. Порціга, користується терміном “семантична солідарність” і визначає її як наявність у значенні одного слова вказівки на значення іншого, опорного для нього слова. Оскільки предикатні слова (дієслова і прикметники) покликані характеризувати об'єкт дійсності, а не значення залежного слова, було б правильніше говорити не про лексичні солідарності, а про специфіку предикатних слів, яка полягає в їх референтній обмеженості, тобто в тому, що вони виражають ознаку, яка виділяється лише в окремому класі об'єктів. Солідарності, за свідченнями Е. Косеріу, ґрунтуються на тому факті, що одиниця, яка відноситься до однієї парадигми, виступає як диференційна ознака іншої парадигми, наприклад: *дерево*, входячи в парадигму *рослина*, диференціює елементи парадигми, яка складається з дієслів *зрізати*, *ламати*, *зривати* тощо, в якій завдяки *дереву* фігурує дієслово *валити*. Е. Косеріу виділяє три типи лексемних залежностей, а саме: спорідненість, селекцію й імплікацію. У першому випадку фігурує клас предметів, з назвами яких може сполучатися слово. Так, лат. *senex* служить означенням тільки на позначення людей. У іншому – обмеження на сполучуваність накладає архілексема, яка є у значенні всіх його “партнерів”. Так, дієслово *їздити на...* може сполучатися з іменами різних класів, об'єднаних загальним значенням ‘сухопутний засіб пересування’. У третьому випадку дистинктивна риса, що визначає сполучуваність слова, збігається із взятою цілком лексемою пояснювального слова [171, 97].

1.2.2. Опосередковано аналізується семантичне узгодження слів В. Порцігом, який, постулюючи теорію так званого семантичного поля, акцентує увагу не на

самому слові, а на слові у словесному комплексі: *imi: нога; собака: гавкати; волосся: каштанове* тощо. Він підкреслював, що якщо тільки *Gloken lauten*, то можна уникнути тавтології й говорити *es lautet*. Тому семантичне поле, на його думку, будується, як правило, із сполучень двох слів, наприклад: *gehen – Fuße, greifen – Hand, sehen – Auge, hören – Ohr, lecken – Zunge, küssen – Lippen* [382, 70 – 81]. Таким чином, В. Порціг звертає увагу на синтагматичні смислові відношення між словами, які протиставляє парадигматичним полям Й. Тріра.

Концепція неадитивності складання значень у вільних словосполуках складає ядро вчення Ш. Баллі про обов'язковий граматичний плеоназм: “обов'язковий граматичний плеоназм вимагає, щоб одне й те саме поняття було виражене в одній і тій самій синтагмі два або декілька разів”. Дослідник наводить такі приклади: прийменникове керування дієслів (пор. *простувати до чого-небудь, заходити в кімнату, обертатися навколо чого-небудь*); узгодження в числі; довільна взаємна зумовленість основ і афіксів (пор. прикметники типу *червонуватий*, в яких значення “ознака” виражається основою *червон-* і суф. *-уват-*). Ш. Баллі припускає, що елемент, який повторює значення іншого елемента, може втратити будь-який смисл [23, 169 – 175].

Пізніше Д. Фірт відокремив вивчення синтагматичної сполучуваності слова (meaning by collocation) [373, 196] від вивчення власне значення. Сполучуваність, на його думку, необов'язково має логічну основу і тому може бути ідеоматичною. Наприклад: англ. *ass* “осел” у переносному значенні сполучається з прикметником *silly* “дурний”, *obstinate* “упертий”, *auful* “жахливий” і швидше з *young* “молодий”, ніж з *old* “старий”.

Е. Лайзі, аналізуючи німецьке речення *Das Wasser fließt*, пише, що слово *вода* означає текучу рідину, а слово *тече* містить ідею текучості, і саме тому існує семантична відповідність, яку автор називає “семантичною конгруентністю”. Порушення конгруентності веде до стилістичних зрушень. За Е. Лайзі, семантичне узгодження має місце тоді, коли обсяг класу, до якого за своїм понятійним змістом відносяться іменники, що сполучаються з дієсловом, є рівним обсягові класу іменників, які допускає семантика такого дієслова, або ж є вужчим від цього обсягу класу іменників [380, 1961]. Отже, Е. Лайзі розвиває в основному ідею сполучуваності за смислом, сформульовану В. Порцігом.

Д. Лайонз протиставив парадигматичні семантичні відношення, репрезентовані в парах *чоловік – дружина, хороший – поганий, стукнути – ляснути*, синтагматичним семантичним відношенням, репрезентованим у парах *русяве – волосся, гавкати – собака, керувати – машина, штовхнути – нога, писати – картина*, зазначивши, що більшість із цих відношень між визначеними класами лексичних одиниць не може бути описаною в рамках трансформаційного синтаксису Н. Хомського інакше, як з допомогою набору окремих правил семантичного узгодження [381, 440].

Одна з найранніших спроб розкрити взаємодію елементів висловлювання на семантичному рівні належить Дж. Катцу і Дж. Фодору. З метою ліквідувати розрив між синтаксисом і семантикою ці мовознавці включили семантику в межі породжувального опису мови. Дослідники припускають, що значення лексичної одиниці складається з синтаксичної маркованості (syntactic markers), семантичного

опису (semantic markers) і контекстуальних селекційних обмежень. Для певної лексичної одиниці **E** вводяться селекційні обмеження, що вказують, які семантичні ознаки компонент може або не повинен виявити для того, щоб **E** змогла вступити в семантично допустимий зв'язок на основі точно визначеного синтаксичного відношення [377, 191].

У. Вайнрайх спробував уточнити й модифікувати основні теоретичні концепції Дж. Фодора і Дж. Катца. Він висунув, а потім розвинув нову семантичну теорію [388, 395 – 477], у якій визначив низку правил взаємодії компонентів висловлювання на семантичному рівні, показавши взаємопроникнення синтаксису й семантики в мові, але недооцінив при цьому позасинтагматичний бік лексичних номінацій і перетворив цим самим семантику лише в частину синтаксичної породжувальної моделі. Якщо у Дж. Катца і Дж. Фодора парадигматичний аналіз значення й опису синтагматичних правил зв'язку, розкладених на семантичні ознаки значень (семеми), урівноважують один одного, то в У. Вайнрайха явно переважає семантичний аспект дослідження функціонування мови.

Прибічники “текстоцентричної” методики (Дж. Катц, Дж. Фодор, У. Вайнрайх) уявляють значення слова як просту сукупність рівностатутних однопорядкових семантичних ознак. Значення словосполучень і речень описуються ними за допомогою позбавлених внутрішньої структури семантичних ознак, що, звичайно, не може позбавити суб'єктивізму їх дослідження.

Погляди Дж. Катца, Дж. Фодора, У. Вайнрайха на значення слова поділяє мовознавець М. Бірвіш [368, 7 – 16; 369]. На його думку, значення лексичної одиниці складається принципово із двох частин: комплексу ознак, які утворюють цю лексичну одиницю, і селекційних обмежень, що визначають, які лексичні одиниці і яким чином можуть комбінуватися з такою лексичною одиницею. Селекційні обмеження є при цьому складовою частиною структури значення слова [368, 71].

Порівнюючи речення *Ewalds Aktentasche ist blond* і *Die Noflichkeit verleumdete den Anwalt*, М. Бірвіш вважає, що йдеться про різні види селекційних обмежень. Суб'єкт до *blond* – (волосся людини) має зовсім інший характер, ніж суб'єкт до *verleumdete*. Іманентне значення *blond*, а саме певний колір, було б можливим і без зв'язку з названою умовою; іманентне ж значення *verleumdete* не можна відокремити від умови суб'єкта у формі імені-особи. М. Бірвіш називає перший вид селекційних обмежень ідіосинкретичним (*idiosynkratisch*), інший – універсальним (*generall*) [369, 10 – 11]. Автор робить важливий висновок: синтаксична поведінка слова значною мірою зумовлена його семантичною структурою і частково експліцитно виражена в селекційних обмеженнях [368, 71].

Таким чином, дослідженнями Дж. Катца, Дж. Фодора, М. Бірвіша було доведено, що селекційні обмеження входять у значення лексичної одиниці, синтаксична поведінка слова пов'язана з його семантичною структурою, тобто валентно-дистрибутивна характеристика лексичної одиниці (окрім її формальної частини) входить у значення.

1.3. Механізм взаємодії компонентів лексичного значення слів як основа семантичного узгодження

В основу семантичного узгодження покладено сполучуваність окремих компонентів лексичних значень слів. Відповідно аналіз такої взаємодії передбачає:

- а) встановлення одиниць, що формують лексичне значення слова;
- б) з'ясування компонентів, які вступають у взаємодію і зумовлюють виявлення семантичного узгодження.

У період появи думки про необхідність розрізнити лексему як оболонку слова і семему як вміщений у ній смисл [319, 29 – 45] остання розуміється як набір елементарних змістових компонентів, або семантичних множників (сем), які перебувають на одному рівні. Наступний етап розвитку вчення про семантичне узгодження пов'язаний із твердженням, що саме семи служать єднальною ланкою між значенням окремих слів на синтагматичній осі.

Сполучуваність кожного окремого слова всередині певної синтаксичної структури залежить, на думку М. І. Толстого, від часткового збігу / незбігу семем сусідніх слів [319, 30]. Такого самого погляду дотримується і М. А. Шехтман. Досліджуючи сполучуваність групи слів, об'єднаних спільним значенням “швидкість” у сучасній англійській мові, дослідник зазначає: “Якщо два повнозначних слова мають тенденцію до парного вживання у межах одного словосполучення, а їх кореневі морфеми регулярно відтворюються разом у різних морфологічних оточеннях, то в системах лексичних значень цих слів є принаймні один спільний компонент. Наявність спільного компонента у значеннях двох слів виявляється в частковому збігові сполучуваності цих слів” [351, 5].

Н. В. Коссек також акцентує увагу на тому, що, виступаючи у функції вибірковості, семи є носіями лексичної валентності і мають семантичну валентність, тобто кожна сема передбачає потенційну сполучуваність і зводиться до вибору таких синтагм, сусідні члени яких мають хоча б один спільний множник, тобто сему [173, 97].

Таким чином, семантична валентність ґрунтується на комбінаториці елементів значення (семах).

Установленням самого механізму взаємодії наборів сем першими зайнялися представники паризької школи компонентного аналізу Б. Потье, А. Греймас та російський учений В. Г. Гак.

Семний аналіз, запропонований Б. Потье [384, 107 – 138], виявляє елементарні відношення (семи), ґрунтуючись на двох типах декомпозиції. Наприклад, ансамбль таких лексем, як *rouf*, *нуф*, *tabouret табуретка*, *chaise стілець*, *fauteuil крісло* може визначатися за допомогою шести субстанційних сем (семантичних розрізнявальних ознак). Кожна “форма вираження” має “зміст”, що складається з ансамблю сем, який можна назвати **семемою**. Наприклад: *chaise* / S^1 , S^2 , S^3 , S^4 /, (‘щоб сидіти’, ‘на ніжках’, ‘для однієї людини’, ‘зі спинкою’). В ансамблі, що входить у *fauteuil*, *chaise* визначається негативно, як термін, який не має / S^5 / (‘з ручками’). Дослідника може задовольнити різниця сем, яка полягає в їх наявності / відсутності в семемі. При порівнянні семем виділяються спільні елементи, що утворюють архісемему. Наприклад, семи S^1 , S^2 є у всіх семемах, які утворюють цей ансамбль. Отож, ми маємо справу з архілексемою *siege* (‘сидіння’), що відноситься до інших лексем за принципом включення. Відповідна їй

архісемема є субансамблем всіх семем. У результаті аналізу семемної структури слова в аспекті досліджуваної проблеми можна виділити такі базові поняття (за Б. Потьє):

- 1) сема є мінімальною розрізнявальною рисою;
- 2) семема є ансамблем сем (різниця між двома семемами полягає щонайменше в одній семі);
- 3) архісемема є ансамблем сем, спільних для декількох семем;
- 4) класема є характеристикою належності семем до спільних семантико-функціональних класів;
- 5) класема разом з семемою утворюють семантичну спільність вищого порядку – “семантему”;
- б) відношення між класемами визначаються як “синтагматемі”.

За А. Греймасом, семема складається з інваріантного семемного ядра (NS) і контекстуальної семемі (C_s), які, у свою чергу, складаються із семемного ядра і контекстуальних сем. Для того щоб дві семемі утворили правильне сполучення, вони повинні мати, окрім специфічних, розрізнявальних сем, тобто семного ядра, одну спільну контекстуальну сему. Ці загальні контекстуальні семи називає дослідник класемами. Вони виконують синтагматичну функцію [375].

Як бачимо, в ролі “кореспондуючого” компонента у Б. Потьє і А. Греймаса виступає тільки категорійний компонент (класема), що об’єднує реальні зв’язки між наборами сем, які складаються на синтагматичній осі.

Отже, після глибшого проникнення в структуру семемі та характеристики сем дослідники дійшли висновків, що внутрішньо семи не є однорідними, вони різнопланові.

В. Г. Гак, розвинувши погляди А. Греймаса й Б. Потьє, запропонував теорію синтагматичної семантики. В. Г. Гак обґрунтував уявлення про значення слова як ієрархічну організацію. У теорії семантичного узгодження В. Г. Гака семантична структура слова (семантема) включає три типи сем: архісему, що об’єднує загальні семи родового значення, диференційні семи видового значення і потенційні семи, які означають побічні й можливі характеристики денотата [86, 371]. Натомість, диференційні семи поділяються на два типи: 1) описові, тобто семи, які відображають власні властивості предмета, 2) відносні, тобто компоненти структури лексичного значення, що означають зв’язки різних об’єктів (функція, просторові, часові відношення) [84, 17]. Звідси, семантичну структуру висловлювання можна інтерпретувати як сукупність елементарних смислів або сем, які відповідають розрізнявальним рисам, виділеним мовцем в описаній ситуації. Одна чи декілька диференційних сем (часто описові семи комбінуються з відносними) утворюють конкретні значення слова. Тому основний закон семантичного узгодження постулює той лінгвістичний факт, згідно з яким два слова для утворення правильного сполучення “повинні мати спільну диференційну сему або не мати сем, які виключають одна одну” [83, 18]. У пізнішому варіанті він трактується так: **“Основний закон семантичної сполучуваності зводиться до наступного: щоб два слова утворили правильне сполучення, вони повинні мати, окрім специфічних, розрізнявальних сем, одну спільну сему”** [86, 375].

У реальному мовленні функцію зв'язки між двома словами може виконувати не лише категорійний компонент (тобто класема, за Б. Потье і А. Греймасом), а будь-яка сема, що повторюється. В. Г. Гак називає її “сполучним семантичним компонентом” (синтагмемою) [85, 17].

На думку вченого, семи виконують у синтагмі ітеративну функцію (“Ітеративний”, [< лат. *iterativus* – який часто повторюється, неодноразовий] – мовозн., той, що означає повторювану дію [СІС, 487]).

Це явище в образному осмисленні одержало назву “імбрикація” (похідне від лат. *imbrex* – “черепиця”), оскільки таке поєднання смислів “нагадує черепичне нашарування” [51, 131].

В. Г. Гак дійшов висновку, що можливість вибору слова залежно від семантичного оточення у процесі номінації підпорядковується одній із трьох умов: “1) наявність спільної семи (синтагмеми) в обох членах словосполучення (семантичне узгодження); 2) відсутність в одному з членів словосполучення сем, які суперечать семам іншого члена (семантичне неузгодження); 3) погашення в одному із членів словосполучення сем, що суперечать семам іншого члена, або перенос з однієї семантики в іншу сем, яких не вистачає” [86, 384].

Ю. Д. Апресян не погоджується з термінологією В. Г. Гака. На його думку, терміни повторення, дублювання, ітерація, семантичне узгодження відображають не сутність семантичного процесу, а лише його загальні умови. Він вважає, що вдаліший у цьому плані термін компресія. Але оскільки цей термін маловживаний в інших лінгвістичних дисциплінах, дослідник пропонує **семантичну гаплогію** – закреслення збіжної частини сполучуваних значень. Семантична гаплогія відбувається не кожного разу, коли у значеннях синтаксично зв'язаних слів є повторювані компоненти. Згідно з теорією Ю. Д. Апресяна, можна виділити три групи випадків гаплогії:

1. Повторювані компоненти значень синтаксично зв'язаних слів забезпечують семантичну зв'язність тексту і тому не усувані, хоч ніякої іншої ролі не відіграють, наприклад: *лікар лікує, ніж різже, лікувати хворобу, пити воду, стригти ножницями* тощо.

2. Повторення якогось семантичного компонента слова **A** в синтаксично зв'язаному з ним слові **B** необхідне для посилення (виділення) цього компонента, наприклад: *зовсім сліпий, підніматися вище, спускатися нижче, просуватися вперед, відступати назад* тощо; повторюваний компонент ролі не відіграє і може скорочуватися, наприклад: *процедура аналізу – аналіз, почуття поваги – повага, стан паніки – паніка, говорити пошепки – шепотіти, рухатися плазуючи – плазувати, ящик червоного кольору – червоний ящик*.

3. Інший тип семантичної гаплогії реалізується у словосполуках із так званним доповненням змісту, або спорідненим доповненням: *жити тяжким життям – жити тяжко, іти швидким кроком – іти швидко, прожити довге життя – прожити довго, усміхатися ласкавою усмішкою – усміхатися ласкаво, померти смертю героя – померти героїчно* тощо [7, 87 – 90].

Погляди Б. Потье, А. Греймаса та В. Г. Гака про неоднорідність і різноплановість сем, що входять у структуру семіми, поділяє В. Г. Вілюман. Мовознавець вбачає смислову сполучуваність у тих випадках, коли одне слово є

семою іншого (наприклад, *троянда – краса*), або коли одне слово імплікує інше (*цвях – молоток*) [52, 28], тобто пояснює існування семантичного узгодження між семами, що розрізняються за характером вияву у значенні слова (експліцитними та імпліцитними).

Спробу показати й пояснити зумовленість семантичного узгодження дієслова його семантичною структурою здійснив німецький лінгвіст Г. Вотьяк, який пропонує моделі логіко-семантичної валентності і семантичного компонентного аналізу [389]. На думку автора, ці дві моделі повинні поєднати семантичний валентний аналіз і компонентний аналіз. Оскільки модель логіко-семантичної валентності не розкриває семантичну структуру носія валентності, тобто дієслова (більше того, семантична структура взагалі відсутня в моделі), Г. Вотьяк подає її цілковито ізольовано в моделі семантичного компонентного аналізу: при цьому використовує методи й символи, запропоновані представниками предикатно-аргументного синтаксису. Наприклад, семантична структура дієслова *rennen* репрезентована таким чином: *rennen* A vol (+ Dynamisch) – (Yeschwindigkeit [+ Schnell] (Delocal) – (Yerichtet [+ Horisontal (Maximaldimension) (Medium [+ Erde]) (+ nstrument) – (Pars A [+ Beine]) A = Hum [389, 33].

Як бачимо, у Г. Вотьяка немає логічного зв'язку між двома запропонованими моделями, не показаний механізм семантичних зв'язків, який складається на синтагматичній осі між структурою дієслова й оточення, а також регулює семантичне (лексичне) наповнення актантів дієслова. Незважаючи на оригінальність, моделі логіко-семантичної валентності і семантичного компонентного аналізу Г. Вотьяка не показують умов конкретної сполучуваності однієї значущої одиниці з іншою, оскільки обидві моделі співіснують, але не перетинаються, не об'єднуються в єдине ціле.

Отже, на цьому етапі розвитку вчення про семантичну сполучуваність було чітко заявлено про узгодження на рівні смислу, суть якого полягає в тому, що у значенні поєднаних між собою слів повинен бути один і той же компонент – спільна сема, або синтагмема, повторне вживання якої служить меті організації змістового боку висловлювання. Своїм успіхом це вчення зобов'язане розвиткові теорії семної структури семми слова, яка розуміється як ієрархічна організація різнопланових, неоднорідних семантичних компонентів (“атомів” смислу, диференційних семантичних множників, сем тощо).

1.4. Макро- і мікрокомпонентний опис лексичного значення

У структурному підході до лексичного значення в сучасній семасіології намітилося три основні напрями. Перший з них імпліцитно виходить із однорідності лексичного значення і виділяє у структурі значення семантичні компоненти одного ступеня складності. У рамках цього напрямку всі значення членуються відразу на гранично малі семантичні компоненти (мікрокомпоненти), в ідеалі – атомарні семи; як правило, такої позиції дотримуються прибічники диференційної концепції значення (див. вище Дж. Катц і Дж. Фодор, Ю. Апресян, В. Гак та ін.). Саме прибічниками цього напрямку було розвинене вчення про семантичну сполучуваність, був сформульований основний закон семантичного

узгодження.

Другий напрям виходить із неоднорідності лексичного значення; при цьому у значенні виділяються “семантичні блоки” різного рівня ієрархії, які відображають неоднаковий характер інформації, переданої словом. За такого підходу лексичне значення ділиться спочатку на великі блоки – макрокомпоненти, які визначають основну специфіку семантики слова, і лише потім у складі макрокомпонентів виділяються мікрокомпоненти – семи. Такий підхід здійснено у працях І. В.

Арнольд, Р. С. Гінзбург, Й. О. Стерніна та ін.; його можна назвати макрокомпонентним на відміну від попереднього, який виступає як мікрокомпонентний.

Третій напрям можна назвати аспектним: прибічники цього підходу розглядають у значенні аспекти, що відображають різні сторони значення, різноманітні вияви значення в мові чи мовленні. Виділяються найрізноманітніші аспекти значення – сигніфікативний, денотативний, лексичний, граматичний, конотативний, емоційний, оцінний, прагматичний, структурний, синтагматичний, або сполучувальний, культурно-історичний, соціальний, лінгвокраєзнавчий, фоновий, кодовий, персонологічний, онтологічний, синхронний, діахронний, експлікативний, етичний, естетичний тощо [див., наприклад, 166; 205; 206; 112; 200, 12 – 19; 241 та ін].

Аспектний підхід до значення – лише перше наближення до структурного опису значення: для цього підходу характерне нерозрізнення понять “аспект значення” і “компонент значення”. Деякі з аспектів можуть збігатися з реальними компонентами значення (в основному макрокомпонентами), наприклад, лексичний, граматичний, денотативний, конотативний; в основному ж аспекти – це результат осмислення всього значення загалом з якого-небудь його боку.

З приводу цього Й. О. Стернін зазначає, що при аспектному підході, та не тільки при ньому, за традицією “доструктурної семасіології” досі широко розповсюджене некоректне вживання терміна “значення” для позначення аспекту значення чи компонента значення. Аналізуючи значення слова, лінгвісти – прибічники аспектного підходу – виділяють у ньому ще цілий ряд інших значень – денотативне, сигніфікативне, парадигматичне тощо. Таким чином, лексичне значення ніяких інших значень у собі не містить, воно може мати тільки компоненти значення [299, 42 – 43].

Для аналізу слова в комунікативному акті необхідне, на наш погляд, поєднання макро- і мікрокомпонентного опису значення. Макрокомпонентний аналіз не виключає мікрокомпонентного і не замінює його – обидва підходи передбачають один одного. На думку Й. О. Стерніна, вони повинні знайти відображення у структурній моделі лексичного значення [299, 42]. Загальна ідея ієрархічної структури семми розвинулася в новому вченні про існування в ній функціонально близьких сем, що складають її макрокомпоненти. Макрокомпоненти відображають структуру значення за типами передаваної інформації, вони можуть ізолюватися у структурі значення і виділятися через семантичні опозиції лексичних одиниць.

Український мовознавець Ф. Т. Жилко, працюючи над проблемою семантичного поля, зазначив, що семантична структура слова парадигматично у

плані змісту становить: 1) граматичне значення і категорії; 2) основне лексичне значення (семема), що є поєднанням часткових (диференційних) лексичних значень (сем). Синтагматично семантична структура слова у плані вираження являє собою зміст слова, який має також і різні додаткові лексичні значення, залежні від контексту й ситуації мовлення [133, 26].

Отже, науковець помітив і вказав на існування в семантичній структурі слова трьох основних макрокомпонентів, а саме: денотативно-сигніфікативного, граматичного та конотативного. Ця думка увиразнилася і термінологічно закріпилася в дослідженнях І. В. Арнольд, Й. О. Стерніна, В. В. Левицького та інших дослідників.

І. В. Арнольд основними компонентами значення вважає денотативний і конотативний. Лексичне значення кожного окремого ЛСВ слова, на її думку, являє собою складну єдність: слово в одному з його значень, тобто такий двосторонній мовний знак, який є єдністю звучання і значення в межах притаманної йому парадигми і синтаксичних функцій [15, 105]. Сполучку компонентів значення слова зручно розглядати за допомогою принципу поділу мовленнєвої інформації на інформацію, що є предметом повідомлення, але не пов'язану з умовами і учасниками комунікації, та інформацію, пов'язану з умовами й учасниками комунікації. Тоді першій частині інформації відповідає денотативне значення слова, що називає поняття. Через поняття, яке відображає дійсність, денотативне значення співвідноситься з позамовною дійсністю. Іншій частині повідомлення, пов'язаній з умовами й учасниками спілкування, відповідає конотація, куди входять емоційний, аксіологічний, експресивний і стилістичний компоненти значення. Перша частина є обов'язковою, друга – факультативною. Усі чотири компоненти конотації можуть виступати разом або в різних комбінаціях, можуть взагалі бути відсутніми [15, 107 – 108].

Й. О. Стернін поділяє цю думку і вказує на виділення, крім денотативного та конотативного компонентів, функціонально-стильового макрокомпонента, який характеризує належність слова до того чи іншого функціонального стилю. Дослідник підкреслює, що ці три макрокомпоненти разом із граматичним і, можливо, фоносемантичним макрокомпонентом значення [137; 198; 74] являють собою обов'язкові макрокомпоненти, присутні у значенні будь-якого слова [299, 42 – 43].

Денотативний і конотативний макрокомпоненти виділяють у своєму складі мікрокомпоненти, що характеризують окремі сторони предмета номінації або відношення до нього. Такі мікрокомпоненти одержали в лінгвістиці назви **семи**. Термін **сема** для позначення мікрокомпонента значення уперше вжитий В. Скалічкою. Пропонувалися й інші терміни: фігури плану змісту (Л. Єльмслєв), семантичний множник (О. Жолковський), диференційна ознака (І . . Арнольд), семантичний маркер (Дж. Катц, Дж. Фодор), семантичні примітиви (А. Вежбіцька), семантична ознака (Г. Уфімцева) тощо. Можна, на наш погляд, погодитися з Л. Новиковим, що термін “**сема**... переважає своєю стислістю й формальною співмірною співвіднесеністю з назвою одиниці вищого порядку – **семемою**” [231, 116].

У сучасній семасіології цей термін вживається надто широко. Але існують і відмінності в його розумінні, які стосуються в основному проблеми граничності семи. Ряд дослідників розглядає сему як одиницю граничного рівня членування значення, як мінімальну, далі неподільну одиницю [231, 41 – 46; 279, 23]. Інші, зокрема М. В. Нікітін, Й. О. Стернін, визначають сему як поняття в складі іншого поняття [226, 27 – 29], як семантичний компонент, який може бути як гранично неподільним, так і гранично подільним [299, 44].

Однією з найбільш суперечливих є проблема тлумачення конотативного аспекту значення. Вивчення значної кількості літератури з цієї проблеми показує, що не існує єдиного трактування поняття конотації, єдиної думки про тлумачення її природи, структури [див. 98; 100; 314].

Ще порівняно недавно Д. М. Шмельов ставив запитання, чим же по суті є те, що іменується експресивно-стилістичним “забарвленням” слова; чи включається це “забарвлення” в семантику слова [359, 250]. На його думку, найдоцільніше включати в поняття лексичне значення тільки ті експресивні елементи, які усталено й однозначно характеризують саме явище, що відображає слово (*шкапа, донос, гордій* тощо), не включати до нього стилістичні елементи,

які характеризують стиль і призначення мови або мовців. Деякі автори [165; 166] не визнають за конотативним аспектом значення статусу компонента значення. Цього самого погляду дотримується і В. А. Звєгінцев, який вважає, що експресивно-емоційні елементи можуть розвиватися незалежно від предметно-логічного змісту слова і навіть вступати з ним у суперечність. Він робить висновок, що експресивно-емоційні компоненти, будучи прагматично орієнтованими в певному контексті, не можуть входити в лексичне значення через їх необ'єктивність [143, 175].

Подальший розвиток учення про конотативну сферу значення дає змогу стверджувально відповісти на запитання, поставлене Д. М. Шмельовим. Емоції й оцінки відіграють настільки важливу роль у житті людини і суспільства, що стають однією з форм відображення дійсності; сучасна ономазіологія дійшла думки, що вивчення проблем номінації неможливе без вивчення різноманітних оцінних кваліфікацій. У спеціальній літературі з'явився термін **конотема**. Паралельно до нього В. І. Говердовський висуває термін конотат, розуміючи під ним “потенційний семантичний елемент, який відображає відношення мовця до мови, зовнішньої дійсності й до власної свідомості” [96, 12]. Перевага цього найменування, на думку вченого, полягає в тому, що воно утворює пару з терміном “денотат”, але виникає сумнів у правомірності такої опозиції: якщо денотат – це предмет, який уявляє мовна свідомість, то конотат, будучи парним до нього, також повинен орієнтуватися на світ речей з притаманною їм властивістю так або інакше сприйматися й оцінюватися. Але в такому разі він не може служити найменуванням одного з різновидів сем, і парність цих термінів, на наш погляд, удавана. Видове найменування, як вважає Т. О. Туліна, **конотативна сема (конотема)** більшою мірою відповідає потребі позначати одиницю конотації [322, 80].

Відомі й інші номінації в цій сфері: експресивні семи (експресеми), стилістичні семи (стилеми); уточнюються відношення між ними (включення – виключення), сформувався вчення про конотативний макрокомпонент у значенні. Проте його склад визначається неоднаково: конотативний макрокомпонент значення включає, відповідно до різних точок зору, семантичні компоненти ‘оцінка’ й ‘емоція’ [298; 299, 42] або тільки емотивність, а оцінність і експресивність відносяться до компонентів денотації, лише індукуючи емотивність [340, 29 – 34]; містить оцінні, емоційні, стилістичні семи [248]; в макрокомпонент значення слова входять емоційна, експресивна, оцінна, стилістична семи [151; 15, 108].

Переконливою і послідовною є позиція І. В. Арнольд, В. В. Левицького і Й. О. Стерніна, згідно з якою конотативний макрокомпонент значення виражає емоційне й оцінне ставлення мовця до предмету номінації. Проте В. В. Левицький та Й. О. Стернін вважають, що функціонально-стилістичний

компонент значення входить у характерологічний макрокомпонент значення, який несе інформацію про структурно-мовні ознаки слова і, у свою чергу, входить до складу структурного мегакомпонента значення [201, 11].

Очевидно, автори виводять функціонально-стилістичний компонент за межі лексичного значення, що уявляється неправомірним, оскільки будь-яка стилістична властивість слова несе додаткове семантичне навантаження, додаткову інформацію про мовця, про його ставлення до предмета, що в результаті стилістично забарвлює значення, робить його експресивнішим і, отже, конотативним.

Сучасний рівень дослідження лексичного значення слова, його семного складу дає підстави і достатні аргументи для вивчення семантичного узгодження. При цьому слід враховувати належність окремих сем до певних макрокомпонентів структури семем (денотативно-сигніфікативного, граматичного та конотативного) слів – компонентів словосполучення.

1.5. Класифікації сем у семантичній структурі семем

Семантична (або змістова) структура слова – це загальне поняття, яке визначає сутність, зміст лексико-семантичної одиниці. У широкому плані термін **семантична структура** використовується для позначення організації семи як сукупності ЛСВ багатозначного слова, у вузькому плані цей науковий термін може бути використаний щодо структури значення окремого ЛСВ семи, тобто щодо ієрархічної сукупності сем, які відтворюють певне значення слова. В. Г. Гак пише: “Кожна сема є відображенням у свідомості носіїв певної мови ідентифікуючих рис, які об’єктивно належать денотату або надаються йому цим мовним середовищем, що є об’єктивним стосовно кожного мовця” [89, 240].

Оскільки неоднорідність семантичних мікрокомпонентів у структурі значення відзначає більшість семасіологів, то й розгорнутих класифікацій цих компонентів (сем) налічується досить багато. Широко відома класифікація сем Дж. Катца і Дж. Фодора [377, 170 – 210]: категорійні семи частини мови, маркери і дистингвішери. Над проблемою класифікації сем працює В. Г. Гак [84, 78 – 96; 88; 89]. Він виділяє архісеми, диференційні семи, потенційні семи і описові та відносні семи. Д. М. Шмельов – категорійні, інтегральні і диференційні семи [359]. О. М. Селіверстова розрізняє індивідуальні й диференційні ознаки, групові диференційні ознаки і надлишкові ознаки [262; 263, 291 – 314]. Ж. П. Соколовська класифікує семи за двома напрямками – за сутністю (категорійні й індивідуальні) і за функцією (інтегральні та диференційні) [279]. Докладну класифікацію сем знаходимо в І. В. Арнольд: екстралінгвістично і лінгвістично зумовлені, потенційні й актуалізовані, приховані, архісеми, класеми і диференційні семи, гіперсеми і гіпосеми, термінологічні і нетермінологічні, узуальні й okazіональні, можливі, або дозволені, й заборонні [14, 10 – 14].

Найдокладнішою видається класифікація сем, розроблена Л. М. Васильєвим: 1) за співвідношенням із структурними компонентами словоформи виділяються лексичні і граматичні семи, лексичні виражаються коренем і словотворчими афіксами, граматичні – словозмінними афіксами;

- 2) за способом маніфестації в плані вираження – експліцитні й імпліцитні семи; експліцитні виявляються в словотворчих елементах або в синтаксичній сполучуваності, імпліцитні не мають формального вираження;
- 3) за типом відношень, в основі яких лежать компоненти: синтагматичні і парадигматичні;
- 4) за характером відношень всередині семми: домінантні й залежні;
- 5) за відношенням до ідентифікаційного значення семантичного класу – ядерні і периферійні; ядерні відображають інваріантне значення класу, периферійні – розрізнявальні елементи, що варіюють від слова до слова;
- 6) за функцією у складі лексичних і граматичних парадигм – ідентифікаційні і диференційні;
- 7) за ступенем повторення, регулярності – категорійні й ідеосинкретичні;
- 8) за ступенем фіксації, закріплення за певними значеннями – обов’язкові і факультативні [40; 43 – 46].

Р. М. Гайсіна, взявши за основу класифікацію Л. М. Васильєва, дещо видозмінює її, виділяючи такі типи сем: ієрархізовані й неієрархізовані (автономні), абстрактні і конкретні, лексичні і граматичні; основні, другорядні і потенційні; експліцитні і неекспліцитні (імпліцитні), парадигматичні і синтагматичні, ідентифікаційні і диференційні, сполучні та несполучні, домінантні та недомінантні [79 – 82].

Названі класифікації потребують уточнення за декількома напрямками. Слід погодитися з думкою Й. О. Стерніна, що, по-перше, класифікація повинна мати не абстрактну, а конкретну мету. По-друге, потрібно чітко визначити основи класифікації, щоб вона була проведена послідовно. По-третє, необхідно встановити ступінь детальності класифікації, оскільки надто детальна класифікація може бути правильною і водночас практично некорисною, тому що не можна буде нею користуватися через її надто високу конкретність; з іншого боку, дуже узагальнена класифікація буде малозмістовною. Необхідно класифікувати семи перш за все за типами, а не за їх індивідуальним змістом, інакше класифікація може перетворитися в перелік сем, зафіксованих у мові, і позбутися своєї пояснювальної сили. Класифікація сем за змістом повинна мати конкретну практичну мету [299, 55 – 56].

Найудалішою, на наш погляд, є класифікація сем Й. О. Стерніна [298; 299, 56 – 73; 248], тому що вона ґрунтується на аналізі фактичного матеріалу і передбачає інвентаризацію типів сем, які актуалізуються в комунікативному процесі, і рознесення їх за рубриками “ядерні” і “периферійні”. У своєму дослідженні ми користуватимемося саме цією класифікацією. Але у зв’язку з розвитком теорії семної структури слова вважаємо за необхідне її частково трансформувати, оскільки аналіз семантичних процесів зумовлює потребу глибшої диференціації в межах денотативно-сигніфікативного макрокомпонента структури лексичного значення. Релевантними для вирішення поставлених завдань виявляються такі основи класифікації: за відношенням семантичного компонента до системи мови, за розрізнявальною силою ступеня яскравості, за характером вияву у значенні, за характером змісту, за відношенням до акту мовлення.

Й. О. Стернін пропонує таку типологію денотативних сем.

1. За відношенням до системи мови денотативні мікрокомпоненти поділяються на узуальні й okazіональні, системні й особистісні, диз'юнктивні й інваріантні. Узуальні семи входять до системного значення, okazіональні – наведені контекстом або ситуацією, не входять у системне значення слова, а приєднуються до нього лише у комунікативному акті. Системні семи являють собою семи, що входять у структуру семема і є загальновідомими для колективу. Особистісні існують лише в індивідуальній мовній компетенції і не входять до числа загальновідомих.
2. За розрізнювальною силою розмежовуються інтегральні і диференційні семи. Інтегральними є семи, спільні для значень групи слів. Диференційні семи розрізняють значення порівнювальних слів. Інтегральні семи можуть бути з різним рівнем абстракції, інтегральні семи високого рівня абстракції називають архісемами.
3. За ступенем яскравості виділяються сильні семи, вони в першу чергу з'являються в пам'яті, легко формулюються в мові, лежать ніби на поверхні мовної свідомості. Семи, які поступаються за психологічним усвідомленням у структурі значення, називають слабкими.
4. За характером вияву у значенні розрізняються експліцитні і приховані семи. Експліцитні семи репрезентовані у значенні безпосередньо. Приховані (імпліцитні) містяться в інших семах і включають значення “вглиб”.
5. За характером конкретного змісту семи поділяють на низку типів. Перш за все, виділяються постійні і вірогідні (імовірні) семи. Постійні семи відображають ознаки, властиві об'єкту завжди, вірогідні – ознаки, властиві об'єкту не завжди, а з тим чи іншим ступенем імовірності. У значенні виділяються також асертивні і диспозиційні семи. Асертивні семи вказують на об'єктивно, постійно притаманні денотату ознаки, диспозиційні семи відображають ознаки, які приписуються “ідеальному”, класичному денотату, кращому зі свого виду.

Класифікація сем за змістом передбачає також виділення чітких і нечітких сем. Чіткі семи – це семи, зміст яких позбавлений суб'єктивізму. Денотативні сфери, окреслені такими семами, жорстко відмежовані одна від одної, наприклад, ‘чол. стать’ – ‘жін. стать’. Нечітка сема має розмитий, нечітко окреслений зміст, і виділювана нею денотативна сфера частково може перетинатися з денотативною сферою іншої семи з цими самими семантичними ознаками, наприклад, семи росту, сили, віку, розміру тощо, які відносяться як до кількісної, так і до якісної оцінки. Чіткість / нечіткість семи визначається чіткістю / нечіткістю семного конкретизатора, який входить до семи.

Як показує аналізований матеріал, нечіткі семи можуть бути достатньо яскравими у структурі значення, можуть утворювати парадигматичні ряди в системі мови. Так, за нечіткою семою розміру ‘великий’ парадигматичний ряд утворюють слова *слон, танк, вежа, гора, океан, хмара*, за семою ‘малий’ – *муха, комашка, голка, піщинка, кнопка* тощо.

Виділяють також позитивні і негативні семи. Позитивні семи відображають наявну в денотаті ознаку, негативні – відсутність у денотаті певної ознаки. Підрозділ сем на позитивні й негативні відображає реальний поділ ознак предметів на позитивні та негативні. Так, в понятті ‘вісім’ наявна позитивна ознака ‘подільність на два’ і негативна – ‘неподільність на три’. Негативні семи бувають

двох видів: інклюзивні й ексклюзивні. Інклюзивні семи заперечують наявність окремих конкретних ознак у предметі і виконують диференційні функції в системі мови, відмежовуючи значення певного тематичного ряду. Такі негативні семи є експліцитними, вони зазвичай достатньо яскраві, виокремлювані із значення, і деякі з них відображені у словникових дефініціях одиницями метамови: “позбавлений”, “відсутній”, “без”, “поза”, “не включаючи”, “належить не до..., а...”, наприклад: *сліпий* – “**позбавлений зору**, здатності бачити, протилежне зрячий” [СУМ, IX, 361]; *рукопашний* – який здійснюється **без** зброї або холодною зброєю (про бій, битву) [СУЛМ, VIII, 906]; *танчан* – “вид ліжка з дощок **без** спинок” [СУМ, X, 37].

Ексклюзивні негативні семи, на відміну від інклюзивних, заперечують наявність усіх ознак предмета, не збігаються з тією, яка відображена у значенні позитивної семи. Негативні ексклюзивні семи утворюють відкритий ряд, не піддаються вичерпному виокресленню у структурі значення. Вони “доповнюють”, “супроводжують” кожну позитивну сему: *аптека* – сема ‘продаж ліків’ (семантична ознака ‘основна функція’). Ця сема, входячи у структуру значення, виключає семи ‘видача книг’, ‘продаж марок’, ‘скупка старих речей’, ‘продаж овочів’ тощо.

6. Семантичні компоненти можна класифікувати також за відношенням до акту мовлення. У цьому аспекті семи поділяються на актуалізовані й неактуалізовані. Актуалізовані семи входять в актуальний смисл слова в акті мовлення, неактуалізовані залишаються нереалізованими, за межами актуального смислу слова, не активізуються у конкретному акті мовлення [299, 56 – 70].

Однією з останніх з’явилася класифікація сем Г. М. Шипіциної, яка в основному збігається з класифікацією сем Й. О. Стерніна. Дослідниця подає таку типологію сем: 1) за місцем у смисловій структурі слова – ядерні і периферійні; 2) за смислорозрізнавальною здатністю – диференційні та ідентифікаційні; 3) за способом вияву у процесі лінгвістичного аналізу – опозиційні, валентнісні й епідегматичні; 4) за роллю і організацією – поверхневі і глибинні; 5) за активністю у свідомості людей – яскраві і слабкі; 6) за способом маніфестації у плані вираження – експліцитні й імпліцитні; 7) за наявністю в семемах – регулярні, відносно регулярні і рідкісні; 8) за ступенем обов’язковості – обов’язкові і факультативні; 9) за актуалізацією в мовленнєвому акті – актуальні і потенційні; 10) за фіксацією в системі мови – узуальні й оказіональні; 11) за характером значення – позитивні, негативні; абсолютні і відносні; динамічні і статичні; 12) за характером сприймання смислу семема носіями мови – емпіричні й розумові [354, 231].

На нашу думку, ця класифікація надмірно конкретизована. Це, очевидно, пояснюється тим, що вона призначена для дослідження семантики конкретної частини мови – якісних прикметників. Г. М. Шипіцина акцентує увагу на релевантних для семантичної структури відношеннях між семемами, не поділяє смислову структуру семема на денотативно-сигніфікативний, граматичний і конотативний макрокомпоненти, будучи прибічником диференційної концепції значення.

Отже, сучасний стан розвитку вчення про семну структуру слова як ансамбль сем з урахуванням їх групування в макрокомпоненти дає змогу створити класифікацію семних зв'язків у словосполученні, що ґрунтується на характері сем, які повторюються. Можна говорити про ітерацію денотативних сем різних рівнів і якостей, граматичних сем (класем) і конотативних сем у семемі одного з членів словосполучення.

1.6. Смысл слова як актуальне значення

Під **актуальним смыслом** слова розуміємо сукупність комунікативно релевантних сем в конкретному акті мовлення.

Для теорії комбінаторики значень слів важливим є розрізнення таких понять, як значення, смысл і зміст. У лінгвістиці й філософії на цьому наголошувалося ще в минулому столітті (Bedeutung, Sinny у Фреге, conotation, meaning у Б. Рассела, referens, sence у М. Блека). Однак до цього часу термін *смысл* не має єдиного тлумачення. Більш того, в багатьох дослідженнях поняття *значення* і *смысл*, *смысл* і *зміст* не розрізняються, хоч без такого розрізнення зараз неможливий дальший розвиток семантики.

Деякі мовознавці тлумачать смысл як зміст слова в контексті, на відміну від значення, яке носить позатекстовий характер [366, 90; 93, 34 – 43; 238, 11]. Г. В. Колшанский визначає смысл як інтерпретацію значення, контекстуально зумовлену в комунікативному аспекті [165, 31]. Л. М. Васильев розуміє смысл як мовне значення, вжите до конкретного денотата, в сукупності з ситуативною і контекстуальною інформацією [41, 20]. Ця думка перегукується з думкою М. І. Жинкіна: “Смысл – це те, що відображає наявну дійсність” [134, 131]. Ю. С. Степанов, не використовуючи слова “смысл”, пише про те саме явище: “У різних вживаннях слова сигніфікат актуалізує різні семи із свого набору; це значить: ознаки, що утворюють поняття, пов'язане з цим словом, у різних умовах вживання виступають у різних наборах” [290, 51].

Зміст доцільно розглядати як сукупність смислів, яка являє собою щось завершене ціле, де відображено уявлення мовця про факти, події в їх характеристиках і взаємозв'язках. *Смысл* – породження думки, *значення* – породження аністичної здатності мозку. Смысл з'являється в оформленій думці, значення – як “сходінка пізнання”. Смысл неподільний, а зміст ділиться на частини. Зміст звичайно неповторний. Він – породження ідейного, науково-пізнавального або художнього образотворчого бачення світу [93, 42].

Одним із найудаліших визначень смыслу є визначення Л. С. Виготського: “...смысл слова – це сукупність усіх психологічних факторів, що виникають у нашій свідомості завдяки слову... Значення... є тим нерухомим і незмінним пунктом, який залишається стійким при всіх змінах смыслу слова, в різному контексті. Слово, взяте окремо в лексиконі, має тільки значення. Але це значення є не більш як потенція, що реалізується в живому мовленні, в якому це значення є тільки каменем у будові смыслу... Слово набуває свого смыслу тільки у фразі” [77, 369 – 370].

На думку М. П. Кочергана, смисл зароджується у словосполученні [179, 23]. Для утворення смислу потрібно, щоб у слові відбувся процес ослаблення значення. Цей процес починається при формуванні будь-якого словосполучення. Саме у словосполученні відбувається специфікація значення, яка опирається на знання понять, реалій, і через те остання не є власне лінгвістичним процесом. При специфікації варіюється концептуальне ядро значення, відбувається деяка зміна семного складу. Перехід від слова до словосполучення в поняттєвому плані означає здійснення процесу мислення, а суть мислення полягає в комбінуванні, в поєднанні.

При всій важливості словосполучення остаточно смисл оформляється в реченні (висловлюванні). Якщо “значення” деяких словосполучень можуть утворюватися з суми значень слів, то “значення” речення (висловлювання) до такої суми не зводиться. Зміст висловлювання принципово відрізняється від змісту словосполучення тим, що воно має живий контакт з дійсністю, зумовлений предикативністю. Процес предикації – це перехід на рівень смислу. Саме в реченні відбувається актуалізація значення слова, яка здійснюється при сукупній дії мовних і немовних факторів.

Як будь-яке складне явище дійсності, смисл складається з компонентів. М. П. Кочерган вважає головними компонентами смислу лексичне і граматичне значення, синтагматичний контекст, асоціативний (парадигматичний контекст), енциклопедичну інформацію [179, 24].

Загалом відмінність між значенням і смислом полягає в тому, що:

- 1) значення – одиниця лексико-семантичної системи, смисл – екстралінгвістична одиниця;
- 2) значення – неактуалізована семантична одиниця, смисл – актуалізоване значення;
- 3) значення є статичним, постійним; смисл має динамічний характер;
- 4) значення можна інтерпретувати як сукупність сем, тоді як смисл “не визначається до кінця ні в логічних, ні в лінгвістичних термінах: він розпливається в глибинах індивідуального буття, суспільної свідомості і неповторності даної ситуації” [289, 11 – 12];
- 5) число смислів нескінченне (воно має відкритий характер), тоді як число значень відносно обмежене;
- 6) значення має національно-мовну специфіку, тоді як смисл – універсальний, носить інтернаціональний характер.

Значення слова саме собою нічого не повідомляє [299, 105], поки воно не включене в комунікативний акт. Саме комунікативне вживання слова, включення його в комунікативний акт зумовлює формування того або іншого актуального смислу, визначає ту або іншу семантичну реалізацію слова. Отже, утворення смислів можливе лише в контексті; оскільки комбінаторика значень слів має місце вже в будь-якому словосполученні, то **словосполучення** слід вважати **мінімальним контекстом** [150, 22 – 23], а сполучуваність слова – його систематизованим, узагальненим контекстом [179, 25].

Утворення актуального смислу слова являє собою контекстуально зумовлене семне варіювання значення, яке полягає в актуалізації комунікативно релевантних компонентів системного значення слова.

Семне варіювання значення – це пристосування значення-компетенції до комунікативних умов конкретного мовленнєвого акту, що виражається в утворенні тих чи інших актуальних смислів [299, 106]. Комунікативне завдання конкретного мовленнєвого акту визначає набір сем, які підлягають актуалізації, тобто “вибіркову актуалізацію семантичних ознак значення” [360, 31; 366, 136 та ін.].

Семне варіювання відбувається на рівні окремого значення (семемі), що пов’язане з вибором семантичних компонентів, які підлягають актуалізації у зв’язку з певним комунікативним завданням, шляхом ряду семантичних процесів, що діють у семемі на рівні окремих сем.

1.7. Семантичні процеси при семному варіюванні значення слова

Складовими семно-семемної комбінаторики, які перебувають у відношеннях взаємодоповнення, є такі семантичні процеси: актуалізація семи, посилення чи послаблення семи, розщеплення семи, наведення семи, модифікація, конкретизація, підтримка, погашення, нейтралізація.

Під **актуалізацією** семи розуміємо комунікативно зумовлене виділення семи у структурі значення, що веде до сприйняття її учасниками акту спілкування як комунікативно релевантної, введеної до актуального смислу слова. Процес актуалізації може бути пов’язаним з появою нових ЛСВ, але може і не супроводжуватися їх формуванням. Актуалізуватися може будь-яка сема із структури значення, як ядерна, так і периферійна, а значить – і денотативна, і граматична, і конотативна. Ті семи, що не увійшли до актуального смислу слова, залишаються неактуалізованими. Психофізіологічною основою актуалізації семи є збудження тих нейронових ансамблів кори головного мозку, які кодують інформацію, відображену цією семою. Відповідна сема не актуалізується, якщо не збуджується відповідна нейронна ділянка в корі головного мозку [299, 107]. Простежимо актуалізацію різних сем у складі значення на прикладі вживання слова *зима*: *Чи осінь, чи зима, чи в зелені діброва весни вітає дні, чи літо славить птах, – усе мені шумить хода твоя* (В. Сосюра) – актуалізується сема ‘пора року між осінню і весною’.

Сьогодні ще тепло, а в наступні дні буде справжня зима (З телепередачі “Погода” від 1. 11. 2001 р.) – актуалізується сема ‘холодний’, *Голо, сіро, незатишно, хоч би на Новий рік була зима* (З розм. мовлення) – актуалізована сема ‘сніг’, тобто смисл слова *зима* зводиться до наявності снігу.

День був понурий з самого ранку. Двадцять дев’яте січня тисяча дев’ятсот вісімнадцятого року. Зимі й досі не було... Сльота, багнука (Ю. Покальчук) – відбувається актуалізація семи ‘мороз’.

Так надіялась на літо – почалась вже зима. В моїм небі – ти як хмара, що дощі збирає знов. Ти – моя гірка покара за мою земну любов (Г. Чубач) – актуалізуються переносні семи ‘згасання почуттів’, ‘холод почуттів’. Як бачимо, актуалізація семи може ускладнюватися одночасно актуалізацією однойменної переносної семемі. Це явище Й. О. Стернін позначає як процес подвійної актуалізації семи [299, 108]. Суть її полягає в тому, що сема, яка в мові одночасно

виступає і як самостійна семема, може при своїй актуалізації потягти за собою актуалізацію переносної семеми, що зберігає з нею живий зв'язок. Так, у значенні слова *зима* міститься яскрава сильноймовірна сема 'холодний' [СУМ, X, 118].

В останньому реченні йдеться про згасле почуття любові, тобто актуалізується переносне значення прикметника *холодний* – семема 'який ставиться до кого-, чого-небудь цілком байдуже, не виявляє пристрасті', що і становить актуальний смисл слова *зима* в цьому комунікативному акті. Таким чином, актуалізовану сему одночасно усвідомлюємо і як компонент значення комунікативно реалізованого слова, і як переносне значення іншої, не присутньої в комунікативному акті одиниці.

Наведемо ще один приклад подвійної актуалізації сем: *Я ще літо, я ще літо, а батьки – уже зима* (А. Демиденко) – актуалізована біологічна сема 'згасання' і переносна 'старість'.

Розглянемо це явище у словосполуках з апозитивними відношеннями: *кремінь-людина* – актуалізується сема 'твердий' і переносна семема 'сильний, рішучий'; *скала-воротар* – актуалізована сема 'твердий' і переносне значення 'надійний, стійкий'.

Підсилення семи являє собою зміну яскравості семи в бік її підвищення. Воно веде до того, що та або інша сема у структурі актуалізованого значення виявляється яскравіше порівняно з іншими семами, ніж по відношенню до них же у структурі значення-компетенції [299, 109].

Послаблення семи – це зміна яскравості семи в бік зменшення. При формуванні актуального смислу в комунікативному акті підсилення яскравості одних сем автоматично веде до послаблення інших, також актуалізованих, оскільки на фоні яскравіших сем вони програють, стають менш помітними, на можливість подібного процесу вказував В. Шмідт: "...актуалізоване значення слова не є монолітним, воно розкладається на елементи, одні з яких в умовах конкретного контексту підсилюються, домінують, інші – відступають на задній план, можуть зникати і замінюватися новими" [386, 54].

Наприклад, слово *штукатур* означає "робітник, фахівець зі штукатурення чого-небудь" [СУМ, XI, 548]. У реченні *Штукатури штукатурили стіни, а малярі фарбували вікна* – в актуальному смислі слова *штукатур* найяскравішою виступає сема 'фахівець зі штукатурення', сема ж 'робітник' – як слабша. А в реченні *Не хочеш учитися – підеши на будівництво штукатуром* – навпаки, сема 'робітник' підсилена, сема 'фахівець' ослаблена, причому актуалізується також периферійна сема 'рядова посада'.

Підсилення семи нерідко виявляється і у сфері граматичних сем [277, 72]. Класичним прикладом у цьому плані служать дублювання особи формою дієслівного закінчення і займенника, сполучення часових прислівників з видочасовими формами дієслів тощо. Наприклад, значення обмеженої тривалості, виражене дієслівним префіксом *про-*, може підсилюватися, а значить і підтримуватися обставинним детермінантом: *Вона просиділа над рефератом у бібліотеці цілий тиждень*. Нетривале значення, передаване зазвичай префіксом *по-*, може підсилюватися кількісними прислівниками *небагато, недовго трохи*, наприклад: *послухали трохи та й пішли*.

Ще одним семним процесом при комунікативізації значення є **розщеплення** сем, під яким розуміємо неповну актуалізацію семи, тобто актуалізацію часткову, лише частини сем. Як зазначає Й. О. Стернін, здатність розщеплюватися мають експліцитні семи [299, 110], при цьому частина експліцитної семи, що актуалізована в комунікативному акті, є однією з прихованих (імпліцитних) відповідної експліцитної семи. Це означає, що розщеплення експліцитної семи фактично являє собою актуалізацію одної з імпліцитних в ній сем. Але оскільки при комунікативному описі значення завжди маємо справу з рівнем розгляду семими, на якому семантичні компоненти репрезентовані як експліцитні, говоримо про розщеплення сем.

Розщеплення сем – семантичний процес, характерний для переносного вживання слова. Він не буває при прямому вживанні. Найчастіше розщеплюються семи, що мають приховані компоненти з кількісною та якісною оцінкою (конотативні семи) якого-небудь об'єкта, при цьому редукується компонент, який указує на об'єкт, наприклад: *велика кількість (снігу) – лавина оплесків, надмір (води) – повінь зелені; безліч летючих (комах) – рій думок*. Часто розщеплюються семи, що містять приховану сему 'частина', 'елемент', 'компонент' тощо, наприклад: *цеглинки пам'яті – елемент (будівлі), головний мозок корабля – основна частина керування (людиною)* тощо. Розщеплюються семи, які мають прихований фазовий компонент: *обрив знань – кінець (рівній поверхні), старт (фініш) життя – етап спортивного змагання* тощо. При розщепленні експліцитної семи завжди актуалізується та її частина, що має узагальненіший характер, семантичний же об'єкт здебільшого підданий редукації.

При змінах у семній комбінаториці може відбуватися часткова зміна сем, тобто вони можуть модифікуватися. Суть **модифікації** полягає в контекстуальному переосмисленні змісту семного конкретизатора в рамках тієї чи іншої семантичної ознаки. Як зазначав В. Скалічка, "будь-яку або майже будь-яку сему можна вживати в різному смислі" [268, 143]. Розглядають модифікацію денотативних сем двох видів – смислової, що являє собою зміну змісту семи в комунікативному акті, і модальну – надання семі певного модального забарвлення. Розглянемо спочатку смислову модифікацію.

Семний конкретизатор, який уточнює ту або іншу ознаку в певній семі, парадигматично протистоїть іншим семним конкретизаторам з цією самою семантичною ознакою. Наприклад, семні конкретизатори 'великий', 'малий', 'величезний' протистоять один одному в рамках семантичної ознаки 'розмір'; семні конкретизатори 'юний', 'дорослий', 'молодий', 'старий' протиставлені за семантичною ознакою 'вік' тощо. Зрозуміло, протиставлення сем здійснюється через протиставлення слів, які мають ці семи у системі мови. Кожний семний конкретизатор у подібній парадигмі несе своє власне семантичне навантаження, окреслює свою денотативну ділянку. У певних комунікативних умовах та або інша сема, а точніше той або інший семний конкретизатор, може підлягати мовленнєвій модифікації, тобто переосмисленню. Порівняємо два приклади: *Молоді юнаки, підлітки, й старі батьки, і навіть дівчата, котрим у століттях не снилось ніколи таке життя, творили в загонах сурову помсту народу* (О. Довженко); *У загоні були юнаки та чоловіки* (Ю. Збанацький). У цих реченнях семантична ознака 'вік'

у значенні слова *юнак* репрезентована семою ‘дорослий’, але у першому прикладі ця сема осмислюється як ‘старший’, а у другому – ‘молодший’. Отже, сема ‘дорослий’ модифікується в цих контекстах. Підкреслимо, що сама сема ‘дорослий’ у значенні слова *юнак* ні в першому, ні у другому випадку не зникає, а лише виступає в модифікаційному вигляді, пристосованому до умов комунікативного акту.

Другий тип модифікації – модальна модифікація, яка полягає в тому, що в комунікативному акті певні семи набувають модального забарвлення, передаваного в описі такими одиницями метамови, як: *повинен, може, зобов’язаний, можливо* тощо. Наприклад: *Як ти можеш так байдуже ставитися до вчинків сина? Ти ж як-не-як **батько!*** (З розм. мовлення). Сема ‘вияв турботи’ модифікується в ‘повинен, зобов’язаний турбуватися’.

*Оксана захворіла. – Але це не страшно, бо вона живе з **бабусею**.* Сема ‘турбота’ змодифікована в ‘може потурбуватися’. Модальній модифікації піддаються переважно ймовірні семи.

Модифікація охоплює також і ділянку граматичних словотворчих сем. Явищем модифікації пояснене, наприклад, історичне формування префіксів “загальнорезультативного” значення, коли результативна сема стає основною, головною, а семи просторового значення відступають на периферію [277, 76]. Так, у дієслові *прочитати* значення префікса *про-* лише слабо асоціюється із просторовою (локальною) семою. Основне тут – значення результативності, граматичного значення реалізованої граничності. Аналогічно в дієслові *написати* префікс *на-* традиційно визнають як чистограматичний, хоч у ньому є відгук локальної семи ‘накладання на поверхню’. Модифікація локальних сем, їх якісний вияв пов’язані з появою нової одиниці мови – формотворчого афікса [Там само].

Модифікація – постійний супутник зміни лексичного значення дієслівних префіксів. Тут може йтися не про самостійні значення, а про тонкі відтінки, що модифікують початкове значення. Наприклад, у дієслові *підштовхнути* префікс *під-* має локальне значення (з відтінком послаблення): *Андрій підштовхнув Михайла до столу*. А в реченні *Андрій підштовхнув ліктем Михайла* префікс *під-* скоріше означає ‘ослаблення протікання дії’ (підштовхувати 1 – “злегка штовхати, різко і швидко торкаючи кого-, що-небудь // злегка штовхати, переміщати кого-, що-небудь до когось, чогось, у певному напрямку” [СУМ, VI, 527].

При зіставленні значень дієслів *погнати* (череду пасти) і *погнати* (кого-небудь з роботи) помітно, що сема починання трансформувалася в сему результативності (погнати 1 – “змусити рухатись в певному напрямку” // насильно **відправляти** куди-небудь; погнати 5 – “примусити кого-небудь **залишити** якесь місце, приміщення, піти геть, прогнати” [СУМ, VI, 713 – 714].

Таким чином, модифікація сем – це процес, пов’язаний зі зміною питомої ваги вихідних актуальних і потенційних сем, унаслідок чого виникає нова якість. У цьому плані модифікація сем слабо відмежовується від інших процесів розщеплення і наведення сем.

Наведення семи (індукція) – це процес комунікативного внесення семи у значення. Наводяться семи, відсутні в системному значенні слова. Цей процес відображає принцип необмеженості лексичного значення слова. Наведені семи

відносять до розряду okazіональних, отже, особливе значення відводиться творчості у використанні мови. Велике значення тут належить контексту, його коректуванню, а також конотативному фактору. Явище наведення сем іноді важко відокремити від актуалізації сем та їх модифікації [299, 120]. Але ці відмінності існують, оскільки кількість потенційних сем у слові є обмеженою або ж прихованою, відсуненою в глибину. Наведення семи досягається уміщенням слова у такий контекст, з якого видно, що слово зі звичайним (стандартним) набором сем, водночас наділене “несподіваною” семою, часто контрастною, що створює парадоксальний ефект.

Денотативні семи наводяться в таких прикладах:

Які ж пишногубі троянди (І. Драч) – наводяться ймовірні семи ‘форма’ та ‘колір’ (зазвичай губи червоного кольору).

Я примушу вас думати, ледарі! – кричала вчителька. – *Я зроблю із вас математиків* (3 розм. мовлення). Наведена сема ‘знаючий, кваліфікований’.

Подивися на он той автомобіль. Мають же люди техніку, не те що в нас (3 розм. мовлення) – простежуємо наведення семи ‘досконалий, ефективний’.

Приклади наведення конотативних сем: *Брехлива свекруха невістці не вірить* (Нар. прислів’я) – наводиться конотативна оцінна сема ‘погано’, оскільки залежний компонент словосполучення *брехлива свекруха* має значення “який завжди говорить неправду, схильний брехати” [СУМ, I, 233].

Хлопці біля мене, як хміль коло тичини, в’ються; а найпаче Будненко Василь. Чорнявий, кучерявий: картина – не хлопець! (Панас Мирний) – наведена позитивна оцінна сема ‘гарний’.

Оскільки у структурі значення всіх неоцінних повнозначних слів є автономні ознаки ‘емоція’, ‘експресія’, ‘оцінка’ (в оцінних словах є відповідні оцінні семи), то конотативні семи можуть бути факультативно наведеними у значенні будь-якого такого слова – *картина, річка, дерево, водій* тощо.

Денотативні та конотативні семи можуть наводитися у значенні одночасно. Наприклад: *А кляте ж яке. А кляте!* – сплескує руками мати. – *Хоч би ж попросило тата, хоч би заплакало. Камінь, а не дитина!* (В. Винниченко) – наведена денотативна сема ‘твердість, сила волі’ та конотативна оцінна несхвальна сема – ‘впертий’.

Наступний процес – **конкретизація** семи. На думку Й. О. Стерніна, сема завжди являє собою певну абстракцію. Семи достатньо високого ступеня абстракції представлені в комунікативних актах у вигляді семних варіацій. За аналогією з фонетикою семні варіації можна назвати аloseмами. Аloseми – це конкретні варіації семи, зумовлені комунікативними намірами мовця і втілені у конкретному лексичному значенні. Вони репрезентовані в комунікативному акті в семантиці конкретних лексичних одиниць, і вибір тієї чи іншої одиниці, що має аloseму, віднесений до сфери конкретизації комунікативного наміру мовця. Одна і та сама сема може представлятися в мовленнєвому акті різними аloseмами [299, 115]. Так, сема ‘перешкода для діяльності людей’ у різних комунікативних ситуаціях може виявитися в аloseмах ‘перешкоджає роботі, проживанню’ (*ремонт*), ‘перешкоджає польоту літака’ (*туман*), ‘перешкоджає обробітку ґрунту’ (*ями, куці, яри*), ‘перешкоджає переміщенню’ (*болото, джунглі*) тощо.

Сема 'здатність долати труднощі' реалізується у вигляді аloseм 'подолання тяжкої фізичної праці', 'здатність до тривалої виснажливої роботи', 'приспособлення до складних кліматичних умов', 'фізична сила' тощо. Сема 'наявність технічних знань' може бути у вигляді аloseм 'уміння відремонтувати техніку', 'уміння користуватися побутовими приладами' тощо.

Конкретизація семи в комунікативному акті, таким чином, полягає в зумовленому комунікативними завданнями мовця переході від абстрактної семи до конкретної аloseми у складі значення слова, тобто в комунікативному втіленні абстрактної семи в конкретну аloseму. Конкретизація семи – процес, який супроводить її актуалізацію, але він відбувається тільки з тими семами, що мають достатньо високий рівень абстракції, оскільки конкретні семи конкретизації не потребують.

Підтримка семи – процес, який виражається у вербальній експлікації актуалізованої семи в комунікативному акті. Ця експлікація виступає як засіб контекстуального підсилення семи і полягає у вживанні в мовленнєвому акті слова або словосполучки, еквівалентних окремій актуалізованій семі або всьому актуальному смислу загалом, наприклад: *Вона [Оксана] в нього і наварить, і напече, і в хаті прибере, одним словом, хазяєчка* (Григорій Тютюнник). Підтримуються семи 'уміння господарювати', експлікація має букввальний характер. Особливо необхідна підтримка експлікацією слабким периферійним семам, оскільки без неї ці семи часто вимагають громіздкого контексту або взагалі не можуть актуалізуватися і не будуть зрозумілими в акті мовлення, наприклад: *Коза – не корова. Її прив'яжеш на вигоні і робиш своє. А корову пасти треба* (З розм. мовлення). Підтримується актуалізація периферійної семи 'необов'язковість пастуха', і це є свідченням того, що ця сема слабка, аотже, – периферійна, і потребує обов'язкової експлікації при її актуалізації. *Подумайте: виняв (війняв) ніж і почав боронитися, коли його хотіли арештувати. А само **таке мале** – **хрущ*** (І. Франко) – підтримується актуалізація периферійної семи 'розмір', вербально вираженої семантичною ознакою 'малий'.

Нейтралізація сем являє собою зіткнення одного мовного знака (граматичного чи лексичного) з полюсовою семою іншого знака. Результати такої взаємодії є різними. Нейтралізація відбувається як у сфері взаємодії окремо узятих слів, так і у сфері взаємодії афіксів (нейтралізація сем у середині слова). Вона пов'язана з вибором того або іншого слова, вжитого в процесі мовленнєвої комунікації. Нейтралізацію слід ураховувати при аналізі як лексичних, так і граматичних явищ.

Прикладом нейтралізації в ділянці лексичних відношень є так званий оксиморон. Наприклад: *Ми попрощались... **В тишині дзвінкій** я чув твої дрібні веселі кроки* (Д. Павличко). Обидва компоненти оксиморонного словосполучення поєднані інтегральною семою 'звук'. Оксиморон утворено внаслідок її нейтралізації та актуалізації диференційних сем 'тихий' та 'голосний'. Поетична мова набуває експресивності, глибше переданий внутрішній світ ліричного героя (можливо, у природі була тиша, але її озвучували почуття, емоції в душі).

Погашення сем – це процес, протилежний актуалізації сем. Ті семи, що не увійшли в актуальний смисл слова, залишаються неактуалізованими. У такому разі

йдеться про погашення сем. Погашення сем не означає усунення, “випадання їх з обойми комбінаторних ознак ЛСВ, хоч у ряді випадків погашення може вести до повного усунення якої-небудь семи, у всякому разі до повного відтиснення її на периферію” [277, 77].

Так, у реченні *Ціле літо у дворі в нього лунає радіола, гомін, сміх, бо тут добре, тут курорт, тут в усьому достаток* (О. Гончар) простежуємо погашення семеми ‘місцевість з природними цілющими властивостями, пристосованими для лікування’ та актуалізацію переносної семеми ‘місце, де добре жити’.

У прикладі *Подумай, Володько, який це народ, який великодушний народ...Хто послав би, як ми, своє найдорожче, свій цвіт, свої мільйонні армії для порятунку інших, для визволення Європи* (О. Гончар) погашається сема ‘рослина’, водночас актуалізується сема ‘люди’ + оцінна позитивна сема ‘найкращий’. Підтвердженням цього процесу є дефініція лексеми “цвіт 3” у СУМ – “кращі люди якогось середовища” [XI, 188].

Усе-таки існує думка, що з точки зору комунікативного аналізу значення особливого процесу погашення виділити не можна – комунікативно нерелевантна сема просто “ігнорується” в мовленнєвому акті, тобто не актуалізується. У значенні -компетенції (поза мовленнєвим актом) усі семи не актуалізовані, тобто всі вони однаково погашені, і тому при актуалізації одних семантичних компонентів інші, комунікативно нерелевантні, не потребують якого-небудь особливого механізму погашення сем [299, 107].

Семантичні процеси, розглянуті вище, є складовими семно-семемної комбінаторики. Вони не ізольовані, а навпаки, перебувають у відношеннях взаємного доповнювання. Підсилення, актуалізація одних сем тягне одночасне погашення або послаблення інших сем. Ці процеси можуть послужити і причиною модифікації деяких сем, їх нейтралізації, наведення.

Водночас семні процеси відображають три основні тенденції, кожна з яких має певні різновиди. По-перше, ці процеси регулярно пов’язані з підсиленням окремих сем (актуалізація, наведення, почасти модифікація). По-друге, вони пов’язані з послабленням значення (погашення, нейтралізація). По-третє, відбувається модифікація сем, їх ускладнення тощо. Межі, що визначають характер і зміст семних процесів, не в усіх випадках є чіткими і визначеними, хоч основні їхні ознаки існують об’єктивно. Так, для актуалізації головною є ознака переміщення однієї семи із периферійної позиції на домінуючу. Для процесу наведення основною є ознака удаваної немотивованості появи нової семи. Для процесу модифікації і розщеплення момент мотивації збережений, але фіксується поява нової якості на ґрунті старої. Нейтралізація відображає процес взаємодії полюсових сем, що веде, зокрема, до появи синонімів, а також до певних стилістичних результатів.

Таким чином, утворення актуального смислу слова потребує контекстуально зумовленого семного варіювання. Семне варіювання відбувається на рівні окремої семеми і пов’язане з вибором семантичних компонентів, які підлягають актуалізації у зв’язку з певним комунікативним завданням, шляхом ряду семантичних процесів (актуалізації семи, посилення і послаблення семи, розщеплення семи, наведення семи, модифікація, конкретизація, підтримка,

погашення, нейтралізація), що діють у семемі на рівні окремих сем. Кожен із цих процесів може бути одним із засобів семантичного узгодження між компонентами словосполучення.

1.8. Сучасні дослідження проблеми семантичного узгодження

Значний внесок у розробку проблеми вивчення синтагматичного аспекту слова в українській мові вніс М. П. Кочерган [175 – 181]. Учений вивчає місце лексичної сполучуваності на загальному терені проблеми “слово і контекст”, співвідношення лексичної сполучуваності слів з їхнім значенням та можливість використання лексичної сполучуваності у процесі застосування дистрибутивного методу для розмежування таких традиційно виділюваних у лексикології категорій, як полісемія, омонімія, синонімія й антонімія.

Розглядаючи проблему сполучуваності і семної структури слова, М. П. Кочерган продовжує думки Р. М. Гінзбург [95, 24] про те, що сполучуваність є найефективнішим та найоб’єктивнішим засобом компонентного аналізу. Вона не тільки об’єктивує правильність вичленування семного складу ЛСВ, але й сприяє вияву прихованих сем, які не можна знайти за допомогою парадигматичних опозицій.

Кожне лексико-семантичне поле характеризується, тією чи іншою мірою, спільною для всіх його одиниць сполучуваністю, що слід вважати показником загальної (родової) семи. Якщо загальна сполучуваність є транспонентом інтегральної семи, то сполучуваність, яка не збігається, – показником диференційних сем. Образну, оказіональну сполучуваність сигналізують потенційні семи. Отже, можна говорити про паралелізм між характеристикою сем і лексичною сполучуваністю [181, 98 – 99]. Безумовно, вважає М. П. Кочерган, не кожен ад’юнкт однаковою мірою є релевантним у визначенні семного складу слова. Якщо, наприклад, прикметники суб’єктивної оцінки поєднуються з усіма без винятку темпоральними іменниками, то, хоч вони і є сигналами певного компонента, у визначенні диференційних сем темпоральних слів участі не беруть. У зв’язку з цим, на думку вченого, треба говорити й про різну функцію самих компонентів у семній структурі ЛСВ. Якщо сполучуваність слова з певними ад’юнктами є сигналом якогось семантичного компонента, а несполучуваність – сигналом відсутності цього компонента, то частотність сполучуваності з його показниками засвідчує місце цього компонента в семантичній структурі слова [180, 27].

М. П. Кочерган своїм дослідженням розвиває думки вчених-семасіологів [84 – 86; 262; 225 та ін.] про неоднорідність сем, що входять до структури ЛСВ, про різноманітність їх за ступенем узагальнення, місцем у семантичній мікросистемі мови. Дослідник підкреслює, що зміст ЛСВ залежить і від структурної організації сем, їх способу групування, тобто від місця кожної семи в структурі значення, векторних відношень між ними тощо.

Важливим є виявлення залежностей сем, тобто утворюваних ними структур, а також визначення основної семи, бо тільки вона є комунікативно релевантною, тоді як інші належать до пресупозиції висловлювання [179, 162].

Мовознавець зазначає, що у сполучуваності темпоральних назв досить поширеним є дублювання сем, тобто повторення однієї й тієї самої семи у двох сполучуваних словах (у словосполученнях типу *темна ніч, холодна зима, коротка мить* тощо). При осмисленні подібних сполучень у силу вступає, вважає він, “правило амальгамації тотожного багатократно вираженого змісту”, за яким семантична ознака незалежно від того, скільки разів вона повторюється у значенні компонентів словосполучення, репрезентована один раз [225, 33]. У мовленні, робить висновок М. П. Кочерган, відбувається семантична трансформація, яка полягає в скороченні повторюваних сем.

У деяких випадках дублювання служить засобом семантичного виділення якоїсь ознаки, а також засобом створення різних конотацій [180, 31]. Отже, учений має на увазі смислове узгодження, тобто ітерацію денотативних і конотативних сем компонентів словосполучення.

М. П. Кочерган підкреслює, що “чим простіший і пряміший зв’язок слова з дійсністю..., тим менш обов’язковим стає лінгвістичне співвідношення з іншими; слова більш відносного або абстрактного значення точніше визначаються парадигмою або контекстом”, і вважає, що лексико-семантична система мови має двоякий характер і постійно змінюється: з одного боку, семний склад слів визначається властивостями позначуваних словами об’єктів, з іншого боку, – внутрішньосистемними відношеннями лексико-семантичних одиниць [180, 32].

Значним унеском у розвиток синтаксичної та семантичної сполучуваності є наукові доробки М. І. Степаненка, який досліджує відповідну проблему в ад’єктивних словосполученнях [286; 287]. Мовознавець обґрунтовує думку про те, що компоненти ад’єктивних словосполучень поєднуються вибірково, з урахуванням тих характеристик, котрі лежать в основі їх номінативних значень. М. І. Степаненко робить висновок: найширші сполучувальні властивості мають: а) прикметники зі значенням “рівність”, “схожість”, “різниця”; б) органолептичні прикметники зі значенням “колір”, зокрема ті, що називають основні кольори спектру та їх відтінки; в) прикметники, які виражають позитивну чи негативну оцінку людини, реалій і явищ об’єктивної дійсності. Так, аналізуючи специфіку моделі “прикметник – прислівник”, автор підкреслює, що визначається вона, по-перше, характером семного зв’язку, оскільки між прикметником і залежним прислівником простежується вільне семантичне узгодження. Елімінація поширювача не веде до змін інформативного змісту висловлювання.

У своєму дослідженні М. І. Степаненко доводить, що ядро прикметників, які вступають у зв’язок з інфінітивом, утворюють лексеми, поєднані модальним значенням, а також ті, що характеризують внутрішній світ людини (емоційний, психічний, фізичний стан людини, інтелектуальної властивості). Інфінітив, який служить для найменування дії, в ад’єктивно-вербальних словосполученнях виконує свою основну функцію: як компонент, який визначає, доповнює своєю семантикою те, що не реалізоване і не може бути реалізованим в іншому члені – прикметнику, який визначається. Як бачимо, здатність прикметників, на думку М. І. Степаненка, вступати в семантичні зв’язки із залежними компонентами визначається їх участю у внутрішньосинтаксичній організації речення.

Об'єктом дослідження Н. І. Тарасової є синтагматика лексико-граматичних розрядів іменників сучасної російської мови [311]. Вивчаючи сполучувальні властивості іменника, Н. Тарасова стверджує, що всі його лексико-граматичні розряди можуть бути поширювачами конкретних іменників (назв істот і неістот), абстрактних іменників; усі лексико-граматичні розряди іменників можуть мати як поширювачі прикметники, сполучуваність яких пов'язана з певними розрядами. Наприклад, речовинні і збірні іменники рідко сполучаються з порядковими числівниками, які розглянуто в дослідженні як відносні прикметники. Опис сполучуваності іменників з кількісними числівниками не виявив обмежень на сполучуваність із конкретними (істотами і неістотами) іменниками. При збірних числівниках як кількісні поширювачі можуть вживатися лише неозначено-кількісні числівники. З абстрактними і речовинними іменниками кількісні числівники не сполучаються.

На нашу думку, позитивним є те, що автор розглядає сполучуваність не іменників взагалі, а іменників різних лексико-граматичних розрядів, це уможливило аналіз синтагматики різних за природними властивостями референтів, які заміщають іменники. Саме відмінності референтної віднесеності фіксуються в лексико-граматичних розрядах іменників. Лексико-граматичні розряди по-різному виявляють себе у словотворі та синтаксисі. Відомо, що "іменники в одній морфологічній формі при різному семантичному змісті відрізняються різною сполучуваністю, різними синтаксичними властивостями, ... реально можна говорити тільки про синтаксичні властивості семантичних класів слів, "одягнених" в ту чи іншу морфологічну форму" [146, 20].

Т. Є. Масицька досліджує проблему семантико-синтаксичної валентності дієслів у сучасній українській мові [212]. Семантико-синтаксичну валентність вона визначає як категорійну одиницю, яка відображає той факт, що однакові слова як єдині носії валентностей (дієслова) вимагають певних контекстних партнерів (іменників) із відповідними семантичними ознаками. Валентне сполучення здійснюється на основі сумісності або несумісності семантичних ознак обох поєднаних контекстних партнерів, тобто їхнє сполучення не є довільним. Дієслово здатне регулювати кількість семантичних позицій, які відповідно заповнюються залежними контекстними партнерами. Семантичний компонент валентності дієслова пов'язаний із семами 'суб'єктність', 'асуб'єктність', 'дія' ('стан'), 'процес' і репрезентована сімома значеннями: суб'єкт, об'єкт, адресат, інструменталь, вихідний, кінцевий пункти руху і шлях руху як локативи.

Важливим є те, що автор розглядає дієслова як головних носіїв валентності елементарного з семантико-синтаксичного боку речення, які відповідно до свого лексичного значення чітко окреслюють межі цього речення, вказують на семантико-синтаксичні функції залежних від них синтаксем.

У сучасному мовознавстві відомі доробки Н. Д. Арутюнової про смислове узгодження на рівні речення [16 – 20 та ін.]. Дослідниця вважає, що семантичне узгодження вимагає співвідношення предметних понять із відношеннями просторового характеру, а пропозитивних – із відношеннями логіко-темпорального типу; семантичне узгодження вимагає співвідношення предметних понять із назвами фізичних дій, а пропозитивних – із назвами психічних актів; семантичне

узгодження вимагає, щоб предметні поняття виступали як суб'єкти первинних суджень, а пропозитивні поняття характеризувалися предикатами другого порядку. Таким чином, на думку Н. Д. Арутюнової, 1) семантичне узгодження значення слова і його синтаксичної функції ґрунтується на розрізненні просторових і часових параметрів; 2) семантичне узгодження дієслова і його актантів ґрунтується на розрізненні матеріального та ідеального, фізичного і духовного планів; 3) семантичне узгодження суб'єкта і предиката ґрунтується на розрізненні логічних порядків [16, 147].

Ю. С. Степанов також вважає, що погляд на речення-висловлювання як на основну одиницю спілкування вимагає розглядати його як щось семантично єдине, ціле. Якщо в цій одиниці виділяються частини, слова, то на них слід дивитися так, щоб бачити при цьому щось семантично спільне з іншим словом, сполучуванім із ним. Як приклад семантичного узгодження Ю. С. Степанов демонструє модель довгого семантичного компонента – семного зв'язку суб'єкта та предиката: *змія повзе, птах летить, риба пливе*. Саме таке явище мовознавець називає семантичним узгодженням. Він стверджує, що межі семантичного узгодження задаються формою речення, котра з семасіологічного боку є не чим іншим, як поверхневою частиною змісту. Форма речення, обмежуючи зміст речення тавтологією, з одного боку, і суперечністю – з іншого, накладає цим межі семантичному узгодженню. Останнє є глибшою частиною семантики речення, яка побудована безпосередньо над формою і розташовується у семантичному просторі між тавтологією і суперечністю. Ю. С. Степанов вважає, що сам термін “семантичне узгодження” не є цілком точним: буквально ним стверджено, що семантична спільність слів існує заздалегідь, до акту висловлювання, у слів як одиниць лексики, тоді як у дійсності саме навпаки – семантична спільність слів є сутністю акту висловлювання, а схильність окремого слова до тієї чи іншої сполучуваності – лише наслідок, проекція цієї властивості у сферу словника, абстракція синтаксичної властивості у сфері парадигматики [290, 251 – 252].

З цього приводу дотримуємося думки М. П. Кочергана про подвійну залежність між словом і його сполучуваністю. Семантикою слова зумовлюються його сполучувальні потенції, а сполучуваність є транспонентом значення слова: “Аналіз лексичного матеріалу показує, що мова – це не тільки парадигматика, а мовлення – тільки синтагматика. Синтагматика імпліцитно наявна в мові (правила сполучуваності приховані у значеннях слів) і експліцитно – в мовленні. Парадигматика імпліцитно і, рідше, експліцитно виражена в мовленні і в явному вигляді – в мові” [179, 165].

В. М. Телія, досліджуючи семантику зв'язаних значень слів і їх сполучуваності, перебільшує вагу конотацій, вважаючи, що всі специфічні властивості зв'язаних значень слів – і спосіб їх вказівки на світ, і сполучувальні властивості, і характер знакової репрезентації – зумовлені їх конотативною природою [372, 255].

На наш погляд, це важливо, оскільки доводиться визнати, що ролі конотативного аспекту у вирішенні цієї проблеми досі ще не надавалось належної уваги, але й перебільшувати її не бажано, тому що лексичні компоненти таких сполучень лише частково втрачають свою семантичну самостійність.

Значний унесок у розвиток учення про семантичне узгодження зробила М. В. Всеволодова, яка досліджує його між дієсловами та іменними темпоральними поширювачами в рамках простого речення в російській мові. Вона вважає, що 1) дієслівні семи, які вступають у семантичне узгодження з семами іменних темпоральних поширювачів, не залежать від конкретного лексичного значення дієслова або від його повнозначності; 2) у випадку відсутності потрібної семи в поширювальному компоненті вона знаходить експліцитне вираження в додатковому семантичному компоненті предикативного характеру, причому цей компонент може займати місце будь-якого компонента синтаксичної структури речення; 3) у бездієслівних реченнях узгодження здійснюється або ж засобами іменника, з яким у іменного темпорального поширювача встановлюється зв'язок, або ж з експлікатами сем, яких не вистачає; 4) оскільки семантика дієслівного слова являє собою конфігурацію сем, у сполученні з іменними темпоральними поширювачами можуть актуалізуватися різні семи – залежно від комунікативних завдань висловлювання, що і пояснює можливість сполучуваності дієслова з різними (але не будь-якими) іменними поширювачами [75, 103 – 113].

Таким чином, М. В. Всеволодова стверджує, що семантичне узгодження відбувається в реченні між іменними темпоральними поширювачами та поширювальними компонентами, в першу чергу, з дієсловами або дієслівними сполученнями, а також з іншими частинами мови, позицію при яких цей іменний темпоральний поширювач може займати.

Учення про існування семантичного узгодження на рівні конотативних сем розробляє В. І. Шаховський [339, 29 – 34; 340, 25 – 48; 343, 97 – 104 тощо]. Ним встановлено, що емотивні семи можуть вступати в різноманітні відношення з денотативними семами. Він вводить новий мовознавчий термін – емотивна валентність, яку розуміє як “здатність певної лінгвістичної одиниці вступати в емотивні зв'язки з іншими одиницями на основі наявних чи прихованих емосем і, здійснювати свою емотивну функцію” [343, 99]. Як бачимо, ідея В. І. Шаховського про емотивну валентність є подальшим розвитком тези В. Г. Гака про закономірність емоційного й експресивно-стилістичного узгодження мовних одиниць у мовленнєвому потоці [83, 1968].

Дослідження мовознавця свідчать, що якщо перед означуваним іменником уже стоїть один чи декілька емотивно-оцінних прикметників, у семантиці яких також є емосема, то “спрацьовують” вибіркова функція цих сем і функція притягання: семантично-солідарні, в цьому випадку, емотивні семи “притягують одна одну і відкривають емотивні валентності цих трьох або більше одиниць, які дають змогу їм сполучатися. Емотивна валентність, на думку В. І. Шаховського, є точкою перетину ряду закономірностей, які не регулюються, а дозволяють / забороняють її актуалізацію в тій чи іншій мовленнєвій ситуації. Учений розглядає емотивну валентність серед різних типів валентностей одиниць мови як інваріант семантичної валентності [343, 103], тобто як одну з внутрішніх системних передумов успішної комунікації. На рівні речень і тексту має місце емоційно-експресивне узгодження, що дає змогу говорити про нього як про одну із закономірностей емотивної прагматики.

Аналіз праць про семантичну сполучуваність, зокрема про семантичне узгодження, свідчить, що ця проблема багатоаспектна і може досліджуватися в різних синтаксичних одиницях: словосполученні та реченні.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

1. Слова сполучаються між собою відповідно до закономірностей, властивих семантичній і граматичній природі мови. Домінантну роль у семантико-граматичному механізмі валентності відіграє план змісту, що фокусує в собі власне семантичні, лексико-фразеологічні та стилістичні характеристики. Загалом же семантика “регулюється” мовними й позамовними зв’язками. Лексична вибірковість як конкретна актуалізація валентності реалізує ті зв’язки, які існують в об’єктивній дійсності.

2. У процесі розвитку вчення про семантичне узгодження в мовознавстві сформувалися різні підходи до вивчення цього питання. Виокремлюються два напрями аналізу: аналітичний та синтетичний. Перший відповідає формально-логічному опису, другий – філологічному та філософському. Уже в класичних граматиках відбито зародження ідей семантичного узгодження імені та дієслова в синтагмі, ідея „довгого компонента”, який проходить через усю синтагму, а тим самим ідея семантичної класифікації синтагми. Загальне значення цього положення в класичних граматиках залишилося неусвідомленим і мало опрацьованим. Аналітичний та синтетичний напрями між собою тісно пов’язані, але й різняться. Це зумовило той факт, що аналіз було покладено в основу вивчення словосполучень, тоді як синтетичний напрям залишився спрямованим на вивчення речення як цілого.

3. Сутність семного складу слова, існування смислового зв’язку між словами за допомогою „однакових частинок значення” помічено у вітчизняній лінгвістиці ще А. В. Добіашем. У вченні М. В. Крушевського про асоціативні відношення імпліцитно закладена теорія семантичного поля. Автором ідеї про існування правил поєднання значень слів у словосполученні, які дають не суму значень, а нові значення, вважають Л. В. Щербу. Поняття смислової сполучуваності в російському мовознавстві продовжує розробляти В. В. Виноградов, який підкреслює залежність здатності слова сполучатися з іншим словом і форми вияву цієї здатності не тільки від частиномовної приналежності цього слова, а й від лексичного значення. В. В. Виноградов є одним з перших, хто акцентує на тому, що розрізнення ЛСВ забезпечується функціонуванням одного з кількох можливих ЛСВ, представлених відповідною конкретною аналізованою семою в контексті. На початку 60-х років ХХ ст. проблема семантичного узгодження розробляється у структурній та генеративній граматиці.

4. У зарубіжному мовознавстві семантичне узгодження аналізується опосередковано В. Порцігом, який, постулюючи теорію так званого семантичного поля, звертає увагу на синтагматичні смислові відношення між словами, які протиставляє парадигматичним полям Й. Тріра. Концепція неадитивності складання значень у вільних словосполуках становить ядро вчення Ш. Баллі про обов’язковий граматичний плеоназм. Д. Фірт відокремив вивчення синтагматичної

сполучуваності слова від вивчення власне значення. Е. Лайзі обґрунтовує семантичну відповідність, називаючи її семантичною конгруентністю. Д. Лайонз протиставив парадигматичним семантичним відношенням синтагматичні семантичні відношення. Більшість цих відношень можна описати за допомогою набору окремих правил семантичного узгодження в рамках трансформаційного синтаксису Н. Хомського. Прибічники “текстоцентричної” методики (Дж. Катц, Дж. Фодор, У. Вайнрайх, М. Бірвіш) уявляють значення слова як просту сукупність рівностатутних однопорядкових семантичних ознак. Якщо у Дж. Катца і Дж.

Фодора парадигматичний аналіз значення й опису синтагматичних правил зв’язку, розкладених на семантичні ознаки значень (семеми), урівноважують один одного, то в У. Вайнрайха переважає семантичний аспект дослідження функціонування мови. Селекційні обмеження входять у значення лексичної одиниці, синтаксична поведінка слова пов’язана з його семантичною структурою, тобто валентно-дистрибутивна характеристика лексичної одиниці входить у значення.

5. Семантична валентність ґрунтується на комбінаториці елементів значення.

Основний закон семантичного узгодження зводиться до наступного: щоб два слова утворили правильне сполучення, вони повинні мати, окрім специфічних, розрізнявальних сем, одну спільну сему. Повторне вживання (ітерація) цієї семи служить меті організації змістового боку висловлювання. Своім успіхом це вчення зобов’язане розвиткові теорії семної структури семеми слова, яку розуміють як ієрархічну організацію різнопланових, неоднорідних семантичних компонентів (“атомів” смислу, диференційних семантичних множників, сем тощо).

6. Сучасний рівень дослідження лексичного значення слова, його семного складу дає підстави і достатні аргументи для вивчення семантичного узгодження. Слід враховувати належність окремих сем до певних макрокомпонентів структури семем (денотативно-сигніфікативного, граматичного та конотативного) компонентів і досліджувати повторення денотативно-сигніфікативних сем різних рівнів і властивостей, категорійних сем (класем) і конотативних сем слів – компонентів словосполучення.

7. На основі класифікації сем Й. О. Стерніна пропонуємо уточнену класифікацію, оскільки аналіз семантичних процесів зумовлює потребу глибшої диференціації в межах денотативно-сигніфікативного макрокомпонента структури лексичного значення. Релевантними для вирішення поставлених завдань є такі основи класифікації: за відношенням семантичного компонента до системи мови, за розрізнявальною силою ступеня яскравості, за характером вияву у значенні, за характером змісту, за відношенням до акту мовлення.

8. Утворення смислів можливе лише в контексті. Оскільки комбінаторика значень слів має місце вже в будь-якому словосполученні, то словосполучення слід вважати мінімальним контекстом. Утворення актуального смислу слова являє собою контекстуально зумовлене семне варіювання значення, яке полягає в актуалізації комунікативно релевантних компонентів системного значення слова. Семне варіювання відбувається на рівні окремої семеми і пов’язане з вибором семантичних компонентів, які підлягають актуалізації у зв’язку з певним комунікативним завданням, шляхом ряду семантичних процесів (актуалізації семи, посилення і послаблення семи, розщеплення семи, наведення семи, модифікації,

конкретизації, підтримки, погашення, нейтралізації), що діють у семемі на рівні окремих сем. Кожен з цих процесів може бути одним із механізмів семантичного узгодження між компонентами словосполучення.

РОЗДІЛ 2

СЕМАНТИЧНЕ УЗГОДЖЕННЯ КОМПОНЕНТІВ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ НА ДЕНОТАТИВНО-СИГНІФІКАТИВНОМУ РІВНІ

У цьому розділі розглянемо семантичне узгодження денотативних ядерних сем, які знаходять свою об'єктивну фіксацію у тлумаченнях словників, зокрема Словника української мови (1970 – 1980), погоджуючись з думкою О. М. Шрамма, що лексичне значення слова як факт мислення, як явище ідеальне, не доступне безосередньому спостереженню. Матеріальним об'єктом, що дає змогу судити про структуру значення, на думку дослідника, є його модель у вигляді словесного (в тому числі словникового) тлумачного семантичного визначення [363, 16].

2.1. Сема і семема як функціональні одиниці структури лексичного значення

2.1.1. Слово, як відомо, – це не механічний комплекс значень, які пов'язані в ньому певним чином між собою, семна структура кожного значення є складною, багатоплановою. Це показав розвиток сучасної лінгвістики, яка на сьогодні просунулася вперед у вивченні семантичної структури слова загалом та його значень зокрема, що дуже важливо і суттєво для вияву механізму функціонування слова в мовленні.

Спираючись на праці В. В. Виноградова [61], М. І. Толстого [319], А. М. Кузнецова [190 – 191], Й. О. Стерніна [298 – 299], В. Г. Гака [83; 84; 86; 90], Л. М. Васильєва [46], Л. О. Новикова [231], І. А. Арнольд [15], М. В. Нікітіна [225 – 228], Ю. Д. Апресяна [7 – 8], Л. А. Лисиченко [206], О. М. Соколова [277] та ін., витлумачуємо ключові терміни, якими оперуємо в процесі аналізу семантичного узгодження, зокрема “семантика слова”, “семантична структура”, “лексема”, ЛСВ, “семема”, “семантема”, “сема”, “семантична ознака”, “семантичний конкретизатор”.

Сполучення “семантика слова”, “значення слова” вживаємо як синонім до терміна “лексичне значення” і витлумачуємо останній відповідно до теорії, згідно

з якою значення слова є раціональний образ предмета. У сучасній лінгвістиці семантичну структуру слова розглядають як єдність, утворену взаємопов'язаними елементами – ЛСВ. ЛСВ визначається як найменша двобічна лексична одиниця, єдність звучання та значення в межах властивих їй парадигм і синтаксичних зв'язків, єдність лексеми і семеми, тобто слово в одному із своїх значень.

Лексема – це основна одиниця семантичної підсистеми, це слово, що розглядається в контексті мови, тобто взяте у всій сукупності своїх форм і значень. Можливе (і прийнятне) таке визначення лексеми: лексема – це семантема, співвіднесена з граматичним цілісним оформленням елемента мови [277, 29]. Але в такому випадку необхідно розкрити зміст терміна семантема: семантема – лексичний зміст слова (лексеми), що складається із сукупності семем.

У науковій літературі є різні розуміння терміна семема. О. О. Селіванова зазначає, що найновіші семасіологічні теорії апелюють до того поняттєвого апарату, який традиційно склався у межах семасіології. Згідно з дихотомією мови та мовлення (Ф. де Соссюр), емічного та етичного рівнів (К. Пайк), основною одиницею семантичної підсистеми мови є лексема, а її реалізацією у мовленні – ЛСВ. Прибічники вчення про третій рівень мови, що заповнює прірву між мовою і мовленням (Е. Косеріу), встановлюють одиницю третього рівня – семему. Семема дорівнює ЛСВ у мовленні або визначається як змістовий аналог, семантична функція словоформ (Ж. П. Соколовська). Мовна одиниця складної структури утворюється шляхом взаємодії ряду елементів мовної якості з елементами позамовного характеру (відображені у значенні слова зв'язки з поняттям, предметом, граматичними характеристиками тощо). Тим самим семема репрезентує слово як лексико-граматичну одиницю, яка об'єктивує мисленнєвий зв'язок між поняттям та референтом, вона не є одиницею лише семантичного рівня. Такий статус семеми виводить її за межі значення на новий рівень комунікації в аспекті мовної особливості. Отже, саме семема може стати головним поняттям нової орієнтації семасіології [260, 9 – 10].

Семема розуміється як значення словоформи, як одиниця плану змісту, це ієрархічна структура сукупності елементарних смислів – сем. Кожна сема відображає у свідомості носіїв мови розрізнявальні риси, які об'єктивно властиві денотату або привласнюються щодо нього мовним середовищем і є об'єктивними для кожного мовця [84, 80]. Смилова структура семми, виступаючи “пучком” або “пакетом” сем, має гнучкий і рухливий характер, який забезпечує їй смислову незавершеність і здатність до смислового оновлення в мовленні, оскільки основна функція мовного значення – лише “ефективно натякати на певний позамовний зміст” [94, 14]. На думку Г. М. Шипіциної, семема є поєднанням семних блоків, утворених унаслідок відображення в мовній семантиці слова і його контекстних смислах немовних і мовних смислоформувальних факторів [355, 24 – 25].

Відображаючи неоднаковий характер інформації, що передається словом, виділювані семні блоки бувають різного рівня ієрархії. При такому підході структура семми ділиться спочатку на великі блоки-макрокомпоненти, які складаються з функціонально близьких сем і визначають специфіку семантики слова [133, 26; 198; 298 – 299], і лише потім у складі денотативного і конотативного макрокомпонентів виділяються семантичні мікрокомпоненти – семи [299, 42 – 43]. М. В. Нікітін підійшов до визначення семи з іншого боку, відзначаючи, що “сема – поняття як структурний елемент іншого поняття” [226, 29 ; 228]. Й. О. Стернін і М. В. Нікітін розглядають сему як одиницю в одних випадках гранично неподільного, а в інших – гранично подільного рівня членування значення [299, 43 – 44; 226, 29], з чим не можна не погодитися.

Цей принцип був покладений М. В. Нікітіним в основу визначення семантичної ознаки: “семантична ознака – поняття про яку-небудь ознаку як значення або компонент знака” [226, 27 – 29].

Ряд дослідників вживає терміни сема і семантична ознака як рівнозначні. Д. М. Шмельов, І. В. Арнольд, Т. М. Ломтєв, М. В. Нікітін семантичну ознаку називають семою тоді, якщо ця ознака є диференційною. Г. А. Уфімцева для

позначення семи вживає термін семантична ознака.

Іншої думки з цього приводу Й. О. Стернін, який визначає сему як семантичний мікрокомпонент, що складається з семантичної ознаки і семантичного конкретизатора. Дослідник визначає семантичну ознаку як частину семантичного компонента, спільну з декількома іншими семами. Частина семи, що характеризує відповідну семантичну ознаку, розуміється як семний конкретизатор. Наприклад, у семі *‘високий’* Й. О. Стернін виділяє семантичну ознаку *‘розмір по вертикалі’* і семний конкретизатор *‘великий’* [299, 45].

За В. М. Русанівським, сема виражає певне відношення, що існує в об’єктивному світі, яке вказує на розмір, колір, запах, швидкість тощо. Сукупність таких сем утворює семему. Семема не існує поза лексевою – її матеріальним носієм, – становлячи одне з її значень. Семи знаходять своє втілення і в лексевах, і в їх частинах – морфемах. Вони є в усіх лексевах, здатних передавати родову характеристику, тобто включених у систему граматичних відношень. Отже, семи – це будівельний матеріал як для лексичних значень, так і для граматичних. Семи, що визначають семему, поєднуються в ній шляхом накладання передаваних ними відношень. Семи, які вказують на певне граматичне значення лексеми, характеризуються взаємним протиставленням з іншими семами у межах граматичної категорії [255, 29 – 62].

На думку В. М. Русанівського, значення не є постійною величиною; в кожному конкретному випадку воно відбиває ту чи іншу комбінацію семем і сем. Всяка семема передає ту чи іншу сторону позначуваного явища об’єктивної дійсності, але разом з тим вона є результатом виділення цієї сторони з безмежної кількості інших явищ. Змістова сторона мови – це її семантика, тобто організована сукупність семем. Кожна семема має свою форму вираження, а отже, поява нового значення викликає появу нової форми: однозначність властива одиницям семантики – семемам, багатозначність – одиницям лексики – словам. Семема – це співвідношення між окремим денотатом або сигніфікатом і семантичною

структурою мови. Слово – матеріальний носій певної частки цієї семантичної структури. Семема реалізується тільки у слові, а слово, яке не є носієм принаймні однієї семеми, випадає з лексико-семантичної структури мови. Воно матеріалізує семему: семантичне відношення лексичної одиниці до денотата або сигніфіката перетворюється на відношення внутрімовне, яке впливає з протиставлення даної лексичної одиниці іншим. Слово як окремий знак виступає в мовленні стільки разів, скільки семем у ньому реалізується [255, 29 – 62].

Таким чином, В. М. Русанівський вважає семему мінімальною одиницею лексичної семантики, сему – граматичної семантики. Сема виражає певне відношення, яке існує в об'єктивній дійсності, семема – пучок сем, що передають уже певну ознаку об'єктивної дійсності.

Особливістю сем є те, що вони, на відміну від ЛСВ, не прив'язані до якоїсь лексичної форми, а пронизують лексику в різних напрямках, наприклад, сема чоловічого роду виявляється в іменниках, прикметниках, дієприкметниках, дієсловах, тобто в різних лексемах. Поєднання лексичних одиниць за принципом лексико-семантичної групи (ЛСГ) завжди відбувається на основі виділення якоїсь головної, основної (категорійної) семи.

Кількість сем у тому чи іншому слові відносно обмежена, але потенційно здатна до зміни і поповнення. Семи є тими первинними елементами, що відображають пізнавальну діяльність людини, диференціюючи різні грані дійсності. Оскільки цей процес безперервний, то й семи виступають як найбільш відкрита частина лексики, яка і робить її незамкненою системою. Типи значень (семем) визначаються передусім їх структурою та функціями, тобто характером компонентів (сем), які входять до їх складу, їх взаємовідношеннями та ієрархією.

Таким чином, функціональними одиницями варто вважати сему та семему, що реалізуються в тій чи іншій словоформі. Семема утворена з комбінації (ансамблю) сем. У структурі семеми виділяються денотативно-сигніфікативний, граматичний та конотативний макрокомпоненти.

Під денотативним макрокомпонентом значення розуміємо частину значення знака, що відображає основне, загальне в предметах і явищах позамовної дійсності.

Оскільки в значенні слова виділяються семантичні компоненти різних типів складності, а кожна сема може характеризуватися за різними ознаками, для практичного опису структури значення в комунікативному акті необхідний якийсь комплексний підхід до характеристики семантичних компонентів, що дало б змогу узагальнено і водночас з достатньою конкретністю визначити місце, роль, функції того чи іншого компонента значення у структурі семми. Такого підходу можна досягнути, використавши терміни ядра і периферії стосовно до значення: сема кваліфікується в першу чергу як ядерна, а може бути й периферійна. Цим задаються її основні ознаки як компонента значення, і лише у разі необхідності сема буде кваліфікуватися за конкретнішими засадами.

Відмінність між ядерними і периферійними семми значення розглядає багато мовознавців, хоч і в різних термінах [359, 153 – 155; 313, 260; 226, 24 – 27 та ін.]. У ядрі значення зосереджена інформація про реалію, позначену словом, інформація, необхідна для розпізнавання слова. Найчастіше вважають ядерними найбільш суттєві семантичні компоненти. Діагностичними ознаками ядерних денотативних сем запропоновано кваліфікувати такі:

- 1) ядерна сема означає постійну ознаку предмета;
- 2) ядерна сема означає обов'язкову ознаку предмета, яку не можна усунути. Уявне усунення з предмета такої ознаки порушує його тотожність. Він втрачає свою якісну визначеність і здатність виконувати основну функцію.

Ядерними є такі семи, які відповідають обом класифікаційним критеріям. Відсутність одного з них переводить сему до розряду периферійних. Ядерні семи, на думку Б. Потье, відображають інваріантне значення класу [384, 109], периферійні – розрізнявальні компоненти, які варіюють від слова до слова. Семи, що належать до ядра значення, відомі всім носіям мови, є загальномовними. Вони

обов'язково відображені у словникових статтях тлумачення значення. Семи периферійної частини можуть бути дуже різними: індивідуальні, асоціативні і навіть okazіональні. Завжди належать до ядра архісема й основні семи, а до периферії значення відносяться неосновні, ймовірні, диспозиційні та приховані семи. Так, до ядерних сем значення слова *сосна* належать 'дерево', 'хвойне', 'довгі голки', 'предмет' (іменник). До периферійних – 'струнке', 'пишне', 'Новий рік', 'прикраси' та інші. Між ядром і периферією немає чіткої межі.

Для наукового опису значення виявлення ядра і периферії в денотативному макрокомпоненті особливо важливе, через те що саме в цьому компоненті відбуваються семантичні зміни в акті мовлення.

З допомогою компонентного аналізу визначатимемо семну комбінаторику ЛСВ у процесі функціонування, тому що у мовленні його семантична структура вступає у взаємодію із семантичною структурою висловлювання (В. Г. Гак) і глобальною семантикою тексту (пор. правило селекційних обмежень Дж. Катца, Дж. Фодора, правило складання лексичних значень Ю. Д. Апресяна і, звичайно ж, закон семантичного узгодження В. Г. Гака).

2.1.2. Слово як носій "пучка смислів", що виробляються у процесі колективного соціального сприймання дійсності, саме у словосполученні, в синтагматичному ланцюжку реалізує свою конкретність, позначаючи предмети, явища, їх ознаки, і зберігає у своїй внутрішній формі поняттєвий зміст як член парадигматичного ряду.

У нашій роботі словосполучення трактується як "підпорядкована реченню непередикативна синтаксична одиниця – конструкція, граматичне і змістове поєднання двох або більше повнозначних слів (чи словоформ), яке зі змістового боку є складним найменуванням явищ дійсності, а з формально-синтаксичного – сполученням повнозначних слів за допомогою підрядного або сурядного зв'язку" [67, 9].

За якісними показниками валентність буває обов'язковою та факультативною. Повнозначні лексичні одиниці як конституенти словосполучення характеризуються різною силою сполучуваності. Одні з них самостійно виражають значення, не потребують додаткової конкретизації у вигляді відповідних залежних компонентів, інші можуть реалізувати свій значеннєвий план лише в поєднанні із детермінуючими членами – своєрідними носіями інформації, необхідної для семантичної повноти лексеми, отже, і конструкції, яку вони разом із іншими повнозначними одиницями формують. Наприклад: *Маленька дівчинка на ліжку в рожевих снах щасливо спить* (О. Олесь); *Небо блакитне, зелена земля, Груші і яблуні білі* (О. Олесь); *Так тривало місяць* (В. Підмогильний); *Нехай злидні живуть три дні* (Т. Шевченко); *Тихо, наче од вітру, скринула хвіртка* (М. Стельмах).

Прикметники *маленька, блакитна, зелена, білі*, що функціонують у ролі атрибутивних поширювачів у першому і другому реченнях, не вимагають залежних компонентів, оскільки самостійно виражають значення “невеликий розміром, незначний величиною” [СУМ, IV, 605]; “небесно-голубого кольору, голубий” [СУМ, I, 196]; “один з основних кольорів спектра – середній між жовтим і блакитним” [СУМ, III, 553], “який має колір крейди, молока, снігу” [СУМ, I, 181]. Речення, органічним елементом яких вони є, мають змістовну завершеність. Дієслово-предикат *тривало* виступає конструктивним елементом третього речення і не може вживатися без поширювача *місяць*, тому що у сполученні з аналізованим темпоральним кваліфікатором цей носій валентності виражає значення “відбуватися протягом певного відрізка часу” [СУМ, X, 252] (пор.: *Так тривало – так тривало місяць*). Дієслова *живуть* і *скринула*, виконуючи роль предикатів у четвертому і п'ятому реченнях, сполучаються з поширювальними адвербіальними компонентами *три дні* й *тихо, наче од вітру* із значенням часу та способу дії, причини, які можна опустити (*Нехай злидні живуть; Скринула хвіртка*); реченнєві структури при цьому не втратять семантичної автономності. Значить, є

всі підстави твердити, що в системі слів виділяються такі, які можуть автономно репрезентувати свою семантику, і ті, що характеризуються інформативною недостатністю, самі собою не є значеннєво повними, тому завжди орієнтуються на обов'язкового поширювача. Отже, повнозначні слова в сучасній українській мові мають обов'язкову і факультативну сполучуваність. **Обов'язкову сполучуваність** кваліфікуємо як здатність слова (через його семантико-граматичну недостатність) мати при собі обов'язкові поширювачі-компоненти, які необхідні детермінованому члену для реалізації валентних потенцій, для структурно-значеннєвої завершеності конструкцій. Головний компонент вимагає обов'язкової присутності однієї чи кількох можливих конкретних форм слова, словосполучення чи речення. Під **факультативною сполучуваністю** розуміємо своєрідну властивість слова мати або не мати при собі відповідний поширювальний компонент. Детермінований член, характеризуючись семантичною і граматичною самостійністю, не передбачає залежного слова, словосполучення чи речення. Факультативний конкретизатор уносить елементи додаткової інформації, доповнює, конкретизує значеннєвий план граматично панівного конститuenta.

Причиною обов'язкового (необов'язкового) вживання компонента-поширювача, на наш погляд, є значеннєвий чинник (семантична повнозначність і семантична неповнозначність). Окремі вчені пояснюють обов'язкову сполучуваність власне граматичною природою. Із твердженням про те, що сполучуваність може бути викликана лише граматичним фактором без впливу значеннєвого механізму, погодитися важко. Навіть такий класичний приклад "перехідне дієслово + знахідний відмінок" (*читаю книгу, люблю літо, виховую дочку*), у якому головний компонент вимагає чітко визначеної форми залежного, мотивується планом змісту, оскільки кожне перехідне дієслово сполучається не з усім класом іменників, а лише з тими, що утворюють насамперед смислову єдність. Отже, обов'язкову (факультативну) валентність слід характеризувати як своєрідний семантико-граматичний механізм.

2.1.3. За законом семантичної сполучуваності слів, тобто семантичного узгодження, правильне словосполучення із двох лексем утвориться тільки за умови, коли ці лексеми матимуть, крім специфічних, розрізнявальних сем, одну спільну сему. Семантичне узгодження ґрунтується на повторюваності (ітерації) сем синтагматично пов'язаних слів, яку зумовлює їх валентність.

Методом встановлення ітерації ядерних сем стало зведення в пари й зіставлення словникових тлумачень значень слів, які входять у ті чи інші словосполучення однією із своїх словоформ, тому що ядерні семи – це тлумачення значень, які зафіксовані у тлумачних словниках. Матеріал розташовуємо за принципом поступового зниження частоти вияву в п'яти різновидах семантичного узгодження:

- а) входження семми одного компонента на правах семи у тлумачення іншого компонента;
- б) тавтологічна ітерація ядерних сем компонентів словосполучення;
- в) повторення семи обох компонентів словосполучення;
- г) синонімічний повтор ядерних сем у тлумаченнях компонентів словосполучення;
- д) повторення цілого семантичного блоку у тлумаченнях компонентів словосполучення.

2.2. Повторення денотативно-сигніфікативних ядерних сем

Розглянемо вказані різновиди повторення денотативних ядерних сем на матеріалі словосполучень різної структури, тобто тих, які побудовані за різними моделями й характеризуються неоднаковими смисловими відношеннями між компонентами.

2.2.1 .Входження семми одного компонента на правах семи в тлумачення іншого

2.2.1.1. Одним із різновидів семантичного узгодження на рівні сем є таке узгодження, коли комбінація сем, що становить семему головного слова у словосполученні, репрезентована цілковитим входженням одного компонента на правах семи в смисл іншого.

Модель AN

Як свідчить аналізований матеріал, найчастотніше простежується цей вид семантичного узгодження в атрибутивних словосполученнях.

Ми подаємо мовне атрибутивне значення як значення відношення між поняттєвими категоріями субстанції та ознаки, що є відображенням у свідомості мовця позамовних явищ, які існують між предметами зовнішнього світу та їх ознаками. Відомо, що значення предмета й ознаки тісно взаємопов'язані. Предмет – це “вмістилище ознак,” атрибут – частина предмета, його властивість: “Грамаітичному терміну прикетник (назва ознаки, яку має річ, означення іменника , атрибут) відповідає категорія якості або властивості речі, тобто сила в спокійному стані” [250, 366]. Вказівка на необхідність або можливість атрибута закладена в лексичному значенні предметного імені, але виражається ця ознака тільки в складі бінарної синтаксичної одиниці [284, 7] .

Оскільки конкретна ознака не існує сама по собі, поза її носієм, зона вживання прикетника перш за все залежить від об'єму зони денотатів, яким притаманна відповідна ознака. Прикетник входить у сферу означення предметів або явищ через взаємодію з іменником. Ця властивість лежить в основі надзвичайної семантичної мобільності прикетника. Прикетники легко пристосовуються до іменників різної семантики [72, 5]. Існує багато літератури, яка своїми коренями сягає ще в античні часи, перш за все Аристотеля, де розглядаються зміни у значенні прикетника залежно від сполучуваності з різними іменниками.

Так, Дж. Остін, наводячи приклади різних сполук слова *здоровий* з іменниками (*здорове тіло, здорова статура, здорові вправи*), підкреслює,

спираючись на роздуми Аристотеля, що у випадку *здорове тіло* наявне первинне, ядерне значення слова *здоровий*; це саме значення міститься, але частково, в таких двох словосполученнях, які можна тлумачити як “похідні від здорового тіла” – і ті, що “створюють здорове тіло” [367, 437].

Отже, головна властивість прикметників, яка визначає їх вивчення і в семантичному плані, і в аспектах вживання в контексті, полягає в тому, що цей клас слів семантично несамостійний. На значення прикметника завжди проектується значення носія ознаки [72, 7].

При аналізі синтагматичної природи прикметників необхідно з’ясувати і той факт, якою мірою валентність залежить від їх ролі у внутрішньосинтаксичній організації речення. Як відомо, у складі речення за ад’ективами закріплюються неконститутивні і конститутивні властивості. Первинною для них є атрибутивна функція, коли вони як реалізатори непроцесуальної семантики служать для вираження означальних відношень. Характеризуючись атрибутивною детермінацією, якісні, відносні, функціонально-якісні прикметники відзначаються пасивною синтаксичною залежністю, тобто позбавляються валентних ознак головного компонента. Вони, вступаючи у відношення семантичної сумісності з іменниками, узгоджуючись з останніми в роді, числі та відмінку, а у множині – в числі та відмінку, беруть участь у “вираженні відповідного комунікативно-інформативного класу речення”, однак не зумовлюються “власне синтаксичними потребами його організації” [106, 40]. У реченнєвому фрагменті “N + A”, де субстантивне слово виконує роль детермінованого компонента, відображається той глибинний зв’язок невідривності ознаки від предмета чи особи, що існує у природі й суспільстві, тобто ознака предмета або особи характеризується за органолептичними, параметричними, локативними, темпоральними властивостями, емоційно-психічним, фізичним станом, інтелектуальними можливостями тощо [287, 66].

Переходячи від позначення ядерної ознаки денотата до позначення ознак, пов'язаних з ядерною все більше й більше непрямим чином, прикметники легко набувають похідних, вторинних значень, які, все більше поширюючись на різноманітні предмети і події, утворюють семантичну сферу вживання, яка важко вловлюється та важко піддається опису. Це поглиблюється ще й тим, що на вживання прикметника сильно діє мовна норма. Саме прикметники звичайно наводять як приклади зв'язного вживання, зумовленого нормою, пор. поодинокі сполуки типу *карі очі; каштанове (русяве, смагляве, сиве) волосся; буланій (чалій, вороний, гнідий, карий) кінь; свіже повітря; ураганний (шквалистий) вітер* тощо.

Обмеження норми, зокрема всіх сфер прикметників-інтенсифікаторів (пор. *крупний шахрай, але великий крутій; запеклий ворог, страшенний негідник* тощо). Це явище Й. О. Стернін пов'язує з існуванням селективного компонента (термін Б. І. Косовського), який, не входячи ні в денотативну, ні в конотативну частину значення, відповідає за лексичну і синтаксичну сполучуваність знака, дозволяє або забороняє його вживання в певних конструкціях [298, 35].

Таким чином, сфера вживання прикметника у плані внутрішньомовних обмежень значно залежить від норми цієї мови, що визначає сполучуваність прикметника з відповідним іменником.

Звернемося до аналізу повторення сем у сполуках зазначеної моделі, в яких компонентний склад репрезентований конкретними іменниками та якісними прикметниками. Відношення між їх значеннями найповніше виражають суть атрибутивних відношень тому, що значення конкретних іменників безпосередньо спрямовані на відображення предметів навколишнього світу, а значення якісних прикметників називають властивості, ознаки цих предметів. Наприклад: *тонка нитка* – “нитка 1” – **тонко** зсукана, скручена пряжа, що використовується для шиття, в'язання, вишивання, виготовлення тканин і т. ін. [СУМ, V, 415], де компонент “тонко”, смисл якого повністю входить на правах диференційної семи до складу іншого компонента “нитка”, є інформативно вагомим завдяки

виконуваній функції. Тонка нитка протиставляється нитці нормальній, середньої товщини (де ознака ‘тонко’ залишається неактуалізованою) і товстій нитці (відхилення від норми в інший бік). Отже, при середній товщині немає потреби супроводити цей іменник означенням (товщина нитки зовсім не є важливою, придатна будь-яка), а от відхилення від норми, якщо це актуальна деталь, спеціально позначається словом *тонка* або *товста*.

Гостра голка – “голка 1” – тонкий металевий стрижень з **гострим** кінцем і вушком, у яке всилюється нитка для шиття [СУМ, II, 108], де повторювана семема ‘гострий’ також служить актуалізатором ознаки. Так, хоч ознака ‘гострий’ і входить у поняття “голка”, але це словосполучення не можна вважати тавтологічним, тому що означення вказує на те, що гострота цієї голки перевищує відому норму і цим звертає на себе увагу, бо є *тупа голка*.

Сині васильки – “васильки 1” – “кущова трав’яниста рослина з запашними **синіми** квітами...” [СУМ, II, 296] – яскрава сильна ядерна сема ‘синій’ повторюється в назві *васильки*, в якій протиставляється усім іншим кольорам квітів з метою підкреслення барвистості рослини, колористичності гама. Аналогічну функцію виконує повтор семи ‘жовтий’ у словосполученні *жовта кульбаба*, але ітеровану сему в цьому випадку вже можна вважати неяскравою, слабкою, тобто периферійною семою, оскільки вона не виявлена в тлумаченні слова *кульбаба*, але є постійною ознакою цієї квітучої рослини.

Як бачимо, в аналізованих словосполученнях за допомогою повторення диференційних сем відбуваються процеси ідентифікації, конкретизації, звуження, уточнення та підсилення значення головного компонента словосполучення. Подібний тип семантичного узгодження простежуємо у таких словосполученнях: *білий сніг, велика юрба, вузька щілина, гіркий полин, глибоке провалля, голосний регіт, густий праліс, жалибне скиглення, задушливий чад, колючий будяк, крутий узвіз, коротка репліка, полохливий заєць, правдиве зізнання, рідкий перелісок, різкий свист, солодкий мед, терпкий терен, умовний сигнал, урочистий салют,*

хижий шуліка, худа шкапа, широкий лан тощо.

Серед бінарних сполук цієї конструкції є номінативні одиниці, залежний компонент яких – відносний прикметник, що виступає в денотативній структурі. Відносні прикметники виражають ознаку через відношення до іншого предмета. На думку М. В. Нікітіна, це вказівка не на ознаку, а на її функцію, оскільки денотат відносного прикметника “сам річ” [226], наприклад: *лісові нетрі* – “нетрі 1” – “труднопрохідні місця, які заросли **лісом**, чагарником” [СУМ, V, 396]; *бджолиний узяток* – “узяток” – здобич, яку беруть **бджоли** з квіток медоносних рослин” [СУМ, X, 413]. У таких словосполученнях залежні компоненти входять на правах диференційної семи до ядра структури лексичного значення головного компонента, виражаючи ознаку не безпосередньо, а через відношення до іншого предмета. У словосполученні *дубовий жолудь* – “жолудь” – плід **дуба**” [СУМ, II, 543] маємо справу із семантично надлишковою структурою. Історія виникнення таких утворень є об’єктом дослідження лінгвістів. На певному етапі функціонування лексема *жолудь* мала розширену семантику: “жёлудь” – загальнослов. *gelonъ (грец. *balanos* – “плід, що падає”) [Шанский, 144], а коли виникла необхідність конкретизації значення, відбулося її звуження, з’явилося словосполучення-тавтологізм *дубовий жолудь*, повторюваність сем компонентів якого є вже вторинною. У словосполученні *морська губка* ітероване означення знімає багатозначність і омонімію: відпадають три можливі припущення, що у висловлюванні мова йтиме про предмет, використовуваний при митті (див. “губка² 2”), плодове тіло гриба-трутовика (див. “губка¹ 3), або предмет, яким користуються при викресуванні вогню (див. “губка² 3), або про край рота, названий демінутивом (“губка 1” до іменника “губа 1” [СУМ, II, 155]).

Подібний тип повторення засвідчений у наступних словосполученнях:
важільні терези; віконна шибка, водяний вир, земляний вал, колодязьна цямрина, свиняче сало, слинявий рот, слізні очі, портовий причал, ураганний вітер, цукровий сироп тощо.

Модель A(v)N

У словосполученнях моделі A(v)N, наприклад: *охриплий голос* – “охриплий 1” – дієприкметник акт. мин. ч. до “охрипнути” – “ставати хрипким” (про голос) [СУМ, V, 827], вживання означення доцільне, бо голос повинен звучати чисто, а відхилення у разі потреби фіксується (наприклад, це може свідчити, що хтось багато перед цим кричав, або має хворе горло, або, може, хвилюється тощо); *розкуйовджене волосся* – пас. дієприкметник мин. часу до “розкуйовдити” – “безладно розтріпувати, розпатлувати **волосся**” [СУМ, V, 719], де повторюване означення на правах диференційної семи виступає у структурі семени “волосся”; тому що дає характеристику стану волосся за певних умов (після сну, на вітрі, а то й як свідчення про неохайність тощо).

Отже, ознакова сема, що міститься у семантичній структурі іменника, об’єктивується у змісті залежного прикметника чи дієприкметника. Це виявляється в лексичній проекції. Лексичну проекцію підтверджує граматичне уподібнення залежного компонента головному, або ж граматична проекція. Семантику атрибутивності маркує синтаксичний зв’язок узгодження. На рівні конкретних іменників та прикметників, дієприкметників простежується повне узгодження компонентів (лексичне і граматичне). Слова, що входять до складу словосполучення як компоненти, реалізують свої внутрішні сполучувальні потенції і утворюють синтаксичну одиницю – атрибутивне словосполучення.

Модель NN₂

Входження семени одного компонента на правах семи у тлумачення іншого компонента засвідчене у словосполученнях вищезазначеної моделі, наприклад: *зал засідань* – “зал 1” – велике приміщення для багатолюдних зборів, **засідань**, занять і т. ін.” [СУМ, III, 179]; *гроно винограду* – “виноград 1” – “південна витка кущова рослина з плодами, зібраними в **грона**” [СУМ, III, 441] – в останньому прикладі простежується цілковите входження смислу головного компонента словосполучення у смисл залежного. Аналогічне явище засвідчене і в

словосполученні *гроно горобини*, де смисл лексеми *гроно* міститься у тлумаченні лексеми *горобина*.

Учені відзначають факт наявності в мові іменників (або окремих їх значень) відносної семантики. Такі іменники відрізняє незавершеність значення при абсолютивному вживанні. Смыслову завершеність вони одержують лише поєднуючись з іншими словами, тобто в рамках словосполучення. Слова, які на підставі свого лексичного значення обов'язково вимагають залежної форми, що інформативно доповнює, розкриває їх зміст, і практично не вживаються абсолютивно", Н. Ю. Шведова називає "інформативно недостатніми" [358, 16]. Специфіка таких слів, на думку дослідника, полягає в тому, що залежні від них слова завжди мають конкретніше значення, ніж слова граматично головніші. Компоненти, що об'єдналися з точки зору смислової, власне змістової, в такому сполученні не можуть бути роз'єднаними: головне слово через абстрактність свого значення недостатньо інформативне, компенсується залежною словоформою, яка забезпечує інформативність таким способом утвореного сполучення [Там само]. Такою потребою в розкритті смислу за допомогою смислу іншого, означуваного слова, характеризуються, наприклад, іменники зі значенням сукупності. Називаючи скупчення предметів, речей чи речовин, об'єднання людей, тварин, ці іменники обов'язково пов'язуються з такими словами, які називають ці предмети [317, 89], наприклад: *гурт людей* – "гурт 1" – "зібрання, скупчення **людей** на протилежність одній людині" [СУМ, II, 196]; *батальйон військових* – "батальйон 1" – "**військовий** підрозділ, що складається з кількох рот" [СУМ, I, 110]; *табун коней* – "табун 1" – "гурт копитних тварин (**коней**, оленів, верблюдів і т. ін.)" [СУМ, X, 11]; *отара овець* – "отара 1" – "великий гурт **овець**, кіз" [СУМ, V, 862]. У цих та подібних їм словосполученнях проявляється конкретність мислення, яка розрізняє якісні ознаки предметів, що належать до певного класу.

Відбувається також входження семени на правах семи у словосполученнях, де один з компонентів означає частину від цілого, зокрема частину тіла істоти,

наприклад: *дзьоб лелеки* – “лелека” – “великий перелітний птах із довгим прямим **дзьобом** та довгими ногами” [СУМ, IV, 474]; *бивні мамонта* – “бивні” – “дуже розвинені різці в сучасних та вимерлих хоботних (слонів, **мамонтів** і т. ін.)” [СУМ, I, 449].

Модель N(v)N₂

Входження семени на правах семи у тлумачення іншого засвідчене у словосполучах, де один з компонентів означає типовий звук, який видають ті чи інші істоти, наприклад:

а) звуки тварин: *іржання коня* – “іржання 1” – “крик **коня**” [СУМ, IV, 46],

хоркання кобили, рохкання свині, кувікання поросяти, гавкіт собаки, мукання худоби, бекання вівці, нявчання кота, мекання кози тощо;

б) звуки птахів: *крякання ворони* – “крякати” – дія за знач. “крякати 1” та звуки, утворені цією дією – “видавати звуки “кря-кря” (про птахів родини **воронових**; каркати) у 1 знач. [СУМ, IV, 379 – 380]; *кахкання качки, квоктання квочки, кукурікання півня, кудкудакання курки, сокоріння курки, тетекання гусей, теллотання гусей, курликання журавлів, кування зозулі, тьохкання солов'я, туркотання голуба, скрекіт сороки, крумкання крука, скрип деркача, кигикання чайки, підпадьомкання перепелиці, хававкання пугача, ячання лебедя, цвірінчання горобців* тощо;

в) звуки земноводних, комах: *квакання жаби, сюрчання коника* тощо.

Сюди можна віднести і словосполучення, один з компонентів якого означає типовий звук, характерний для певного предмета, явища, речовини тощо, наприклад: *гуркіт грому* – “трім 1” – “**гуркіт** і тріск, що супроводять електричні розряди в атмосфері” [СУМ, II, 170]; а також у словосполученнях типу *хлюпання води, тупіт ніг, фуркіт птахів, скрегіт зубів* тощо.

Входження семени на правах семи характерне і для словосполучень, в яких один з компонентів – віддієслівний або відприкметниковий іменник – називає дію, ознаку, властивість, притаманну окремим предметам, явищам тощо, наприклад: *скресання річки* – “скресання” – дериват від “скресати 1” – “звільнитися від **криги**

(про річку, озера і т. ін.) [СУМ, IX, 315]; аналогічне явище відбувається у словосполученнях типу *уклін голови, заграва пожежі, танення снігу, нерест риби, свіжість білизни* тощо.

Модель VN₄

Частим є повторення, що характеризується входженням семени на правах семи, в словосполученнях, залежний компонент яких виражений формою знахідного відмінка і визначається як засіб оформлення назви об'єкта, на який безпосередньо спрямована дія, позначувана перехідним дієсловом.

Це зумовлено, гадається, тим фактом, що знахідний відмінок у системі відмінків сучасної української мови функціонує як засіб вираження прямого об'єкта. Сполучаючись із перехідними дієсловами, знахідний об'єкта зумовлюється їх валентністю, виражає спрямованість дії на об'єкт [244, 41]. Об'єктні синтаксичні відношення зумовлює не тільки морфологічна валентність дієслова, а й смислове значення поєднаних слів. Форма знахідного відмінка вказує на номінування предметів, людей, тварин, органів відчуття і частин тіла людини чи істоти взагалі.

Серед дієслів конкретної фізичної дії виділяємо такі семантичні групи:

- 1) дієслова зі значенням творення: *ліпити скульптуру* – “ліпити” – створювати **скульптуру** як твір мистецтва з в'язкого пластичного матеріалу” [СУМ, IV, 520], *шити одяг* – “шити 2” – виготовляти **одяг**, взуття і т. ін., з'єднуючи його частини нитками [СУМ, XI, 463]; подібне повторення простежується у словосполученнях *вудити рибу, гатити греблю, доїти молоко, замісити тісто, зав'язати вузол, креслити лінію, кресати вогонь, копати яму, пекти пироги, сукати нитку* тощо;
- 2) дієслова, що позначають механічний вплив на поверхню об'єкта без порушення його цілісності, наприклад: *чесати волосся* – “чесати 1” – “розчісувати гребінцем **волосся**” [СУМ, XI, 314], *місити тісто* – “перемішувати вчинене на хліб **тісто** [СУМ 4, 748]; аналогічний тип ітерації засвідчений у словосполуках типу *замести сміття, запорошити очі, засукати рукава, тасувати карти, умити обличчя,*

утирати сльози, скиртувати сіно тощо;

3)дієслова, що позначають механічний вплив на поверхню об'єкта з порушенням його цілісності, наприклад: *скубти вовну* – “скубти 3” – “роздираючи, робити пухнастим **вовну** і т. ін.” [СУМ, IX, 331]; *розчахнути дерево* – “розчахнути 1” – “розколювати, розщеплювати (**дерева**, гілки і т. ін.) на частини” [СУМ, VIII, 859], а також у словосполученнях типу *культивувати ґрунт, микати льон, орати землю, пиляти дерево, тіпати коноплі, чухрати листя, лузати насіння* тощо;

4)дієслова на позначення зміни фізичної якості, наприклад: *прасувати одяг* – “прасувати 1” – “вирівнювати, вигладжувати гарячою праскою (**одяг**, тканину і т. ін.)” [СУМ, VII, 519], *мантачити косу* – “мантачити” – “гострити, направляти **косу** мантачкою” [СУМ, IV, 623], подібний тип ітерації простежуємо у словосполуках типу *гасити вогонь, клепати косу, засушувати рослину, крохмалити білизну, кошлатити волосся, прати одяг, штопати панчохи* тощо;

5)дієслова на позначення зміни стану об'єкта, який приводить до зміни його функціональних можливостей, наприклад: *пришвартувати човен* – “пришвартувати” – “прикріплювати швартом (корабель, **човен**)” [СУМ, VIII, 101], аналогічне явище спостерігається у словосполуках типу *зачинити двері, лигати корову, лікувати хворобу, цькувати собаку, манежити коня, розв'язати вузол* тощо ;

6)дієслова, що позначають процеси діяльності організму людини (істоти взагалі), наприклад: *мружити очі* – “мружити” – “стуляючи повіки, частково заплющувати **очі**, жмурити” [СУМ, IV, 817]. Вхідження семемі на правах семи простежуємо у сполученнях типу *заплющити очі, жмурити очі, закопилити губи, морщити обличчя, косити очі, скалити зуби, роззявити рот, чухати тіло, щирити зуби, щулити плечі* тощо. Тривале синтаксично зв'язане функціонування іменника у формі знахідного відмінка зовнішнього об'єкта з дієсловом перетворюється у фразеологізм: *закопилити губу* (пишатися, зазнаватися), *косити очі* (дивитися неприязно, вороже), *скалити зуби* (насміхатися, глузувати), *роззявити рот* (почати

говорити, лаяти, бути неуважним) тощо.

Модель VN₅

Великою кількістю одиниць репрезентований цей тип повторення сем у словосполуках моделі VN₅. Аналіз теоретичного матеріалу дає змогу зробити висновок про те, що вся багатогранність інструментальності, виражена у семантико-синтаксичній структурі речення, зводиться до трьох великих груп: значення знаряддя дії, засобу дії та допоміжного матеріалу. Названі різновиди виникли внаслідок розпаду орудного інструментального, який на певному етапі розвитку слов'янських мов мав одне нерозчленоване значення. Споріднені інструментальні функції розрізняються за сполучувальністю з детермінованими дієсловами та за лексичним наповненням поширювачів.

Найпоказовішими в семантико-синтаксичній структурі орудного відмінка, найчіткіше формально визначеними є функції знаряддя і засобу, що “являють собою неперехідні, автономні одиниці у відмінковій системі і є базою, навколо якої розташовуються його вторинні функції” [67, 128].

Конкретне реальне значення знаряддя дії має форма орудного відмінка від названих конкретних предметів при дієсловах, які позначають механічний вплив, творення, руйнування, фізичне перетворення тощо. Наприклад: *орати плугом* – “орати” – обробляти землю **плугом**, сохою [СУМ, V, 737], *малювати олівцем* – “малювати 1” – “зображувати кого-, що-небудь на площині **олівцем**, пером, фарбами тощо” [СУМ, IV, 612]. Подібне повторення засвідчене у словосполученнях типу *гребти веслом, копати лопатою, мести віником, обв'язувати мотузкою, писати пером, розчісувати гребінцем, скородити бороною, чикати ножицями, шити голкою, штопати нитками* тощо. Залежні від конкретних дієслів іменники можуть мати речовинне значення, наприклад: *мазати глиною* – “мазати 1” – “укривати шаром **глини**” [СУМ, IV, 594], а також *бризкати (обливати, шпувати) водою, обшпарювати кип'ятком, шпарувати глиною* тощо.

Нерідко назви знарядь, використовуваних у ситуації фізичного впливу на предмет, залишаються осторонь при описі цієї ситуації, хоч самі знаряддя в цій ситуації необхідні, наприклад: білизну під час прання ошпарюють кип'ятком, користуючись кухлем, каструлею, відром тощо. З іншого боку, відсутність знаряддя в самій ситуації може стати предметом спеціальної інформації, наприклад: *Я без **ножиць**, як без рук* (пор. в загадках: *Що без **леза** та без **зуба** розтина міцного дуба?; Без **сокири і дрючків** ставить міст через річки; Без **рук**, без **олівця**, а малює без кінця*).

Іноді залежний компонент при конкретному дієслові може означати явища природи, наприклад: *задувати вітром* – “задувати 1” – “починати дуги, віяти, повіяти звідки-небудь (про **вітер**) [СУМ, III, 116], *сікти дощем* – “сікти 5” – “з силою бити, вдаряти (про **дощ**, вітер, сніг)” [СУМ, IX, 218].

В окрему групу виділяються словосполучення, в яких залежний субстантив означає певний орган людини чи тварини, а дієслово – дію, виконувану лише цим органом (пор. *дивитися й бачити очима, слухати й чути вухами, думати головою чи мізками, іти ногами* тощо). Серед таких словосполук уходження семени на правах семи засвідчене в таких прикладах: *лизати язиком* – “лизати 1” – “проводити **язиком** по кому-, чому-небудь, доторкуватися язиком до когось, чогось” [СУМ, IV, 484], а також: *гризти зубами, знизувати плечима, кивати головою, лапати руками, моргати очима, нюхати носом, погрожувати кулаком, притупувати ногами, сплеснути руками, топтати ногами, щипати пальцями (дзьобом), узятися руками, укусити зубами, хвицати ногами, цілувати губами* тощо. Такого типу словосполучення відображають фрагментарні частки мовної картини світу, тобто домінують природні можливості, рухи, дії, дані людині чи тварині від народження, що й знаходить своє мовне відображення в певній моделі.

Отже, позамовна ситуація і її мовленнєве відображення є не ідентичними, а назва використовуваного у практиці знаряддя не має обов'язкового місця в мовному описі цієї практики. Вказівка на відповідний орган, на думку Н. Д.

Арутюнової, при таких дієсловах є надлишковою. Нею користуються тільки при емпізі (пор. *бачити на власні очі, слухати (чути) на власні вуха, тремтіти всім тілом*) чи за необхідності додаткової індивідуалізації органа (*подивитися великими сірими очима, вкусити гострими зубами*) [17, 92]. Нормативною є відсутність назви знаряддя в тих випадках, коли знаряддя можливе одне. Інформативна цінність повідомлення про застосування такого знаряддя дорівнювала б нулю. Тому сполучення типу “*йшов ногами*”, “*сказав голосом*”, “*глянув очима*” без інформативно суттєвих поширювачів не утворюються. Але іноді мовна практика засвідчує подібне вживання. Наприклад: *Два місяці не ходила ногами, а це зовсім очима не бачу* (З мови хворої), де відсутній поширювач, який ніби й не потрібний, але оскільки мовець акцентує увагу саме на те, що цей орган хворий і не може виконувати свою природну функцію, то подає повне словосполучення. В особливих ситуаціях відбувається вимушена заміна природних знарядь, наприклад: *Всі замурзані по вуха, галасують всі щодуху, оком чують, вухом бачать. Догори ногами скачуть* (В. Симоненко), де підкреслюється специфіка життя героїв у країні Навпаки з казки “Подорож у країну Навпаки”.

Таким чином, назва знаряддя активізується під час різних порушень нормативного користування знаряддям, а в усіх інших випадках у цьому немає необхідності.

Модель AdvV

Входження семени на правах семи засвідчене і в словосполучах, побудованих за моделлю AdvV, наприклад: *дзвінко бриніти* – “бриніти 1” – “утворювати дзвенячий протяжний звук, дзвеніти // **дзвінко** звучати” [СУМ, I, 236]. У словосполучі *часто тупотіти* – “тупотіти 1” – “**часто** й гучно стукати ногами, йдучи або біжучи, ходячи або бігаючи” [СУМ, X, 322] простежуємо входження залежного компонента *часто* у тлумачення компонента *тупотіти*. Компонент *часто* дає кількісну характеристику і цим звертає на себе увагу. Ознака дії “часто” хоч і входить у тлумачення компонента *тупотіти*, але це словосполучення не

можна визнати тавтологічним, тому що деякі словосполучення мають настільки широку семантику, що повторення окремих компонентів у тлумаченні ще не вказує на наявність сем спільності. Наприклад, у виразі *До мене часто ходять діти* немає чіткого структурування семантики. Отже, тлумачення, які подають словники, хоч і містять спільний компонент або дають змогу розгорнути семантику, охоплену цим компонентом, ще не є свідченням того, що у ми маємо справу із взаємоузгодженням семантики, а особливо із повторюваністю сем. Варто зазначити, що спираючись на тлумачення лексикографічних джерел, дослідник може бути закладником цих джерел, бо він оперує їх інформацією.

У словосполученні *наполегливо трудитися*, де “трудитися 1” визначається як “**наполегливо**, старанно працювати (про людину)” [СУМ, X, 293], а компонентом *наполегливий* підкреслюється якісна характеристика дії. У словосполученні *різко смикнути*, де “смикнути, смикати 1” означає “тягнути рвучким і **різкими** рухами” [СУМ, IX, 403], акцентовано увагу на інтенсивності відповідного руху, тоді як у словосполученні *м’яко смикнути* цю ознаку передано як послаблену. Подібний тип ітерації засвідчений у словосполуках типу *злегка торкнутися, густо устеляти, раптово скрикнути, непомітно скрадатися, жалібно скиглити, навмання блукати, тихо шепотіти, легко пурхати, галопом мчати, рвучко шарпати* (ЛСВ 2), *внічию зіграти* тощо.

У лексикалізованих сполуках типу *вниз скочуватися, набік скривитися, вгору скакати, навшипиньки стати* (*підвестися, звестися*), *навкарачки повзти* (*стати, підвестися*), *навколішки опускатися* (*падати, ставати*) залежний компонент увіходить на правах диференційної семи до головного, тому що головне слово є синсематичним, тобто семантично незавершеним. Це вказує на якісну особливість ітерації сем.

2.2.1.2. Окремим випадком узгодження на рівні денотативних сем можна вважати таке узгодження, коли комбінація сем, що становить семему опорного слова словосполучення, репрезентована мінімальним числом компонентів і за

силою граничного узагальнення свого значення містить лише одну диференційну сему [319, 363]. Такими, наприклад, є слова, що означають предметно марковані абстрактно-логічні категорії, складені ще Аристотелем, пізніше розвинені Е. Кантом, – ‘сутність’, ‘кількість’, ‘якість’, ‘відношення’, ‘місце’, ‘час’, ‘причина’, ‘мета’, ‘положення’, ‘стан’, ‘дія’, ‘модальність’, ‘можливість’, ‘дійсність’, ‘необхідність’.

На думку мовознавців, у словах з дуже широкою семантикою, а також із надзвичайно різноманітними значеннями насправді є пустота [50, 211 – 212; 179, 20]. Їхні смисли можуть цілком входити як елементарні одиниці в семему залежного слова. Розглянемо подібну ітерацію у словосполучах **моделі NN₂**, наприклад: ‘мета’ – *мета дослідження* – “дослідження 1” – “дія за значенням досліджувати, дослідити – піддавати ретельному науковому розгляду з **метою пізнання, вяснення**” [СУМ, II, 385]. Слово *мета* дуже широке за значенням. Воно потребує звуження й конкретизації в певному акті висловлювання, а в наступному компоненті відбувається повне його повторення, тому що йому властивий предикатний характер, і цей компонент означає цілеспрямовану дію, що мислиться предметно, наприклад: *мета екскурсії, мета поїздки, мета експерименту* тощо. Як відомо, не можна поєднати це слово з дієсловами, що означають нецілеспрямовану дію, скажімо, **з метою посковзнутися, з метою зламати ногу, з метою чхнути* тощо.

Смисл слова *час* на правах семи також входить у семему залежного компонента словосполучки, наприклад: *час відпустки* – “відпустка” – “звільнення на певний **час** від роботи, навчання для відпочинку і т. ін.” [СУМ, I, 626]; аналогічно *час канікул, час зустрічі, час кидати каміння, час збирати каміння, пора жнив, період зими, епоха капіталізму, година розрухи*. Наприклад: *Але певен, що жодного разу У вагання і сумнівів час Дріб’язкові хмарки образи Не закрили б сонце від нас* (В. Симоненко).

Як елементарна одиниця входить і сема ‘місце’ в семему залежного слова у словосполученні *місце розташування*, де “розташування” – дериват від розташувати 1” – “розміщувати, розкладати, розставляти в якомусь порядку, **місці**” [СУМ, VIII, 822]. Подібне явище ми простежуємо в словосполученнях типу *місце заслання, місце зустрічі, місце закладки фундаменту* тощо.

Отже, чим загальніше значення має слово, тим менше сем містить його семема. Бідні семами смислові структури семем головного компонента таких словосполучень у функції семи входять до семемі залежного компонента й забезпечують семантичне узгодження між ними.

2.2.2. Тавтологічна ітерація ядерних сем компонентів словосполучення

Повторення денотативних ядерних сем засвідчується і в тавтологічних словосполученнях. На думку М. П. Кочергана, найбільший збіг сем мають саме ці словосполучення [179, 35]. “Тавтологія – від гр. *tauto* – те саме й ... *logos* – слово – троп, що полягає в повторному позначенні вже названого поняття іншим словом або виразом додаткового уточнення його змісту” [СІС, 874]; повторення одних і тих самих або близьких за змістом слів, виразів, мовних зворотів [Ганич, Олійник, 302]. Різноманітні за складом, формою та значенням, вони є активним стилістичним засобом у всіх жанрах художньої літератури. Сполучення однокореневих слів (“тавтологія”, “тотожність”, “доповнення змісту”, “спорідненість”, “однокореневі тавтологічні сполучення”, “семантична гаплогія”) були об’єктом вивчення у працях Ф. Міклошича, Ф. І. Буслаєва, І. І. Давидова, О. О. Потебні, О. М. Пешковського, О. Есперсена, Л. А. Булаховського, В. С. Ващенко, Н. Ю. Шведової, Ю. Д. Апресяна, Л. Г. Скрипник, Л. І. Шоцької, П. Є. Тимофєєвої та інших науковців. Лексико-семантичний аналіз компонентів тавтологічних конструкцій має на меті, на думку Ю. Д. Апресяна, “відокремити значення у власному розумінні від особливостей сполучуваності” [7, 89].

В українській мові тавтологія є однією з найстаріших стилістичних фігур. У літературні твори вона увійшла з фольклорних джерел. О. О. Потебня доводив первинність тавтологічних зворотів порівняно із вторинними безособовими, безсуб'єктними утвореннями і підкреслював, що це не художній зворот, а зафіксований у мові усної народної поезії попередній етап вираження семантико-синтаксичних відношень [250, 391 – 408]. Очевидно, думка про історичну первинність тавтологічних суб'єктних утворень не заперечує стилістичної функції в мові народного твору. Різні за семантико-синтаксичною структурою, ці тавтологічні сполуки виконують ту саму стилістичну функцію, по-перше, вони впливають на ритміко-інтонаційну будову вірша, на мелодійність пісенної мови, по-друге, повтор спільнокореневих слів сприяє експресивності художнього мовлення, підкресленню його високого звучання порівняно з нейтральним розмовним мовленням [118, 88]. Хоч, на думку Л. І. Мацько, в живій мові майже неможливо досягти абсолютного нульового ступеня – очевидного, відомого, простого, звіданого, банального, – тому що ніхто не може відібрати у мовця і навіть ученого права на суб'єктивний спосіб вираження думки і на підтекст. Поняття нульового ступеня слід вважати умовним. Це код. Воно дає можливість розглядати художню мову як таку, що має реальний ступінь відхилення від нульового. Ступінь відхилення – несподіване, нове, незвичайне, оригінальне до рівня загадки. Між нульовим ступенем практичного мовлення і ступенем відхилення художньої мови пролягає семантичний простір, який кожен проходить сам, збагачуючись позитивними (рідше – негативними) емоціями й одержуючи естетичне задоволення настільки, наскільки він до цього готовий і сприятливий [214, 324]. Джерела поповнення тавтологічних пісенних зворотів – народнорозмовне мовлення. У народній пісні привертають увагу сполуки, що несуть відбиток книжності типу *волю вволити, волю вчинити*, і ті звороти, які, прийшовши з розмовного стилю, естетизувалися, набули інтимно-ліричного звучання. Сильова виразність останніх залежить від звичності, поширеності того чи іншого звороту в розмовній мові,

наприклад, *роботу переробляти* поза пісенним контекстом має розмовне забарвлення і вживається досить широко, а утворена за подібним зразком сполука *мову перемовляти* сприймається як okazіоналізм, тому несе вищий заряд художньо-образної експресії. У своїй роботі виділяємо тавтологічне лексичне і семантичне повторення.

Модель AN

У досліджуваних тавтологічних лексичних словосполученнях моделі AN головне слово має пряме номінативне значення, а залежне виконує переважно підсилювальну (часто експресивну або оцінну) функцію стосовно головного, виступаючи підсилювальним “тавтологічним епітетом” [128, 103 – 104; 229; 244]. Найяскравіше виявлені атрибутивні тавтологічні словосполучення в українських народних думах. Наприклад: *На камені на білому Там стояла темная темниця* (“Іван Богуславець”); *Тільки недобре було, отець і мати, Чужому чужениці на Чорному морі потопати* (“Дума про бурю на Чорному морі”); *Як стало сонечко пригрівати, Стала сирая сириця осихати* (“Іван Богуславець”); *То ж менший брат піший піхотинець, біжить, підбігає ...* (“Втеча трьох братів з Азова”) тощо.

Лексико-морфологічний повтор, який є прикметниково-іменниковим тавтологізмом, характеризується конденсацією якісної ознаки, що дістає абстрактне чи узагальнене вираження. Простежимо це на прикладах з творів Т. Г. Шевченка:

А то сірісінський сіряк отак лютує; Та ще Гонту зневажає ледаче ледащо, Його єдина дитина Покинуть хоче. З ким дожить, Добити віку вікового; Диво дивнеє на світі З тим серцем буває; Був собі дід та баба, З давнього давна у гаї над ставом Удвох собі на хуторі жили; У неділю вранці-рано Поле крилося туманом: У тумані на могилі Як тополя, похилилась Молодиця молодая. Дуже часто вживає поет словосполучення *вольная воля*, в якому слово *воля* служить носієм тих понять, на які спирається художнє мислення поета, що гармоніє з народним: гармонія з народом, яку треба мати. Не випадково Т. Г. Шевченко часто

змальовує *волю* саме тим тавтологічним словосполученням, яке вийшло з глибинних пластів народного мислення, – *вольная воля: Оженивсь на вольній волі, на козацькій долі; Кайдани ламає, Утікає на вольную волю; Почорніло я од крові За вольную волю.*

Іноді такі повтори-тавтології становлять цілі експресивні комплекси в художній тканині твору: *Нема на світі України, Немає другого Дніпра, А ви претесея на чужину Шукати доброго добра, Добра святого. Волі! Волі! Братерства братнього.* Може здатися, що у тавтологічному словосполученні *доброго добра* залежний компонент вжитий у значенні “задоволення, яке хто-небудь відчуває від певного становища, певних обставин і т. ін.” [СУМ, II, 323], тобто як матеріальна цінність, але контекст “*добра святого*” підтверджує, що тут повторюється смисл ЛСВ “добро 1” – “усе позитивне в житті людей, що відповідає їх інтересам, бажанням, мріям, благо” [СУМ, II, 323] – духовна цінність. Отже, у цьому випадку вступає в дію конотативне семантичне узгодження.

Під час аналізу тавтологічного словосполучення *золоте золото* поза контекстом і в контексті виявилось, що ним виражається різний смисл. У ролі контексту послужили рядки вірша Л. Костенко “Доля”: *Дехто щастям своїм платив. Дехто платив сумлінням. Дехто – золотом золотим. Дехто – вельми сумнівним.* При проведенні лінгвістичного експерименту було виявлено, що інформанти розуміють словосполучення *золоте золото* поза контекстом як “золото найвищої якості”, “справжнє”. Коли аналізувався контекст “*Дехто платив сумлінням. Дехто – золотом золотим*”, більшість інформантів вважає: “хтось платив моральними цінностями, а хтось – матеріальними, бо золото – то неабияка цінність”. А з появою наступного речення *Дехто – вельми сумнівним* з’являється антитеза і накладається на попереднє уявлення. Як свідчать відповіді інформантів, словосполучення *золотом золотим* набуває значення “найвища духовна цінність”, “щиро”, “нефальшиво”, “найдорожче, що є в житті”, тобто відбувається смислове прирощення в поетичному тексті. Дуже часто в таких

текстах порушення семантико-синтаксичних правил може складатися в нову поетичну систему, а нова поетика породжує нові правила інтерпретації [19, 3 – 18].

Підсилення одного слова його модифікованим варіантом створює експресію, повертає слову його первісну образність. Образ можна трактувати як органічне породження мовної діяльності людей. Причини виникнення образів криються у світосприйманні мовців. Слово як продукт мислення на певному етапі світосприймання є засобом поєднання членороздільних звукосполучень із чуттєвим образом. Образність виникає на основі уявлення, яке, у свою чергу, породжене конкретно-чуттєвим сприйманням. О. Потебня вважав, що за походженням усі значення в мові образні і кожне з них може стати безобразним, тобто стертись. Обидва стани слова, образність і безобразність, є “тимчасовим спокоєм думки (тоді як образність є новим її кроком), а рух більше привертає увагу й більше викликає дослідження, ніж спокій” [251, 124]. Щоб відчуті порух своєї душі, осмислити власні враження від сприймання зовнішності, людина все це об’єктивує у слові, слово це зв’язує з іншими, тобто творить образи. Істинність образу перевіряється його здатністю збуджувати психічну діяльність у того, хто сприймає, тобто образ має знаходити адекватний відгук у світосприйманні комунікантів, викликати думки [214, 186]. О. Потебня розрізняв звичайний пізнавальний образ, що формується у кожної людини конкретно-чуттєвим сприйманням, уявленням і є зліпком, знімком реальних речей, та художній образ, що формується на багатоманітності зв’язків, які виникають у свідомості мовців через зчеплення уявлень та думок, через актуалізацію якоїсь ознаки, деталі, дії. Наприклад: *Чи не той то хміль хмелевий, що по тинах в’ється?* (Укр. нар. пісня); *Летить орел понад морем по високій високості* (П. Чубинський); *Буде їх [Шрама, Сомка] слава славна поміж земляками, поміж усіма розумними головами* (П. Куліш); *Раннім ранком ми з Ласкаро Подались на полювання на ведмедя* (Леся Українка); *Де, як у давню давнину, і нині Дано життя буяти і цвісти* (С. Бен); *І диву дивному даюся, Що з того користі катма...* (В. Симоненко); *Душа навек.*

*Глибинна глибина, Що дивні зорі винутрює з dna (І. Драч); Фіолетова, сиза, туманна, голуба голубінь – далина... Може, я надивлюся востаннє, А там раптом, – нічого, – війна! (П. Усенко); Заборона живого слова – це заборона **живого життя** (У. Самчук); **Зажурена журба** ще тільки **зажурилась**... (Є. Гуцало); Коли б всі ті аматори знали, де те диво, де та легендарна легенда (І. Багрянний); Ніжна й тендітна [мова], а міцніша **броньованої броні**, бо єднає дух і тіло, бо їй в основі – непорочність, цнота й чистота (Б. Харчук); Люди мої, **Рідна моя рідність!** Щось мені так сумно, аж лякаюсь (Л. Костенко); **Спечалені печалі** спочинуть по тобі (В. Стус).*

Як свідчать приклади, тавтологія як спеціальна стилістична фігура, хоч і створює певну надлишковість, проте водночас і збагачує вислів додатковими нюансами – і смисловими, і експресивними.

Оцінно-експресивну функцію стосовно головного слова у тавтологічних сполуках виконують сполучення прикметників з суфіксами пестливості, наприклад: *малий-малісінький, самий-самісінький, босий-босісінький* тощо: *Мерзла [Харитя], гби́ла на тих буряках, **боса-босісінька** (А. Головка); Мов одірвалось од гіллі, **Одно-одінісіньке** під тином сидить собі в старій ряднині (Т. Шевченко).*

Функцію підсилення виконують прикметники з суфіксами -езн-, -енн-, наприклад: *сивий – сивезний, сила – силенна: **Сива-сивезна** старовина (Остап Вишня); **Сила-силенна** води, чистої, свіжої, солодкої плине і плине кудись, до моря (О. Гончар).*

Модель N(v)N₂

Серед досліджуваних нами тавтологічних словосполук продуктивними є поєднання однокореневих іменників, де у функції головного виступає віддієслівний субстантив зі значенням логічного суб'єкта, а залежний дублює семантичну функцію називного відмінка, тобто реалізує функції суб'єкта дії, суб'єкта стану і носія якісної ознаки. Розмежування типів суб'єктного значення у функції родового відмінка базується на особливостях семантичної спеціалізації

віддієслівних субстантивів, що, у свою чергу, є похідними дієслів і прикметників, наприклад: *блискання блискавки, грім грому, дзвін дзвона, звучання звука, деркання деркача, квоктання квочки, свідчення свідка, пугикання пугача, цвірінчання цвіркуна* тощо. Як бачимо, залежний компонент цих словосполук дає характеристику головному з боку зовнішнього вияву (типова ознака, типовий звук тощо). Пор. *В урочистій тиші чулось лиш бухання моря та срібне, мелодійне цвірінькання цвіркуна* (М. Коцюбинський); *Луна луни туди не долітає* (Л. Костенко).

Розглядаючи ж родовий при іменниках недієслівного походження, варто зазначити, що в такій позиції відмінкова форма тавтологічної сполуки може виражати такі види ознак суб'єкта, як родовий власне означальний, наприклад: *Мудрістю мудрого нехтує смерть, нехтує золотом багатія* (Д. Павличко); *Очі пахнуть медом медянок і цвітучої ліщини* (У. Самчук); родовий зі значенням першорядності, наприклад: *О музо муз, – і суцього, й майбутнього, Ти очищай нас, як жива роса, І прихилий до поля многотрудного, І поривай в духовні небеса* (Б. Олійник); *Серце моє затужить, серце зажуриється знов – Ні, не любов, а байдужість Там у основі основ* (Д. Павличко); *Моя пісне пісень! Золоте пташеня мого саду* (Л. Костенко); *Добрий ранок, моя самотності! Холод холоду. Тиша тиша. Циклонічною одноокістю небо дивиться на Париж* (Л. Костенко).

Модель VN₄

Значну кількість тавтологічних словосполучень складають сполуки, частина яких орієнтована на номінацію конкретних предметів, а саме:

а) знахідний зовнішнього об'єкта, наприклад: *городити город, дарувати дарунок, давати данину, вантажити вантаж, жувати жуйку, колисати колиску, одягати одяг, передавати передачу, розкрилювати крила, росити росу, шпорити шпори* тощо: *Ой колишу колисочку, ой колишу колисочку яворову, Щоб у ній росла дитина здорова* (Укр. нар. пісня); *Бабуся той город обгородила, а потім щовесни білила той паркан* (Л. Костенко); *Буднього робочого дня Марія одягає святочні*

одяги (У. Самчук); *На небі прорізується вечірня зірниця, а вечір спроквола починає росити росу* (М. Стельмах); *Розбомбили хату і подвір'я, У вогні згоріло все дотла, – Зарізяка ж нипає подвір'ям, шпорить шпори аж у два крила* (Є. Гуцало);

б) функцію об'єкта виражають співзвучні з дієсловами відмінкові форми знахідного відмінка, які називають результати конкретної дії, позначеної дієсловом: *будувати будинок, варити варення, вишивати вишиванку, зібрати збори, малювати малюнок, мостити мости, дбати дбанок, прясти пряжу, світити світло, смажити смаженю, тесати тесак, постелити постелю, стогувати стоги, стругати стружку* тощо. Наприклад: *Чи ти спиши, чи лежиши, Чи ти стружки стружеши...* (Укр. колядка); *Там господар, як виноград, Там господиня, як калина, Його сини, як соколи, Її дочки як панночки По саду ходили, Сад садили* (Щедрівка); *Хоч греблі гати, хоч мости мости, вода прорветься: ні порадою, ні силою не переможеши нашого товариства* (П. Куліш); *Вишивала вишиваночку Я для братика Іваночка* (В. Гринько); *Щоб людському щастю дбанок свій надбати, Щоб раділа з мене Україна-мати* (А. Малишко); *А славна така, хоч малювання малюй, тільки марна дуже – видно, лихо чи горе черкнуло душу* (М. Стельмах);

в) знахідний внутрішнього об'єкта: *відшкодувати шкоду, віршувати вірші, грати гру, співати пісню, повістувати повість, римувати рими, робити роботу, танцювати танець, чути чутку, щебетати щебіт* тощо: *Чи не покинуть нам, небого, Моя сусідонько убога, Вірші нікчемні віршувать* (Т. Шевченко); *Краще б мені, сину, в домовині лежати, ніж таку чутку чути...* (Панас Мирний); *Надворі село спало, лише трембітар з усієї сили повістував сумну повість* (М. Черемшина); *Ні! Я буду крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні...* (Леся Українка); *Через два роки Надія бігала, вигукувала “тату”, “мамо”, ластівкою літала коло своїх батьків і щебетала дитячі щебету* (У. Самчук); *Ми грались у війну, в веселі грались грища...* (Є. Гуцало); *Нехитра штука: ткать сувору нить. Та рими римувать – нехитра штука* (А. Малишко); *І відчайдушний танець між ножами шотландки танцювали на столах* (Л. Костенко);

г) знахідний змісту – *вигадувати вигадки, гадати гадку, гадати думку, думати думу, кликати клич, радити раду, святкувати свято, шкодити шкоду, шлюбувати шлюб* тощо. Наприклад: *Ой поза столове Сидять панове. Ой сидять, сидять, Радоньку радять* (Укр. колядка); *Бачили Уляну – весела; чули Уляну – співає; Слухали – які Уляна вигадки вигадує, квітки пришиває...* (Панас Мирний); *І журно так, важкенько так робиться чумакові на серці – і дума він невеселую думу* (М. Коцюбинський);

д) тавтологічні сполучення на позначення ситуації в понятійному плані, що не містять об'єктного аргументу, а називають стан особи, наприклад: *бідувати біду, прожити життя, волити волю, постувати піст, служити службу* тощо: *Не один козак сам по собі шкоду шкодив, Що від молоді жінки у військо ходив* (Укр. нар. дума); *Обридло щуці піст постити* (Л. Боровиковський); *Мати любила його без пам'яті, тряслась над ним і у всім волила його волю* (І. Франко); *Я хочу так життя прожити, віддати днів тугий налив, щоб зло страшне й несамовите, останній подих спопелив* (А. Малишко);

д) знахідний часу – *вікувати вік, веснувати весну, зимувати зиму, літувати літо, ночувати ніч* тощо: *Москалем він самотнім вік звікував, мов той дуб суховерхий* (П. Куліш); *Яким він там не є, але згодься: він таки не поганий, цей світ, і здорово було б у ньому, не старіючи, весен триста провеснувати* (О. Гончар); *Починають її [весну] жайворонки. Ніхто не знає, де вони зимують зиму, де ховаються від лютих бурнів, але є догадки, що степу вони не покидають* (О. Гончар);

е) знахідний прийменниковий, переважно з предметним значенням – *дзвонити у дзвони, трубити у труби* тощо: *У трубу трубили, у дзвони дзвонили, Вдарили в гармати...* (Т. Шевченко);

є) знахідний прийменниковий з обставинним значенням – *полонити в полон, склубитися в клубок, узорити в узори* тощо: *Журавлиною спілою землю в узори узоримо* (Є. Гуцало); *Я знаю такий закапелок, де завжди зимують в'юни, склубляться у клубки і чекають тепла* (М. Стельмах).

Модель VN₅

2.2.2.4. Тавтологічне повторення денотативних ядерних сем широко засвідчене у словосполученнях моделі VN₅ і репрезентується двома різновидами: лексичним і семантичним.

У словосполуках з лексичною тавтологією дієслова та іменник – споріднені, однокореневі слова, що кваліфікуються як:

1) орудний інструментальний, де дієслово-предикат означає конкретну дію, виконану над конкретним об'єктом за участю інструмента, названого іменником із конкретним значенням, наприклад: *боронувати бороною, веслувати веслом, дзвонити дзвоном, жати жаткою, косити косою, пришиплювати шпилькою, кресати кресалом, культивувати культиватором, мішати мішалкою, молотити молотаркою, прасувати праскою, різати різакон, садити саджалкою, сапати сапою, свердлити свердлом, сікти сікачем, стругати стругом, сурмити сурмою, товкти товкачем, укочувати котком, чесати чесалом, шаткувати шатківницею* тощо: І, *мов **дзвоном дзвонить**, говорить* (Т. Шевченко); *Вряди-годи чуємо, немовби хтось **сікачами** м'ясо на стільниці **сік*** (І. Франко); *Він часом цілий день сидів коло парубків, дивився, як один рубав дрова, другий **стругав стругом*** (І. Н.-Левицький); *Вранці трави з рососою червень **косить косою*** (М. Сингаївський); *Сидить [Стасик] **осторонь**, мовчки **свердлить свердлом** метал і лише зрідка позиркує на Лукію* (О. Гончар);

4) орудний засобів дії, в яких домінуючий вплив інструменталія на спосіб дії предиката, що було визначальним для конструкції із семою знаряддя дії, замінився повною самостійністю предмета – засобу при виконанні волі суб'єкта.

Диференціація усього обсягу значень назв засобів дії проводиться за лексико-тематичним принципом, що дає змогу виділити групу номінацій, об'єднаних спільною семою:

1. 'Засоби пересування, переміщення'. У коло назв цієї тематики входять транспортні засоби, керовані особою, наприклад: *везти возом, летіти літаком,*

пливти пароплавом тощо: *До Москви найкраще **летіти літаком*** (3 розм. мовлення). Орудний засобу дії при дієсловах руху паралельно функціонує з прийменниково-відмінковими конструкціями, наприклад: *Марченко був відомим пілотом-випробувачем. Він вже давно працював в інституті стратосфери і **літав на шести літаках** Юрія Крайнова* (В. Собко).

2. ‘Засоби передачі і зв’язку’, що охоплює технічне устаткування і є номінаціями з відтінками просторового значення, наприклад: *телефонувати телефоном, телеграфувати телеграфом* тощо.

3. Окремий різновид інструментального значення формується серед назв предметної семантики, об’єднаних допоміжною ознакою ‘допоміжний матеріал’. У конкретних мовних реалізаціях вони становлять ряди лексико-семантичних груп з архісемами ‘конкретний предмет’, ‘речовина’, ‘рідина’ тощо. Змінений лексико-семантичний набір імені орудного відмінка скоригований валентністю дієслова-присудка, де структурою змісту програмується залежний компонент із такою самою семою ‘допоміжний матеріал’, наприклад: *клеїти клеєм, кропити кропивом, навощувати вощанкою, росити росою, смітити сміттям, солити сіллю, труїти отрутою, удобрювати добривом, угноювати гноєм, уквітчати квітом, труїти отрутою, шпаклювати шпаклівкою, штукатурити штукатуркою* тощо: *Старий, трохи згорблений дід, ... умочав сухар житнього хліба у воду, **солив сіллю** і смоктав його* (Панас Мирний); *Ми зрубуємо куці, палимо їх, а коріння з філоксерою **труїмо отрутою** в землі* (М. Коцюбинський); *О хмаронько, **зроби** його **росою**, Зогрій, о сонце золоте* (О. Олесь); *Багато нечисті **угноювало** її (землю) **гноєм – смітило сміттям*** (О. Довженко); *Дощ блакитними ризами сяє, **кропить кропивом** крапель густих білі вірші, що гречка складає, і апострофи бджіл золотих* (Є. Гуцало).

Дієслова у проаналізованих вище сполуках інформативно самодостатні, бо є вибір: *косити косою, косаркою, комбайном; летіти літаком, гелікоптером, аеробусом, дельтопланом; душитися – одеколоном, туалетною водою; кропити –*

кропивом, водою тощо. Залежний компонент, повторюючись, виконує функцію диференціації або акцентування значення.

У сферу валентності дієслова інструментальної семантики потрапляють іменники, що називають частини тіла, органи чуття людини чи істоти взагалі, за допомогою яких відбувається дія, наприклад: *рука, нога, плече, коліно, язик, голова, ніс, зуби, хвіст, крило, клюв, вухо, очі, губи, дзьоб, лапа, жало* тощо. Словосполуки, до складу яких входять такі компоненти, репрезентують семантичну тавтологію. За функціональним призначенням в об'єктивній реальності – спільна мета дії – група назв знарядь і група назв частин тіла, органів чуття зближуються, проте у сфері граматичної семантики вони не формують синонімічних відношень, оскільки іменники із семою 'знаряддя дії' належать до класу інструментів, а назви частин тіла, органів чуття називають реальні об'єкти. Значення об'єкта не спричинило зміни категорійних ознак дієслова, внаслідок чого сформувалася функція об'єктного інструменталія [29, 46]. При дієсловах, які означають рух і функції частин і органів тіла, іменник має інше конкретне реальне значення – значення виявника, виконавця дії, здійснюваної з волі творця дії. Наприклад: *дивитися очима, кивати головою, моргати бровами, слухати (чути) вухами, говорити вустами, лизати, язиком, кивати головою, сплеснути руками, знизувати плечима, гризти зубами, тремтіти тілом* тощо: *Коли я дивлюся, мій Омелько приступає ближче та морг на неї бровами* (І. Н.-Левицький); *...Ткачі за станками цокочуть зубами* (Леся Українка); *І слухав місяць золотистим вухом страшні легенди про князів і ханів* (Л. Костенко); *Зі мною говорять могили устами колишніх людей* (В. Симоненко); *Благословен той день і час, Коли прослалась килимами Земля, яку сходив Тарас Малими босими ногами...* (М. Рильський); *І дивиться з стіни задуманий Франко в лице ласкавими очима* (В. Сосюра).

2.2.2.5. Серед тавтологічних семантичних поєднань є також інформативно недостатні, в яких обов'язково вживається поширювач – носій інформативності. Це конструкції моделі **дієслово – поширювач – орудний іменника** (далі ДПОі). У

ролі такого поширювача-конкретизатора часто виступає прикметник, але не лише він. Трапляються випадки супроводу іменника іншим іменником, займенником, прикметником, різними комбінаціями, навіть підрядною частиною. Наприклад: *Давно те минуло, як тими шляхами, де йшли гайдамаки, – малими ногами ходив я та плакав, та людей шукав, щоб добру навчили* (Т. Шевченко); *Я хочу бачити світ розплющеними очима* (І. Драч); *Усе сумує смутками своїми* (Л. Костенко); *Зі мною говорять могили устами колишніх людей* (В. Симоненко); *Вона [Соломія] дивилася на нього очима, повними сліз і ненависті* (М. Стельмах); *І усміхнеться німою, нерозгаданою усмішкою далекий бовван тмутараканський* (Б. Лепкий); *Учись, мовляв, повинен уміти розмовляти цією потаємною мовою* (О. Гончар); *Люблю я любов'ю, Що раптом зростає, Що кропиться кров'ю, веселкою грає* (П. Тичина).

Основну семантичну властивість подібних конструкцій Ю. Д. Апресян назвав семантичною гаплогією. Автор терміна вважає, що повторення, дублювання, ітерація, семантичне узгодження не є суттю цього явища, а тільки “загальними його умовами”, і використовує його для позначення такого семантичного процесу як закреслення тієї частини значень, що збігається. На думку Г. Є. Тимофєєвої, це і є значення потенційного закреслення [316, 48].

Гадається, що повторення сем обох компонентів дає змогу розглядати їх разом, відштовхуючись від значення дієслова.

До утворення подібних конструкцій здатні дієслова таких семантичних груп:

1. Дієслова мовлення: *говорити, голосити, верещати, відповідати, казати, шепотіти, мовити, вимовити, промовити, кричати, обізватися, гукати, відгукнутися, кликати, співати, сміятися, ревіти, гарчати, зауважити, запевняти, пищати, верещати, музикати* тощо.

Залежний компонент у формі орудного відмінка – іменники типу *голос, мова, тон, відповідь, шепіт, слово, крик, писк, вереск, рев, гарчання, музикання, спів, губи, уста, тощо*. Наприклад: *Лиш де-не-де прокинеться пташка, **непевним голосом обізветься** зі свого затишку* (М. Коцюбинський); *Мовчати вміє ніч. Вона німа. А день **говорить мовами всіма*** (Д. Павличко); *Пергамент загадково **Шептав устами ветхими**, як мох...* (Б. Олійник); *Твоїми **говорити устами** До всіх народів і до всіх віків, Твоїми я тернистими стежками Вестиму своїх вибраних борців* (І. Франко); *Усміхнувся-пригадав, як влітку біла хустка у вечірній пітьмі **голосом сміялася жіночим*** (Є. Гуцало).

Цікавий той факт, що деякі дієслова цієї групи здатні контактувати у плані утворення конструкції дієслово + поширювач + орудний іменника з кожним із цих субстантивів, наприклад: *говорити тихіше голосом, голосним шепотом, веселою мовою, чужими словами, неприродним тоном*.

2. Дієслова, що означають процеси розумової діяльності: *мислити, думати, розуміти, міркувати, гадати, судити, клопотати, збагнути, передбачати* тощо.

Біля таких дієслів можуть бути такі іменники-поширювачі: *думка, гадка, звивини, мозок, суд, клопіт* тощо. Наприклад: *Що ти там думаєш своїми мізками?* (З розм. мовлення); *Врочисте свято клопотало кожену сім'ю своїми споконвічними клопотами* (Панас Мирний); *Суди мене судом твоїм суворим, сучаснику!* (Є. Плужник).

3. Дієслова зорового і слухового сприйняття: *дивитися, бачити, оглядати, глядіти, глянути, зазирнути, поглядати, окинути* (зором, поглядом, очима), *слухати, чути, підслухати* тощо.

Іменники, що поширюють дієслова сприймання: *зір, очі, погляд, вуха* тощо. Наприклад: *Тривожними уважними очима моя душа подивиться на все* (Л. Костенко); *Люблю тебе. Боюсь тебе. Дивлюсь високим срібним поглядом на тебе* (М. Вінграновський); *Сиділи [люди] нерухомо, поглядали один на одного блукаючим поглядом* (І. Багряний); *Ти своїми вухами слухав, а не жіночними...* (М. Стельмах).

4. Дієслова емоційного стану, перебування у певному фізичному стані, переходу в інший стан: *сміятися, посміхатися, плакати, любити, ненавидіти, радіти, сумувати, боліти, спати, жити, перестрашитися, помирати, гинути, заснути, сконати, тремтіти, цвісти* тощо.

Залежними компонентами при таких дієсловах виступають разом із поширювачами іменники типу *усмішка, сміх, сльози, любов, ненависть, радість, сум, смуток, сон, біль, страх, життя, цвіт, смерть, загибель*. Наприклад: *Не витримала Мотря довгої розмови: сиділа собі та плакала нерозважними дрібними сльозами* (Панас Мирний); *Гірким сміється сміхом Гоголь* (Є. Маланюк); *Заснув тривожним сном госпіталь* (І. Цюпа); *Люблю народ свій палкою любов'ю* (О. Довженко); *Страшилися Ми й там, між горами чужими, В обіймах голубої мли Боліли болями твоїми, Твоєю радістю жили* (М. Рильський); *Загину загибеллю сокола я, та карою буде й загибель моя* (М. Бажан); *Гнат і Марія чують під собою твердий ґрунт. Жіють спокійним селянським життям* (У. Самчук).

5. Дієслова руху, переміщення: *ходити, крокувати, іти, ступати, пересуватися, блукати, бігти, перейти, плентатися, прямувати* тощо.

Залежними компонентами при цих дієсловах є іменники-поширювачі разом з конкретизаторами біля таких дієслів: *кроки, хода, ноги* тощо. Наприклад: *Радісна моя подруга кроком ніжно-легким ходить навколо весілля* (С. Йовенко); *Доц пройшов шовковою ходою і лишив на листі краплі сліз* (В. Сосюра); *Садом я блукаю тихою ходою, рум'яніє вечір од зорі заграв* (В. Сосюра).

6. Дієслова зі значенням горіння, світіння: *горіти, палати, палити, спалахнути, полум'яніти, палахкотіти, займатися, загорятися, блискати, світити, сяяти* тощо.

Супроводжують такі дієслова іменники *полум'я, вогонь, спалах, блиск, полиск, світло, сяйво*, вжиті разом з конкретизаторами тощо. Наприклад: *О, не журися за тіло! Ясним вогнем засвітилось воно* (Леся Українка); *Вікна хатини засвітилися тьмяним світлом, Невеличкі карі очі блищали гострим блиском* (І. Нечуй-Левицький); *Сонце тільки-но зшило, і спалахнули рожевими полум'ям сніги* (І.

Цюпа).

За місцем розташування третій компонент-поширювач тяжіє до серединного розміщення в конструкції, наприклад: *говорити вишуканою мовою, сміятися нестримним сміхом, усміхатися в'їдливою усмішкою*. Рідше функціонує поширювач на третьому місці. Як правило, це пов'язано з його формальним вираженням (родовий відмінок іменника, підрядне речення, прикметник або дієприкметник разом із залежними словами), наприклад: *дивитися очима шахряя; сказала вона голосом, в якому були сльози; люблю тебе пристрастю, не звіданою ніким*. Зрідка поширювач вживається на абсолютному початку конструкції, наприклад: *своїми власними вухами чула; ненависним окинув оком*.

Семантика третього компонента конструкції, поширювача, різна: вона може містити категорійну сему 'належність ознаки особі', наприклад: *думати їх думками, своїми очима бачити, слухати жіничними вухами, світити чужим світлом*; дається зовнішня характеристика особи, тобто цей компонент має диференційну денотативну сему, наприклад: *дивитися карими очима*; за допомогою конотативних сем розкривається внутрішній світ особи, наприклад: *сміятися єхидним сміхом, любити великою любов'ю, говорити твердим голосом*, підкреслюється якісна оцінка явища, наприклад: *закричав жалібним криком, який викликав співчуття*. У всіх цих прикладах залежний компонент разом із конкретизатором – диференційною семою – входить на правах цієї семи у тлумачення дієслова.

Часто поширювачеві притаманна змішана семантика, оскільки належність ознаки особі може містити одночасно і якісну характеристику, і оцінний компонент значення. Наприклад: *він заспівав голосом дівчини*, тобто таким голосом, який міг належати дівчині (належність) або ж *високим дівочим голосом* (якісна характеристика). Оцінка визначається в контексті, наприклад: *Він заспівав голосом дівчини, ніжним, чарівним*.

Іноді поширювач компресує всі типи значення в одному варіанті, наприклад: *заснути сном Наполеона після Ватерлоо*, тобто заснути так, як спав Наполеон (категорійна сема 'належність', а також конотативна якісна оцінна сема (усім відомо, як закінчилася битва при Ватерлоо) і смисл орудного відмінка іменника).

У реченні *Усе сумує смутками своїми* (Л. Костенко) простежена кореспонденція на фонетичному (звук [с]) і на семантико-синтаксичному рівнях. Множина іменника *смутками* подає кількісну характеристику, вказує на тривалість і постійність стану.

2.2.2.6. Сполучувальні характеристики таких синтаксичних утворень досить суттєві, тому розглянемо основні типи функціональної взаємодії їх складників тією мірою, якою це необхідно для уточнення ролі елементів цих конструкцій.

На думку Ю. Д. Апресяна, подібна конструкція легко, без семантичної шкоди може звільнитися від орудного іменника, відбувається "закреслення збіжної частини сполучувальних значень" [7, 104]. Не завжди з цим можна погодитися.

Почнемо з простого: спробуємо звільнитися від повторення, але не у словосполученні, а в реченні, наприклад: *Вони... і заказують мені **говорити** з ним **рідною мовою*** (С. Руданський); *Я вас люблю великою любов'ю, Моя старенька мамо, тату мій...* (Д. Павличко); *Він помер своєю смертю* (3 розм. мовлення). Ми

не наважуємося провести тут (бажані для доказів ідеї закреслення) перетворення цих речень, але словосполучення порівнюємо: *говорити рідною мовою* – *говорити по-рідному* (?!), *люблю великою любов'ю* – *люблю по-великому* (а по-малому?), *не помирав своєю смертю* – *не помирав сам* (а хто ж за нього?). Гадається, це зіставлення не підтверджує “очевидності закреслення”, якщо останнє є вирваними із контексту окремими конструкціями: *жити тяжким життям* – *жити тяжко*, *іти швидким кроком* – *іти швидко*, *прожити довге життя* – *прожити довго* тощо.

Таким чином, усунення ітеративного компонента конструкції такого типу в мові, як правило, можливе; в мовленні ж це веде до зміни з боку смислу і зображувально-виразних властивостей. Звільнення від повторювальних елементів неминуче навело нас на думку про обов'язковість закреслення з метою економії, тоді як семантичний процес закреслення в таких тавтологічних сполуках є лише потенційним і епізодичним. Якби він не був таким, то наявність як в українській мові, так і в російській структурно-семантичних утворень подібного типу довелося б захищувати до групи негативних явищ.

Семантичними умовами, що перешкоджають закресленню збіжної частини сполучувальних значень, є такі:

1. Дієслово та іменник разом із конкретизатором співвідносяться як родові і видові поняття; зняття видової ознаки, підсилення його ускладненими формами поширювача з метою диференціації дієслівних семем і гіперболізації відмінностей, наприклад: *люблю неземною пристрастю*, *люблю любов'ю брата*, *говорити голосом м'яким і приємним*. Цією властивістю наділені майже всі конструкції ДПОі, але такої властивості недостатньо для виправдання існування гаплогічного поєднання.
2. Наявність у складі конструкції фразеологізмів, наприклад: *одним оком глянути* (подивитися), *дивитися іншими (новими) очима* (ставитися до кого-, чого-небудь інакше; по-іншому оцінювати чий-небудь вчинки, дії), *глянути недобрим оком* (не схвалювати, засуджувати чийсь поведінку; принести кому-небудь хворобу, нещастя, невдачу, наврочити), *дивитися великими очима* (виявляти велике здивування, зачудування). Сполучення лексичних значень, прямого номінативного і фразеологічно зв'язаного, перешкоджає закресленню повторюваних конструктивів.
3. Втрата відтінків значення при перефразуванні: часто-густо трансформи спрощують смисл, переданий такою тавтологічною конструкцією. Наприклад: *Краю мій, тебе у гromі броні за минуле, сповнене жалю, Я люблю любов'ю мільйонів, Кожним стуком серця я люблю* (В. Сосюра) – *люблю, як люблять мільйони людей* (пор. рос. *Я вас люблю любовью брата* (А. Пушкін), – *люблю по-братньому, люблю, як брат*).
4. Ітеративний компонент не скорочується в тому випадку, якщо в мові немає слова, співвідносного з семантикою поширювача, або сполучувальні властивості певного слова не вписуються в мікроконтекст, наприклад: *Сиділи (люди) нерухомо, поглядали один на одного блукаючим поглядом* (І. Багрянний). Слів *блукаюче, по-блукаючому* в українській мові немає, отже, закреслення неможливе.
5. Поширеність іменника залежними компонентами також є перешкодою закреслення збіжної частини сполучувальних значень, наприклад: *почуття заговорило рідною колісь мовою*.

Тавтологічні сполуки моделі ДПОі вживаються здебільшого у творах художньої літератури, рідше – у повсякденно-побутовій сфері. Функціонування конструкції в художньо-белетристичному стилі як засобу виразності зумовлене її семантичними можливостями передавати найтонші відтінки думки, експресивністю та зображувальною здатністю. ДПОі використовується в таких випадках: з метою диференціації звичайно не членованого явища, для градації носія ознаки, якісної оцінки поширювача, вираження авторської оцінки події. Ці функціональні особливості конструкції ДПОі повністю співвідносяться з актуалізацією її компонентного складу [316, 53].

Таким чином, аналіз функціонування в мові конструкції типу ДПОі може сприяти поступовій зміні “поширеної думки про неправомірність плеонастичних виразів” [267, 208], а значить, тоншому підходу до інтерпретації перехідних випадків семантичного плану.

Модель AdvV

2.2.2.7. Повторення однокореневих денотативних сем засвідчене у словосполученнях вищезазначеної моделі. Наприклад: *бігом бігти, журно журитися, курно куритися, люто лютувати, близько наблизитися, бережно оберігати, нестерпно терпіти, пошепки шепотіти* тощо. Функція таких тавтологічних поєднань – міра вияву дії, вираження інтенсифікації, наприклад: *Приливайте доріженьку, Що куриться курно, Розважайте дівчиноньку, Що журиється журно* (Нар. лірика); *Щось пошепки шепоче, щось шумить шумом, щось отак плаче понад убитим селом* (М. Черемшина); У реченнях – *Повернувся додому в сорок шостому і від полустанка йшов до села пішки* (Григор Тютюнник); *Що ти, що з тобою? Не дайсь! Біжи, біжи бігом* (М. Вінграновський) – залежний компонент виражає не спосіб дії, а саме пересування. Місце дії та початок конкретизуються прислівниками в реченнях – *Наша мати дома домує, Нам вечеройку готує* (Укр. нар. пісня); *Найвище уміння – почати спочатку життя, розуміння, дорогу, себе* (Л. Костенко).

Численну групу тавтологічних утворень становлять поєднання дієслова із залежним компонентом – однокореневим іменником, що є своєрідною обставиною способу дії, міри та ступеня. Іменник орудного відмінка застиг у своїй формі і сприймається як прислівник, наприклад: *валом валити, битком набити, голодом голодувати, дивом дивуватися, жерцем пожирати, їдцем (їдом, поїдом) їсти, криком кричати, кипом кипіти, ливнем (ливцем) лити, нудом нудити, в'юном*

в'юнитися, роєм роїтися, ходором (ходуном) ходити, гульма гуляти, текти течіями, кишма кишити, стогоном стогнати, ревма ревіти, крийма укриватися тощо: *Його* [Мічуріна] *утлі груди ходили ходуном, і розторсані бронхітні півні вищали в грудях нестримним хором* (О. Довженко); *Церква святої Ірини криком кричить* (В. Стус); *Битком набитий* людьми ешелон ледве повзе (О. Гончар).

У зазначеному типі сполучення сильніше актуалізується поняттєвий аспект денотативно-сигніфікативного узгодження, оскільки ці словосполучення відносяться до розряду фразеологічних сполучень, на відміну від інших типів, де превалює денотативний аспект семантичного узгодження.

Досить поширеними в розмовному мовленні є тавтологічні словосполуки з прислівником на -ма; який не має самостійного значення вживання, а використовується саме з підсилювальною метою, означаючи інтенсивнішу дію, що дає змогу розглядати слова типу *лежма, сидьма, ридма* як прислівники дієслівного типу, які підсилюють дію, вважати їх своєрідними описовими формами найвищого ступеня порівняння прислівника.

Слід зауважити, що деякі дієслова (*ридати, кричати, ревіти, реготати, валити* тощо) мають сему 'інтенсивність' як ядерну: "ридати" – "голосно плакати, схлипуючи й захлинаючись слізьми" [СУМ, VIII, 531], "кричати 1" – "видавати крик, волати, галасувати, репетувати" [СУМ, IV, 353], а "крик 1" – це "сильний різкий звук голосу" [СУМ, IV, 344]. Саме сема 'інтенсивність' із підсилювальною метою і повторюється в залежному компоненті-прислівнику, наприклад: *Вона ридма заридала, голосно, ревно* (В. Гжицький). На інтенсифікацію вказує ще й контекст: *Треба, щоб народ валом повалив до нашої кринички з образами, з корогвами, з хрестами* (М. Стельмах); *Ревом реvlo над Десною всю ніч. Дзвонили дзвони* (О. Довженко).

Дієслова *стояти, сидіти, лежати*, виражаючи значення "розміщення, розташування у просторі", мають неяскраву сему 'стабільність пози', що в семантиці слів дещо послаблена, а при тавтологічних прислівниках вона

активізується та ітерується – підкреслюється однокореневим повтором – тобто ‘сидіти, стояти, лежати зовсім непорушно’, ‘не змінюючи пози’, наприклад: *Їхній завсідний нікуди не поспішає і сидітиме сиднем над кавою до пізнього вечора* (І. Логвиненко). Гадається, що в подібних тавтологічних поєднаннях повторюється ще одна неяскрава сема – темпоральності-тривалості, – тобто ‘деякий час зберігати / прийняти позу’. Саме ‘зберігання пози’ в її основній якості є передумовою певного проміжку часу (наявність конкретизатора *до пізнього вечора* у реченні). На конкретизацію незмінності пози можуть указувати поширювачі типу *непорушно, не змінюючи пози* тощо, а довготривалість конкретизується поширювачами типу *33 роки, всю ніч, довго* тощо.

Сюди ж можна віднести словосполучення, компонентами яких є спільнокореневі іменники, де реальне значення головного слова поглинається функцією емоційного підсилення. Вони досить поширені в сучасному побутовому мовленні. Наприклад: *дурак дураком, голяк голяком, звір звіром, баран бараном, орел орлом, сирота сиротою, старець старцем* тощо: *Запитувала я його – дуб дубом* (3 розм. мовлення); *Хіба це кавун? Трава травою* (3 розм. мовлення).

Такі повтори набувають у семантиці усе нових відтінків, що виражають різні аспекти порівняння. Так, *трава травою* може означати несмачну їжу і несхвальну оцінку якихось рослин, які виявилися не такими “культурними”, як сподівалося. *Дуб дубом* у певних контекстах мовлення актуалізує сему ‘твердість’, а в інших оцінну конотативну сему, а саме негативну – ‘дурний’. *Ганчірка ганчіркою* щодо речей актуалізує диференційну яскраву сему ‘старий / зношений’, наприклад: *Плаття – ганчірка ганчіркою* (3 розм. мовлення), а в переносному значенні щодо людей – конотативну емоційно-оцінну ‘безхарактерність’, ‘м’якість характеру’, наприклад: *Хіба то чоловік? Ганчірка ганчіркою. Ні на що не здатний* (3 розм. мовлення).

На думку Л. Г. Скрипник, створення таких конструкцій відбувалося внаслідок опущення присудка [269, 138]. Подібні конструкції можуть складати

лише першу частину складносурядного речення, наприклад: *Любов любов'ю, а життя важке* (Л. Костенко); *Але журба журбою, а жива людина має думати про живе* (М. Стельмах); *Усмішка усмішкою, а оті ранні залисини, що з'явилися на лобі, найбільше тривожать матір* (О. Гончар). Трапляються речення з парними конструкціями, що виражають значення протиставлення, наприклад: *Дружба дружбою, а служба службою* (Нар. прислів'я); *Що ж, горе горем, а війна війною* ... (Л. Костенко).

У деяких контекстах помічаємо явище внутрішнього об'єкта, тобто новоутворене дієслово стоїть поряд з іменником, від основи якого утворене. Така тавтологія передає своєрідний авторський акцент на певному явищі, має виразний стилістичний ефект, наприклад: *Поля твої просторяться, Вечірні зорі зоряться* (А. Малишко); *Вулканився в вулканну землю Кривавий Африки вулкан* (М. Вінграновський); *І самота-одина У ній одніє на світанні* (М. Вінграновський). *В вирі вирію вирла вирлаті вирують – просто вирла вирують високих вирлатих зірок* (Є. Гуцало).

Отже, тавтологія як спеціальний прийом, хоч і створює певну надлишковість, проте водночас і збагачує вислів додатковими нюансами – і змістовими, і конотативними. Залежні компоненти тавтологічних сполук не завжди розширюють інформацію. Маючи ознаки фразеологізмів (стійкість, відтворюваність; хоч відносна, семантична цілісність), вони в основному виконують у тексті роль образної характеристики предметів, явищ і надають експресивного, емоційно-оцінного відтінку, тобто відбувається певне зрушення в семантиці компонентів словосполучення або у функції залежного слова. Якщо ж відсутні конотативні відтінки, то доцільність повторення тавтологічної групи зумовлена необхідністю переосмислення залежного компонента (або обох). Із невідповідності тавтологічної форми і нетавтологічного змісту виникає каламбур (пор. жартівливий заклик “ідучи іди!”, прокоментований інформантами так: “якщо йдеш, не затримуйся у дверях”, “якщо зібрався іти, то іди, не стій біля дверей, не затримуй господаря

зайвою розмовою”. Отже, у всіх випадках семантичним інваріантом було: ‘йдучи уявно, іди насправді’ (або перефразувавши, ‘перетвори очікуване в реальність’), де тавтологічність знімається відмінностями синтаксичних поширювачів, що есплікують імпліцитно закладені в каламбур смисли).

Якщо ж переосмислення не передбачається, не організується навмисне, то тавтологічний компонент, будучи інформативно надлишковим, стає практично некорисним і тому зі стилістичного боку оцінюється як явище негативне, небажане, невиправдане [247, 31] (пор. негативну оцінку семантично тавтологічних словосполук *сервісне обслуговування, глухий тупик, обмежені ліміти, комерційна торгівля, кольорова мозаїка, динамічно рухатися, рукотворні витвори, важкі труднощі, хороший професіонал, остаточно завершити, пам’ятний сувенір, перспективи на майбутнє* тощо). Іноді словосполуку *висока якість* теж відносять до описаних вище. Але з цим не можна погодитися, бо *якість* – широкозначне слово, що належить до параметричних слів (пор. *кількість*, що може бути необмеженою за величиною та необмежено малою) і тому має повний спектр можливих оцінних конкретизацій від дивовижно високої до дуже низької.

На жаль, мовленнева невимогливість частини мовців сприяє закріпленню подібних штампів. Ця невимогливість і породжувана нею засміченість мовлення невдалою тавтологією серйозно непокоїть учених-лінгвістів, бо істотно знижує рівень мовної культури.

2.2.3. Повторення семи обох компонентів словосполучення

2.2.3.1. Повторення сем обох компонентів словосполучення простежується у тлумаченнях СУМ досить часто.

Модель AN

Наприклад: *горобине гніздо* – “гніздо” – “у **птахів**” влаштоване або пристосоване місце для кладки яєць і виведення пташенят [СУМ, II, 95];

“горобиний” – прикметник до “горобець” – “маленький **птах**, який живе переважно поблизу житла людини” [СУМ, II, 135]; *зірки очі* – “зіркий 1” – “який має добрий **зір**, гострозорий” [СУМ, III, 577]; “очі, око 1” – “орган **зору**, а також сам **зір**” [СУМ, V, 480]; *лісова зелень* – “зелень” 1 – “зелені **дерев**, **кущі**, трави і т. ін.” [СУМ, VI, 555]; “лісовий” – “прикметник до “ліс” – багато **дерев**, **кущів**” [СУМ, IV, 522].

Аналізоване повторення засвідчене і в словосполуках типу *світле сонце, сонячне проміння, собачий нашийник, липова алея, ялинові шишки, каракулева шуба, котяча лапа, орлині крила, кінський хвіст, морські води, плюсклий огірок, осиний рій* тощо.

До цього типу повторення семема віднесемо збіг основ чи кореневих морфем двох різних лексем. Знаходимо його найчастіше у словосполуках типу: *висока гора* – “гора 1” – “значне **підвищення** над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень” [СУМ, II, 124]; “високий 1” – “який має **висоту**, більшу від звичайної, середньої” [СУМ, II, 49] – ітерація смислів майже однакових корневих морфем *вищ-* – *вис-* – однієї частини мови; *гострий ніж* – “ніж 1” – “знаряддя, інструмент для **різання**, що складається з леза та ручки [СУМ, V, 420]; “гострий 1” – “який має колючий кінець або **ріжучий** край, здатний колоти або **різати**” [СУМ, II, 144], де повторюється дієслівна основа *різа-* різних частин мови.

Подібний тип повтору, а саме збігу однакових корневих морфем чи основ, спостерігаємо у словосполуках *жарке літо, шалена швидкість, тугий лук, тупі ножиці, багатий власник, хвилясте море, громове торохтіння, туманна мряка, осикові сережки* тощо.

Модель A(v)N

У словосполуках, утворених вищезазначеною моделлю, наприклад: *загасле вогнище* – “вогнище 1” – “те, що багаття, купа дров, хмизу, ломаччя і т. ін., що **горить**” [СУМ, II, 715]; “загаслий” – “активний дієприкметник мин. часу до загаснути – повільно переставати **горіти**, або світити, світитися” [СУМ, III, 510]; *зів’яле листя* – “зів’ялий 1” – “дієприкметник акт. мин. часу до зв’янути, зов’яти – стати в’ялим, сухим, засохнути (**про рослини**)” [СУМ, III, 571]; “листя” – “збірне

до листя – орган повітряного живлення й газообміну **рослин** у вигляді тонкої звичайної зеленої пластинки” [СУМ, IV, 49].

Модель NN₂

Наприклад: *букет бузку* – “букет 1” – “пучок зірваних і складених до купи **квітів**” [СУМ, I, 232]; “бузок 2” – “**квіти** цієї рослини” [СУМ, I, 250]; *грива коня* – “грива” – “довге волосся на шиї і на хребті деяких **тварин**” [СУМ, II, 165]; “кінь” – “велика свійська однокопитна **тварина**, яку використовують для перевезення людей і вантажів” [СУМ, IV, 67].

Подібний тип повторення існує у вигляді сукупності деяких семантичних конфігурацій, а саме у позиціях:

а) ‘істота’ – ‘вмістилище’, наприклад: *колиска немовляти, лігво ведмедя, нора борсука, кубло вовка, дупло білки* тощо: *дупло білки* – “дупло” – “порожнина в стовбурі дерева, утворена внаслідок вигнивання **деревини** як місце проживання птахів, звірів, комах і т. ін.” [СУМ, II, 487], “білка 1” – “невеликий лісовий гризун, що живе на **деревах**” [СУМ, I, 182].

б) ‘предмет’ – ‘вмістилище’, наприклад: *кобура нагана, піхви шаблі*; “кобура 2” – “футляр для пістолета, **револьвера** тощо” [СУМ, IV, 201]; “наган” – “**револьвер** особливої системи...” [СУМ, V, 46]. Подібні конфігурації близькі між собою, але й відмінні. Відмінність полягає в імпліцитно закладеному смислі: в а) це – ‘жити, перебувати, мешкати’, у б) – ‘знаходитися’;

в) ‘частина’ – ‘ціле’, наприклад: *гичка буряка, шишка ялини, гілка верби* тощо. Особливу групу становлять словосполучення, утворені із двох іменників, які означають частину предмета природного походження та весь предмет, наприклад: *стовбур сосни, пелюстка троянди, листя вишні* тощо. Головне слово такого словосполучення містить відношення невід’ємної приналежності частини цілому.

Відношення входження до цілого міститься в самому смислі сполучуваних слів, що належать до семантичного класу іменників-неістот і позначають штучно створений людиною предмет, призначений для функціонування складнішого

предмета, позначуваного за допомогою N_2 (*стрілка годинника, рукава сорочки, двері шафи, комір плаща* тощо).

Третю групу випадків формують іменники інших семантичних класів: N – іменник-неістота, що позначає вже не конструктивну, а соматичну деталь; N_2 – іменник – назва істоти, наприклад: *хвіст собаки, шкура бика, хутро звіра* тощо. У цій групі, як і в попередній, приналежність носить характер невід’ємної, і словосполуки цієї групи справедливо характеризуються як такі, що означають соматичну / органічну, невідчужену, фізичну приналежність. І нарешті, цю конфігурацію словосполук репрезентує родовий відмінок, що виражає кількісні відношення, наприклад: *дрібнок солі, ковток води, кастрюля борщу, тарілка каші* тощо.

г) ‘ціле’ – ‘частина’, наприклад: *гаї вільхи, алея лип, гроно винограду, зграя журавлів* тощо. Якщо в попередніх словосполученнях виражався імпліцитно смисл ‘належати до..., входити до складу’, то ця конфігурація ілюструє протилежне: ‘складається’. Тут відбувається ніби згортка предикатних структур: ‘**А** входить до складу **Б**’ – ‘**Б** складається з **А**’.

Модель $N(v)N_2$

Подібний тип повторення засвідчений у словосполуках, головне слово яких є іменником, утвореним від одноактантного дієслова, а залежне має семантику суб’єкта названої дії, наприклад: *ревіння корови, пицання кібця, щебет солов’я* тощо. Подібний тип словосполук репрезентує дві конфігурації: родовий діючого суб’єкта (істоти) та родовий суб’єкта, що функціонує (артефакт), наприклад: *крик свині – чахкання трактора*.

Модель VN_4

Наприклад: *налити воду* – “налити 1” – “вливаючи **рідину**, наповнювати щонебудь” [СУМ, V, 117]; “вода 1” – “прозора безбарвна **рідина**, що становить собою найпростішу хімічну сполуку водню з киснем” [СУМ, II, 416]; *голити вуса* – “голити 1” – “зрізувати під корінь **волосся**, брити” [СУМ, II, 107]; “вуса” – “**волосся**, яке росте над верхньою губою в чоловіків” [СУМ, I, 788]; аналогічно у

словосполуках типу *обробляти ниву, осліпити очі, одягати сукню, чути шум, цідити молоко, черпати воду, відірвати шматок, горнути пісок, заадресувати листа* тощо.

Семантична зв'язність забезпечена повторенням однакових кореневих морфем чи основ і у словосполуках відповідної моделі, наприклад: *запалити багаття* – “запалити 1” – “викликати **горіння** чого-небудь, видобувати **вогонь**” [СУМ, III, 241]; “багаття 1” – “купа дров, хмизу, ломаччя і т. ін., що **горить, вогнище**” [СУМ, I, 83], де простежено ітерацію смислів двох лексем, передавану збігом однакових кореневих морфем: *горить – горіння, вогнище – вогонь*, що свідчить про ще тісніший семантичний зв'язок обох компонентів словосполучення. Розглянемо словосполуку *лузати насіння* – “лузати 1” – означає “розкушувати, розгризати, видовбуючи **зернятко** насіння, горіхів і т. ін.” [СУМ, IV, 553], а “насіння 3” – “**зерна** соняшника, гарбуза, вживані як ласощі” [СУМ, V, 188], у якому спостерігаємо входження семими лексеми *насіння* в сему ‘лузати’, а також збіг двох однакових кореневих іменникових морфем *зерн-*, що є свідченням смислового узгодження членів словосполуки. Збіг однакових основ чи кореневих морфем репрезентовано у словосполуках типу *загасити пожежу, загартувати залізо, скаламутити воду, вловити раків, виростити бавовну, відтесати колоду* тощо.

Модель VN₅

У словосполученнях, побудованих за відповідною моделлю, наприклад: *засіяти жито* – “засіяти 1” – “кидати **зерно**, насіння звичайно в оброблену землю, певним способом розтрушуючи, розсипаючи” [СУМ, III, 308]; “жито 1” – “злакова рослина, **зерна** якої використовуються для виготовлення хліба” [СУМ, II, 533]; *рубати сокирою* – “рубати 1” – “розсікати, розділяти на частини, ударяючи чим-небудь **гострим** з розмаху” [СУМ, VIII, 891]; “сокира” – “знаряддя для рубання і тесання, що являє собою залізну лопать з **гострим** лезом з одного боку” [СУМ, IX, 408].

Повторення семем обох компонентів простежене в таких підтипах словосполук:

а) орудний безпосереднього об'єкта, наприклад: *керувати колективом*, де “керувати 2” – означає “спрямовувати **діяльність** кого-, чого-небудь, бути на чолі когось, давати вказівки, розпоряджатися” [СУМ, IV, 144], а “колектив” – “це сукупність людей, об'єднаних спільною **діяльністю**, спільними інтересами” [СУМ, IV, 217], *нагодувати суницями* – “нагодувати” – “задовольнити чий-небудь потреби в **їжі**, годувати вволю, давати **їсти** що-небудь” [СУМ, V, 51], “суницями 1” – “трав'яниста багаторічна рослина..., яка дає **їстівні** соковиті ягоди...” [СУМ, IX, 842];

б) орудний інструментальний, наприклад: *жати серпом* – “жати” – “**зрізати** біля кореня стебла хлібних та інших **трав'янистих** рослин” [СУМ, II, 513], “серп” – “сільськогосподарське знаряддя для **зрізання** злаків, **трави** і т. ін., що має вигляд вигнутого дугою, дрібно зазубленого ножа з короткою ручкою” [СУМ, IX, 139] – тут повторюються дві морфемні лексем у кожному тлумаченні компонентів словосполуки: коренева (*трава* і *трав'яниста*) та однакові основи дієслова *зрізати* й девербатива іменника *зрізання*; *цюкати сокирою* – “цюкати 1” – “**рубати**, тесати (звичайно не докладаючи великих зусиль)” [СУМ, XI, 253], “сокира” – “знаряддя для **рубання** і тесання...” [СУМ, IX, 438]. Залежний компонент таких словосполук означає знаряддя + об'єкт, який реалізує другу синтаксичну валентність дієслова (*цюкати сокирою*);

в) орудний креативний, наприклад: *світити каганцем* – “світити 2” – “випромінювати або відбивати **світло**” [СУМ, IX, 89], “каганець 1” – “невеличкий **світильник**, що складається з гнота та посуду, у який наливається олія, лій чи гас” [СУМ, IV, 67], *кадити люлькою* – “кадити 2” – “випускати, виділяти дим або чад, запах; **курити**” [СУМ, IV, 68], “люлька” – “приладдя для **куріння**, що складається з мундштука і чашечки для накладання тютюну” [СУМ, IV, 572];

г) орудний конфігурації ‘дія і її суб’єкт’, наприклад: *нажалити кропивою, зарости бур’яном* тощо, в яких залежне слово – не знаряддя, а суб’єкт дії (пор. *нажалити ноги кропивою – кропива нажалила ноги; зарости бур’яном – там виріс бур’ян*).

Модель AdvV

У словосполученнях моделі AdvV, наприклад: *додолу скидати* – “скидати 1” – “кидати кого-, що-небудь **униз**” [СУМ, IX, 262]; “додолу 1” – “**униз**, донизу, до землі” [СУМ, II, 345]; аналогічний повтор простежено у словосполучах типу *щиро вітати, втішливо усміхатися, щодуху скакати, чисто мити* тощо.

Збіг однакових основ та кореневих морфем різних лексем у тлумаченні компонентів засвідчено у словосполучах цієї моделі, наприклад: *голосно співати* – “співати” – “утворювати **голосом** музикальні **звуки**” [СУМ, IX, 514], “голосно” – прислівник до “голосний” – “який сильно **звучить**, добре чутний, гучний” [СУМ, II, 116], де спостерігаємо повторення однакової семми у лексемах з однаковими кореневими морфемами *звук-* *звуч-* іменника та дієслова. Аналізований вид повторення засвідчений у словосполучах типу *зимою замерзнути, мерцій кинутися, верхи сідати, назустріч їти, бережно охороняти, дбайливо пильнувати* тощо.

2.2.3.2. Окремим видом узгодження є повторення у тлумаченнях двох лексичних компонентів, які містять ідентичний семантичний блок. У цьому випадку повторюються семми обох членів словосполучення. Таке явище трапляється порівняно рідко, але воно об’єктивно засвідчене, наприклад, у тлумаченнях членів словосполучення *жерло гармати* (модель NN₂), де “жерло 1” визначається як “передній отвір у стволі **артилерійської зброї; дуло**” [СУМ, II, 520], а “гармата 1” – “**артилерійська зброя** з пологою траєкторією...” [СУМ, II, 32], – ітерується семантичний блок ‘артилерійська зброя’. У словосполученні *грати на гітарі*, де у тлумаченнях обох компонентів повторюється цілий лексико-семантичний блок ‘музичний інструмент’; *указ уряду* – ‘орган влади’, *курок рушниці* – ‘вогнепальна

зброя', *голчастий їжак* – 'укритий голками', *сірий хліб* – 'харчовий продукт', *скелясте урвище* – 'стрімкий схил', *струнний оркестр* – 'музичний інструмент', *сіпати борщ* – 'рідка страва', *сіпати головою* – 'частина тіла' тощо. За поодинокими прикладами на кожну модель словосполучень стоять цілі серії їх конкретних реалізацій.

2.2.4. Синонімічний повтор ядерних сем у тлумаченнях компонентів словосполучення

2.2.4.1. До прямої ітерації ядерних сем відносимо випадки, що характеризуються тільки смисловою близькістю компонентів тлумачень, коли в них простежуємо не збіг двох однакових лексем, а синонімічний повтор, адже синонімія як тип лексико-семантичного відношення ґрунтується на тому, що слова, які належать до однієї частини мови, характеризуються повним або частковим збігом своїх лексичних значень.

Беручи до уваги знакову природу слова, можна констатувати, що глибинну основу синонімії становить позначення одного й того самого денотата кількома різними словами. На думку Л. А. Лисиченко, синоніми об'єднуються за своїм основним значенням і відрізняються за відтінками. Про відтінки їх значень говорять, звичайно, порівнюючи два слова, в яких спільне предметно-понятійне ядро, але наявні відмінності в інших компонентах (або компоненті) лексичного значення [206, 69].

Таким чином, значення синонімів ототожнюються за основним предметно-понятійним ядром і протиставляються за деталями характеристики поняття або іншими семантичними компонентами слова.

Як зауважує М. П. Кочерган, при глибшому вникненні у сполучуваність слів виявлено, що чимало слів-синонімів різняться не набором сем чи способом комбінації одних і тих самих сем, а градуальністю тієї чи іншої семи [179, 127]. Під

градуальними опозиціями розуміємо такі опозиції, члени яких характеризуються різним ступенем або градацією однієї й тієї самої ознаки.

Синонімічний повтор сем, як і лексичний, є також неоднорідний. Залежно від ступеня близькості смислів зіставляваних компонентів синонімічний повтор ядерних сем можна подати за двома групами, що розрізняються за обсягом виражених понять і перебувають у гіпо- чи гіперонімічних відношеннях:

- 1) повторення власне синонімічних ядерних сем;
- 2) повторення градуально-синонімічних ядерних сем.

Модель AN

Повторення власне синонімічних ядерних сем у тлумаченнях компонентів словосполучення засвідчене у таких конструкціях моделі, наприклад: *весільна обручка* – “обручка 1” – “кільце з металу, рідше з дерева, з кістки і т. ін., яке носять на пальці як символ **шлюбу** або як прикрасу; перстень” [СУМ, V, 573]; “весільний” – прикметник від “весілля 1” – “обряд **одруження**, а також святкування з цієї нагоди за звичаєм” [СУМ, I, 340]. Подібну ітерацію виявлено в конструкціях типу *сватальні рушники*, *вовче тирло*, *висока тополя*, *солоний сир*.

Модель NN₂

Повторення власне синонімічних ядерних сем у тлумаченнях компонентів словосполучення репрезентоване в таких конструкціях, наприклад: *шпиль башти* – “шпиль 3” – “вузька **висока надбудова** пірамідальної форми, що завершує будівлю” [СУМ, XI, 105], “башта 1” – “висока і вузька **споруда** багатогранної або круглої форми, що будується окремо або становить частину будівлі; вежа” [СУМ, I, 115], натомість “будівля” тлумачиться як “архітектурна **споруда**, будова” [СУМ, I, 246]; таким чином, словникові дані об’єктивно підтверджують факт семантичної ітеративності смислів компонентів словосполучення при наявності повторення ще й однакових семем ‘високий’; *зерно піску* – “зерно 3” – “окрема **дрібна часточка** якої-небудь речовини” [СУМ, III, 560]; “пісок 1” – “сипуча гірська порода, що складається з **крупинок** твердих мінералів, переважно кварц” [СУМ, VI, 544], де

семантична тотожність різних лексем “часточка” й “крупинка” сумніву не підлягає.

Модель VN₄

Повторення ядерних власне синонімічних сем простежене у словосполученнях типу: *налигувати корову* – “налигувати” – “добре закріплюючи, прив’язувати мотузку або ремінь до рогів **худоби**” [СУМ, V, 118]; “корова 1” – “велика парнокопитна свійська молочна **тварина**; самка бугая” [СУМ, IV, 245]. Безперечно, “худоба” й “свійська тварина” – синоніми, бо “худоба 1” – це “чотириногі свійські сільськогосподарські тварини” [СУМ, XI, 167]; *умочити в чорнило* – “умочити” – “робити мокрим, торкаючись **рідини**, змочувати” [СУМ, X, 446]; “чорнило” – “водний **розчин** певного барвника, що використовується для писання” [СУМ, XI, 355].

Модель VN₅

Повтор власне синонімічних ядерних сем репрезентований у конструкціях типу: *уколоти шилом* – “уколоти 1” – “**втикати** що-небудь гостре...” [СУМ, XI, 419]; “шило” – “інструмент у вигляді **загостреного** або кістяного стержня з ручкою, який використовується переважно для **проколювання** дірок” [СУМ, XI, 452] – тут засвідчена ітерація однокореневих морфем слів *гострий* і *загострений*, а також повторюється смисл синонімічних лексем *втикати* та *проколювання*. *Нагодувати галушками* – “нагодувати” – “задовольнити чий-небудь потреби в **їжі**, годувати вволю” [СУМ, V, 5]; “галушка” – “різаний або рваний шматочок прісного тіста, зварений на воді або в молоці (**страва** у вигляді різаних або рваних шматочків прісного тіста, зварених на воді або на молоці)” [СУМ, II, 22]. Ядерна сема ‘їжа’ компонента *годувати* ітерується за допомогою архісеми ‘страва’ залежного компонента словосполучення [СУМ, I, 649].

Модель NN(id)

Вищезазначена ітерація простежена і в апозитивних словосполученнях, наприклад: *письменник-демократ* – “письменник” – “той, хто пише художні твори, **особа**, для якої літературна діяльність є професією” [СУМ, VI, 365]; “демократ 2” –

“**член** буржуазної демократичної партії” [СУМ, II, 239]; при цьому “член 1” – “**особа**, ... яка входить до складу якоїсь організації” [СУМ, XI, 371] – тут синонімічне коло замкнулося (пор. побудоване за цією самою моделлю, але з іншим порядком компонентів словосполучення *безсоромник* – *син*, де “безсоромник” – “**людина**, що не має сорому, порушує правила пристойності; безстидник” [СУМ, I, 147], а “син” – “**особа** чоловічої статі стосовно своїх батьків” [СУМ, IX, 178]. Семантична тотожність “людина 1” та “особа 1” (або, зрештою, їх синонімічність) сумніву не підлягає, пор. близькість тлумачення “особа 1” – “... **людина**, що посідає певне, переважно високе становище в суспільстві, у колективі” [СУМ, V, 778] і “людина 1” – “**особа**, що належить до певної суспільної групи, середовища” [СУМ, IV, 566].

Друга група – це повтор градуально-синонімічних компонентів, тобто синонім, що повторюється, містить у тлумаченні категорію міри. Функціонально-семантична категорія міри, вважає В. П. Мусієнко, є інваріантом конкретних репрезентацій якісних і кількісних відношень. Такими онтологічно зумовленими варіантами можуть бути **сила, активність, швидкість, ступінь, інтенсивність, розмір, гострота, яскравість, повнота вияву, довгота, несподіваність** тощо, які специфікуються стосовно предметів, процесів, дій і їх властивостей [221, 24]. Цю варіантність легко виявляємо в так званих кванторних словах у словникових тлумаченнях: *дуже, сильно, багато, надзвичайно, незвичайно, значно, різко, злегка, ледве, слабо, вволю, повільно, небагато* тощо.

Модель AN

Аналізоване повторення сем простежене у словосполуках типу: *лютий холод* – “холод” – “**низька температура** навколишнього середовища (повітря, води тощо)” [СУМ, II, 118]; “лютий 3” – “**надзвичайної** сили вияву (про **мороз**, негоду тощо)” [СУМ, IV, 574]. Тлумачення цього компонента має квантове слово *надзвичайний*, що вносить додатковий відтінок градуальності, а саме сили вияву; *обширний ліс* – “обширний 1” – “який займає великий простір, **дуже великий**” [СУМ, V, 606]; “ліс

1” – “**велика площа землі**, заросла деревами і кущами” [СУМ, IV, 522]; *густе волосся* – “волосся” – “**сукупність волосин**, що ростуть на шкірі людини (переважно про поріст на голові)” [СУМ, I, 732]; “густий 1” – “який складається з **великої кількості** близько розміщених один біля одного **однорідних предметів, частин** і т. ін.” [СУМ, II, 199].

Модель A(v)N

Подібний тип семантичного узгодження простежений у словосполучах вищезазначеної моделі, наприклад: *угодовані свині* – “угодовані” – дієприкметник пас. мин. часу до угодувати – “**посилено годуючи, доводити до потрібної або значної ваги, жирності** **свійську тварину**” [СУМ, X, 388]; “свиня 1” – “**парнокопитний ссавець** родини свинячих, свійський вид якого розводять для одержання сала, щетини, шкіри...” [СУМ, IX, 72], де “ссавець” – “**клас високоорганізованих тварин** підтипу хребетних, самиці яких вигодовують малят своїм молоком” [СУМ, IX, 622]; *зарослий сад* – “сад” – “спеціально відведена значна площа землі, на якій вирощують **плодові дерева, кущі** тощо” [СУМ, IX, 9]; “зарости 1” – “**вкриватися якою-небудь рослинністю**” [СУМ, III, 296], де лексеми *дерева, кущі* можуть виражати родові поняття (пор. *яблуна і груша, калина і смородина, айстри і маки*), але за відношенням до поняття “рослинність” вони є такими, що виражають видові поняття і в тлумаченнях служать диференційними семами за відношенням до архісеми ‘рослинність’.

Модель NN₂

Синонімічне повторення ядерних сем засвідчене у словосполучах типу: *нора лисиці* – “нора 1” – “**заглиблення в землі, вирите тваринами як житло**” [СУМ, V, 422], “лисиця 1” – “**хижий ссавець** родини собачих з цінним рудим або сріблястим хутром і з довгим пухнастим хвостом” [СУМ, IV, 489], “ссавець” (див. вище) – “**клас високорозвинених тварин**”. Тут також спостерігаємо повторення сем, детерміноване гіпо - гіперонімічними відношеннями.

Таким чином, проаналізувавши різновиди ітерації ядерних сем, приходимо до висновку, що вона є основним засобом семантичного узгодження між компонентами підрядного словосполучення.

2.2.4.2. Аналізоване повторення ядерних сем простежене і в межах сурядної словосполуки.

На думку М. П. Кочергана, є всі підстави говорити про різну діагностичну силу лексично наповнених синтаксичних моделей. Найбільшу діагностичну силу мають сполучення слів, поєднані сурядним зв'язком. У сурядних конструкціях об'єднуються лексичні одиниці, які перебувають в асоціативних зв'язках (одиниці парадигматичного ряду), тобто слова-синоніми, слова антоніми, слова певної тематичної групи чи лексико-семантичного поля, а цього, як правило, достатньо для однозначного розуміння. Сурядна модель, у якій об'єднуються слова, що перебувають у парадигматичних відношеннях, є сильнішою від усіх інших моделей, в яких відбуваються виключно синтагматичні зв'язки [179, 71].

Так, наприклад, складність людських почуттів, примхливість поєднання різнопланових переживань, їх неординарне часом поєднання в одному індивідуальному переживанні, аж до поєднання діаметрально протилежних, може підкреслювати сурядне поєднання двох іменників зі значенням “почуття”, “переживання”. При цьому відбувається взаємовплив сем, які складають структуру значення кожного з них. Сурядність ніби передає одне емоційне переживання, у змісті якого підкреслено різні моменти. Як однорідні можуть сполучатися іменники, що називають:

а) ідентичні або майже ідентичні почуття; їх синонімічні значення, близькі, однорідні семантично, наприклад: *досада і розчарування*, де “досада 1” – “**почуття незадоволення**, гіркоти, викликане чим-небудь” [СУМ, II, 381]; “розчарування” – “**почуття невдоволення** ким-, чим-небудь, зневіра в комусь, чомусь” [СУМ, VIII, 858], – повторюються ядерні семи, а саме: архісема ‘почуття’ та диференційна ‘незадоволення’. Аналогічну ітерацію засвідчено у сурядних словосполуках типу

гіркота і образа, горе і печаль, чулість і приязнь, засмученість і гіркота, прихильність і схвалення, роздратування і злість, смуток і жалоба, сум і журба, доброзичливість і симпатія, здивування і задоволення, боязнь і вагання;

б) градуальні почуття, теж однорідні якісно, але з різним ступенем інтенсивності, наприклад: *невдача і горе, роздратування і лють, симпатія і кохання* тощо.

в) оцінно різнопланові почуття у плані позитивності-негативності, хоч знову ж таки однорідні якісно, наприклад: *радість і злоба*, де “радість 1” – означає “**почуття задоволення**, втіха, приємність” [СУМ, VIII, 436], а “злоба 1” – “**почуття недоброзичливості**, ворожнеча до чого-небудь, “злоба 2” – **почуття роздратування**, гніву, досади; розлюченість” [СУМ, III, 597], *ласкавість і злість, любов і ненависть, чулість і злоба, захоплення і розчарування* тощо.

Отже, вживання сурядного словосполучення, утвореного поєднанням двох іменників зі спільною архісемою ‘почуття’, на нашу думку, має велику прагматичну цінність. Вона полягає в тому, що ітеровані компоненти акцентуються, а диференційні компоненти обох семем конкретизують своєрідність описуваного індивідуального почуття, підкреслюючи складний індивідуально-неповторний характер певної емоції.

2.3. Семантичне узгодження у словосполученні на рівні периферії денотативно-сигніфікативного макрокомпонента

Смисловий зв’язок між компонентами словосполучення (власне їх семемами) здійснюється в цілому спектрі конкретних виявів, що має градаційну структуру. Якщо використати аналогію із зоровим сприйняттям, то можна сказати, що ця

градація спостерігається від найтепліших до найхолодніших, ледве вловлюваних оком тонів: від безпосереднього зв'язку за допомогою спільної ядерної семи до складного зв'язку, опосередкованого цілим ланцюжком сем.

Покажемо це на конкретному матеріалі. Прикметник *зимовий*, що походить від темпорального іменника *зима*, прогнозує появу означуваного ним наступного слова з аналогічною семою. В експерименті найчастіше – це *день* (або *вечір*), який також означає певний проміжок часу – це їх спільна, інтегральна часова сема, а диференціє їх смисли різна подовженість часового відрізка, більша у слові *зима*, оскільки визначається стосовно року, і менша у словах *день*, *вечір*, де окреслена в межах доби.

У поетів можливий перегук лексем цих двох рядів темпоральних іменників. Пор. рос. *Улыбкой ясною природа Сквозь сон встречает утро года* (А. Пушкин) – про весну, де спільні семи – ‘однакова почерговість’, ‘бути першим у ряду’. Смисли ‘пора’, ‘час’ – це не єдині ядерні семи слова *зима*, тому зв'язок може бути сформований за рахунок іншої ядерної семи. Оскільки “зима 1” – “це найхолодніша **пора** року між осінню і весною” [СУМ, III, 586], ця диференційна сема для групи слів зі значенням пір року (пор. *весна*, *літо*) може стати інтегральною у словосполучці *зимовий холод*, засвідченому, наприклад, у прислів'ї *У зимовий холод кожний молод*.

Але сполучуваність смислів далеко не обмежена використанням ядерних сем. Її можливості набагато більші. Периферійні семи, що забезпечують семантику ядра і входять до складу денотативно-сигніфікативного макрокомпонента, але не одержують відображення у словникових дефініціях, також забезпечують смисловий зв'язок. Так, наприклад, у словосполучці *зимове пальто* в семемі головного слова, за свідченням ілюстративної частини словникової статті “*пальто*”, актуалізується в першу чергу сема ‘стать особи’, якій призначено цей одяг – “чоловіче, жіноче пальто” [Ожегов, 446], і ‘сезон носіння’ – “зимове пальто”. Отже, одна з ядерних сем слів *зима* і *зимовий* – ‘пора року’ – знаходить своє продовження в ідентичній периферійній семі слова *пальто*. Адже з колективного досвіду відомо,

що універсальних *пальт* не існує. Вони завжди розраховані на особу тієї чи іншої статі і мають різницю у крої, розмірі тощо.

До периферійних сем денотативного макрокомпонента відносяться потенційні семи, що протистоять основним, ядерним, як “другорядні, іноді необов’язкові ознаки предмета” [88, 87]. Їх факультативність у початковій номінації підкреслює І. В. Арнольд [14, 12]. М. П. Кочерган зазначає, що без урахування останніх не можна пояснити багато випадків сполучуваності. Він припускає, що ідіоматичність сполучуваності пояснена саме потенційними семами. У такому випадку майже всі винятки, що традиційно не піддавалися семантичній інтерпретації, пояснюються як зумовлені семантикою слів [179, 128]. З. П. Попова та Й.О. Стернін відзначають слабкоймовірний характер таких сем [248, 50].

Розглянемо смисловий зв’язок між компонентами словосполучення *зимова груша* (мається на увазі ЛСВ “груша 2” – “плід цього дерева” [СУМ, II, 183]). У наведеному тлумаченні слова *груша* не репрезентовано семи, спільної і для значення слова *зимова*, але при їх поєднанні актуалізується потенційна семантична ознака ‘ступінь зрілості’ з диференційними вірогідними семами ‘дозрілий’ – ‘недозрілий’. Із урахуванням селективного компонента ‘стиглий’ – ‘зелений’ встановлюється належний семантичний зв’язок між складниками наведеного словосполучення: *зимова груша* – ‘плоди якої дозрівають узимку’. Як відомо, в українській мові існує похідне слово *зимниця* зі значенням, “дерево, на якому до пізньої осені висять плоди” [СУМ, IV, 567].

Звернувшись до інформантів з метою уточнення смислового взаємовідношення між компонентами цього словосполучення, ми одержали такі результати: “*та, що дозріває взимку*”, “*яка набирає смаку саме зимою*”, “*яку їдять зимою*”, “*яка зберігається до зими*” тощо.

У словосполученні *зимова дорога* темпоральна сема першого слова індукує (“наводить”) темпоральне значення в неяскравой периферійної семи ‘буття’ наступного слова, надаючи йому додаткового смислу ‘обмеженість часу’. Таким

чином, *зимова дорога* – це тимчасова дорога, яка існує лише в зимовий період. Це значення засвідчене також в універбі – похідному слові зі складною семантикою, передаваною описово – *зимник*, що тлумачиться як “дорога, прокладена прямо по снігу, для їзди взимку” [Ожегов, 213].

У розмовно-побутовому мовленні також трапляються випадки сполучення прикметника *зимовий* з іменниками нетемпоральними, однак ніяких труднощів при їх розумінні не виникає завдяки установленому слухачем смислового зв’язку, аналогічному до викладеного мовцем, наприклад: *Боюсь, синове зимове взуття до весни не дотягне; Відлига – значить настане кінець зимовим радощам* (а радощі, обмежені зимовим часом, декодуються цілком однозначно – доступні лише взимку).

У мові художньої літератури, для якої характерна підвищена смислова місткість, є складніші випадки, коли для осмислення закладеного зв’язку необхідна співтворчість – активне залучення опосередкованих смислових ланок.

Класичним зразком можна вважати гідне подиву за своїм лаконізмом пушкінське *В окно увидела Татьяна ... деревья в зимнем серебре* (А. Пушкін) – пор. укр. переклад: *В вікно побачила Тетяна.. У сріблі дерева старі* (М. Рильський).

У сріблі та золоті франтували в ті часи вельможі, а стосовно дерев – не осіб, а витворів природи – пряме значення “срібло 1” – “хімічний елемент – благородний блискучий метал сірувато-білого кольору, пластичний і ковкий”, “срібло 2” – “речі з цього металу”, “срібло 3” – “гроші з цього металу” [СУМ, IX, 619] – не підходить, а значить, повинно виражатися одне з переносних значень. Словник української мови в ілюстративній частині зазначає такі можливі вживання: *срібло риби, срібло хвиль, срібло ріки, срібло волосся, срібло сивини, сміх дзвенить сріблом*.

Сполучення *зимове срібло* звичайно пов’язане зі снігом, оскільки сніг – один з обов’язкових атрибутів зими, а відповідно ‘сніг’ – одна з денотативних периферійних сем семіми ‘зима’, наприклад: *Труси [зимонько] тихесенько, рівненько*,

гладесенько *Срібненьким сніжком* (Л. Глібов). Варто зауважити, що на початку строфи “Євгенія Онєгіна” йдеться про те, що сніг випав лише в січні. Але дерева в снігу – це була б гола інформація, а сполучення *зимове срібло*, окрім колірної характеристики і блиску, вносить дуже важливі для поета смисли ‘коштовний’, ‘прикраса’, вкладені у смисл О. С. Пушкіним, на нашу думку, не тільки з метою порадувати читача майстерно створеною картиною, а й передати особливості поетичного бачення своєї героїні, яка, будучи “*русскою душою, Любила русскую зиму*”.

Таким чином, смисловий зв’язок синтагматично пов’язаних слів у словосполучці забезпечується ітеративністю ядерних чи периферійних сем денотативного макрокомпонента.

2.4. Оксиморон як засіб семантичного розузгодження між компонентами словосполучення

За законом семантичного узгодження компоненти словосполучення, крім спільної семи, повинні мати специфічні, розрізнявальні семи, тобто між ними має існувати також і смислова різниця. Але, з іншого боку, між сполучуваними смислами не повинно бути разючої суперечності. Відмінність смислів регламентується певними рамками. Семантична відстань може бути дуже великою, але не повинно бути антонімії або несумісних контрарних сем (пор. неможливість сполучень *жаркий льодовик, рожева чорнота, червона синь, читати борц* тощо). Але мовленнєва практика подібних сполук не виключає, неначе граючи з мовою і будуючи словосполучення, які при відповідному переосмисленні роблять “неможливе можливим”.

Для прикладу візьмемо складені номінації із залежним компонентом *червоний* у значенні “перен., політ., який стосується революційної діяльності; пов’язаний з радянським соціалістичним ладом.” [СУМ, XI, 297], як відносно старі, що вже встигли стати архаїзмами (*червоний професор, червоний директор, червоний козак*), так і створені протягом подальшого існування колишньої держави, наприклад: *червоний слідопит, червона субота, червоний партизан, червоний куток* [СУМ, XI, 297] та інші, де відсутність спільних сем у прикметника *червоний*, взятого в його основному, колірному, значенні, і в означуваного іменника вимагає осмислення всього сполучення, до якого входить слово *червоний* не в колірному, а в іншому значенні. Підбирається ЛСВ, який може співвідноситися за смислом з означуваним компонентом. При утворенні подібних сполук можливі деякі “витрати”: так, наприклад, у мові виникає омонімічне сполучення *червоний шов*, яке в одних контекстах розуміється як поєднання двох кусків тканини з допомогою червоної нитки, а в інших – як поєднання двох останніх труб при завершенні

прокладки газо- чи нафтопроводу, остаточне зварювання якого урочисто відзначають будівельники. Утворення сполук прикметників зі значенням кольору з іменниками, основа яких називає інший колір, іноді обертається каламбуром, наприклад, назва артілі “*Червона синька*”, а в принципі можливе при деетимологізації основи іменника, – приклади відомі: *кольорова білизна, червоне чорнило, рожевий левкой* (грецькою *левкой* – білий) [СІС, 585].

Можливе також поєднання слів, контрарні семи яких погашення не зазнали. Логіка мови в таких випадках розходиться із загальною логікою, демонструючи відсутність прямої тотожності з нею. Так, з античних часів узаконений оксиморон чи оксюморон (грец. букв. дотепно-безглузде) – стилістична фігура, що ґрунтується на поєднанні протилежних за змістом понять, які разом дають нове уявлення [СІС, 686]. В оксимороні знаходимо єдність протилежностей, складну діалектику. Він передбачає свідоме поєднання різко контрастних понять, які логічно нібито виключають одне одного, але в дійсності разом дають нове уявлення. Наприклад, І. Драч у поезії “Таємниця буття” майстерно вплітає у тканину оповіді низку оксиморонних словосполучень з метою передати суперечності описуваних явищ, діалектику самого життя:

*Десь там, у найвищих глибинах,
Десь там, у найглибших висотах,
Уся – з найтемнішого світла,
Уся – з найсвітлішого змроку...
Ген там, з найгіршого солоду,
Ген там, з найсолодшого болю...
Десь там, в найпалкішому холоді,
Ген там, в холоднючій спекоті...*

Суть оксиморона полягає в тому, що таке несподіване поєднання логічно несумісних слів у художньому тексті, створюючи нове уявлення, несе водночас велике конотативне навантаження. Існує багато способів стилістичного використання оксиморона. Палітра його звучання охоплює і піднесені урочисті інтонації та інтимно ліричні, оксиморон може виражати і м’який гумор, і дошкульну сатиру. Стислість і виразність оксиморонів дають змогу використовувати їх у назвах творів, наприклад, у Л. М. Толстого “*Живий труп*”, М. В. Гоголя “*Мертві душі*”, Ю. К. Смолича “*Прекрасні катастрофи*”, В. О. Коротича “*Кубатура яйця*”, Ю. М. Мушкетика “*Жорстоке милосердя*”, В. А. Симоненка “*Веселий цвинтар*”, В. Вишневського “*Оптимістична трагедія*”, Ю. В. Бондарева “*Гарячий сніг*”, Д. Денекса “*Чорне світло*” тощо.

Однією з передумов виникнення оксиморону, як вважає Л. Матвієвська, є “можливість вираження в мові (за допомогою антонімів і антонімічних поєднань) об’єктивно існуючих відмінностей і протиріч реальної дійсності, діалектичної взаємодії протилежностей” [213, 65].

Основа експресивного ефекту оксиморона полягає в несумісності його складових частин, тобто відбувається семантичний процес, протилежний семантичному узгодженню. Сполуки типу *молода старість, убога розкіш, дорослі діти, освічене невігластво, щасливе нещастя, добросовісна брехня, потворна красуня, гірка солодкість, білі негри, одружений холостяк; початок кінця,*

квадратура кола, раб волі, мовчання шуму, крик мовчання, крик німоти, сльози радості, сльози утіхи; темрявою осліпити, мовчанням кричати, повільно поспішати являють собою порушення логічної сполучуваності слів, хоч вони і не суперечать формально-структурним прийомам поєднання мовних одиниць. Оксиморон належить до різновидів парадокса, однак він не є простою грою слів. На відміну від каламбурів, які будуються переважно на гумористичному використанні різних значень того самого слова чи слів, подібних за звучанням, тобто тавтологічних, оксиморон – це поєднання слів із протилежною семантикою [32, 6 – 8]. Будучи сприйнятими і переробленими рецептором інформації в щось допустиме в самій системі коду [92, 78 – 79], подібні сполучення стають зрозумілими, але з такими супровідними поясненнями: один з компонентів сполуки повинен змінити свою домінуючу [термін Р. М. Гайсіної – 80] сему. Семема першого компонента словосполучення реалізує не домінуючу сему, наприклад, слово *труп* у сполуці *живий труп* – це не *померла людина*, а *людина схудла, мертво бліда* або *яка втратила життєдіяльні функції фізично та морально* тощо. Слово *потворний* у словосполученні *потворна красуня* означає не те, що воно покликане означати, а лише виражає ставлення мовця до об'єкта думки, тобто в цьому випадку домінуюча сема змінюється, нейтралізується, а на передній план виходить оцінна негативна сема.

М. В. Нікітін пов'язує оксиморон із виділенням у лексичному значенні слова двох хоч і зв'язаних, але різних частин – інтенціоналу та імплікаціоналу. Інтенціонал – це змістове ядро лексичного значення; імплікаціонал – периферія семантичних ознак, які оточують ядро [227, 61 – 64]. Автор вказує на те, що оксиморон – це поєднання несумісних ознак, але ця несумісність виявляється відносною. Оксиморон створює нове значення гібрид, який сполучає змістове ядро одного слова з невласивим йому імплікаціоналом, тобто периферією семантичних ознак, яку він позичає в іншого слова. Перше слово поступається своїм імплікаціоналом, інше – інтенціоналом. Цим забезпечена можливість виразити діалектику крайніх випадків – позначити клас внутрішньо суперечливих сутностей.

Оксиморон *одружений холостяк* має протилежне осмислення залежно від того, яке слово зберігає пряме значення, а яке підлягає переосмисленню: *холостяк, котрий веде себе так, немовби він одружений; одружений чоловік, котрий веде себе так, начебто він холостяк*. Можуть бути й інші осмислення: *холостяк, який видає себе за одруженого* або *якого приймають як одруженого; одружений чоловік, якого приймають за холостяка* або *котрий видає себе за холостяка* тощо. У будь-якому випадку семема у прямому значенні зберігає своє ядро і втрачає периферію, що заміщується периферією переосмисленого слова, а останнє у свою чергу відкидає власне ядро. Результатом є значення з логічним конфліктом ядра і периферії: *холостяк, але начебто і не холостяк, а одружений; одружений, але начебто як і неодружений, а холостяк*.

На думку О. М. Соколова, оксиморон – це приклад нейтралізації диференційних сем, суть якої полягає в тому, що на відміну від погашення сем, у цьому випадку відбувається зіткнення контрарних (полярних) сем семем обох мовних знаків [277, 78].

Дійсно, аналіз оксиморонних словосполучень засвідчує дію такого семного варіювання. Наприклад, у сполучі *теплий холод*, де “теплий 1”, – “який має досить **високу температуру...**” [СУМ, X, 77], а “холод 1” – “**низька температура** навколишнього середовища (повітря, води тощо)” [СУМ, XI, 113], обидва компоненти поєднує інтегральна сема ‘температура’, на фоні якої відбувається зіткнення контрарних диференційних сем ‘теплий’ та ‘холодний’ (пор. *Пахощі з липи, **теплий холод**, котрий, мов літня вода, обдавав Свирида кругом, ...розбудили у його голові якісь незнайомі йому ще думки* (Панас Мирний). В оксиморонному словосполученні *веселий смуток* (пор. *Мене **веселий смуток** заарканить* (Л. Костенко), простежуємо несумісність емотивних полярних сем, хоч поєднує обидва компоненти спільна інтегральна сема ‘настрій’. Несподівану, а тому й яскраву смислову асоціацію створює наявність двох контрарних сем ‘незалежний’ і ‘залежний’ у словосполученні *вільна невольенька* (пор. *Як за роботою **вільна невольенька** груди ураз дотика* (П. Грабовський).

Оксиморонні словосполучення у мові художніх творів – явище продуктивне, наприклад: *Отакий-то мій Ярема, **сирота багатий*** (Т. Шевченко); *Я вмію зварити маленьку чашку турецької кави, міцної й гіркої, **як гірка солодкість життя*** (Ю. Яновський); *При її [лампочки] світлі люди скидались на **живих мерців*** (Ю. Збанацький); *Ні. Вистояти. Ні – стояти. Тільки тут. У цьому полі, що наче льон. І власної неволі спізнати тут, на **рідній чужині*** (В. Стус); *Моя рука, гаряча і тремка, Торка її **холодні полум’яні** перса* (І. Драч); *В день такий на землі розцвітає весна І тремтить від **солодкої муки*** (М. Рильський); *Сам я сонний ходив землею, Але ти, як весняний грім, Стала совістю, і душею, І **щасливим нещастям** моїм* (В. Симоненко); *Я їх [ліси] люблю. Я знаю їхню мову. Я з ними **теж мовчанням говорю*** (Л. Костенко); *А що може бути **огидніше за друга-зрадника?*** (В. Нестайко).

Таким чином, в оксиморонних словосполученнях діє протилежне закону семантичного узгодження явище – розузгодженість, яке виявляється при зіткненні несумісних контрарних сем, що виключають одна одну, хоч глибинною основою таких поєднань є повторення інтегральної семи. Оксиморон як стилістичний засіб підкреслює діалектичну сутність того чи іншого явища, показує всю складність і суперечливість зображуваного факту, стверджує, що наша мова, як і весь матеріальний світ, зіткана із суперечностей.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

1. Функціональними одиницями варто вважати сему та семему, що реалізуються в тій чи іншій словоформі.
2. Найтісніший семантичний зв’язок між компонентами словосполучення існує на денотативно-сигніфікативному рівні за допомогою ядерних сем. Семантичне узгодження здійснюється в цілому спектрі конкретних виявів, що має градаційну

структуру. За принципом поступового зниження частоти вияву повторення ядерних сем репрезентоване в таких різновидах:

- а) входження семми одного компонента на правах семи у тлумачення іншого компонента;
- б) тавтологічна ітерація ядерних сем компонентів словосполучення;
- в) повторення семи обох компонентів словосполучення;
- г) синонімічний повтор ядерних сем у тлумаченнях компонентів словосполучення ;
- д) повторення цілого семантичного блоку у тлумаченнях компонентів словосполучення.

3. Семантичне узгодження денотативних ядерних сем засвідчене у словосполученнях різної структури, утворених за такими моделями: AN, A(v)N, NN₂, N(v)N₂, VN₄, VN₅, NN(id), AdvV тощо. У словосполуках моделей AN, A(v)N головною властивістю залежного компонента – прикметника, діеприкметника – є семантична несамостійність. На значення прикметника завжди проектується значення носія ознаки. Субстантивне слово виконує роль детермінованого компонента, у словосполуці відображається той глибинний зв'язок невідривності ознаки від предмета чи особи, що існує у природі й суспільстві. Лексична проекція підтверджена граматичним уподібненням залежного компонента головному, або ж граматичною проекцією. Семантику атрибутивності маркує синтаксичний зв'язок узгодження.

4. Чим загальніше значення має слово, тим менше сем містить його семема. Бідні семемами смислові структури семем головного компонента таких словосполучень у функції семи входять до семми залежного компонента й забезпечують семантичне узгодження між ними.

5. Тавтологічне повторення семем як спеціальний прийом – стилістична фігура, – хоч і створює інформативну надлишковість, проте водночас збагачує вислів додатковими нюансами – змістовими і конотативними. Залежні компоненти

тавтологічних сполук не завжди розширюють інформацію. Маючи ознаки фразеологізмів, вони в основному виконують у тексті роль образної характеристики предметів, явищ і надають конотативного відтінку, тобто відбувається зрушення в семантиці компонентів словосполучення або у функції залежного слова. Якщо ж відсутні конотативні відтінки, то доцільність повторення тавтологічної групи зумовлена необхідністю переосмислення залежного компонента (або обох).

6. Периферійні семи, що забезпечують семантику ядра і входять до денотативно-сигніфікативного макрокомпонента, але не одержують відображення у словникових дефініціях, також забезпечують смисловий зв'язок. У мові художньої літератури, для якої характерна підвищена смислова місткість, для осмислення закладеного зв'язку активно залучаються опосередковані семантичні ланки.

7. При утворенні оксиморонних словосполучень у результаті зіткнення контрарних диференційних сем відбувається нейтралізація їхніх значень, що є причиною семантичної розузгодженості. Такі поєднання можливі внаслідок повторення інтегральної семи. Несумісність їхніх складових частин є основою виникнення експресивного ефекту.

РОЗДІЛ 3

СЕМАНТИЧНЕ УЗГОДЖЕННЯ НА ГРАМАТИЧНОМУ ТА КОНОТАТИВНОМУ РІВНЯХ

3.1. Поняття категорійної семи

Значення окремої семими (ЛСВ) слова становить структуру, або комплекс сем, які групуються в денотативно-сигніфікативному, граматичному та конотативному макрокомпонентах.

Граматичний макрокомпонент утворюють категорійні семи, або класеми. Згідно з Б. Потье і А. Греймасом [385, 123; 375, 20], – це “найзагальніші елементи семантики слів, які кваліфікують як їх “граматичні значення” [359, 13], “категорійні семи” [279, 18], “семи частин мови” [248, 36], “категорійні примітиви” [131, 5]. Це семи певної лексико-граматичної категорії, певної частини мови. Оскільки частини мови є знаковими категоріями, то їх варто розглядати в єдності значення і формальних засобів його вираження.

Уперше в мовознавстві поняття граматичної категорії визначив О. О. Потєбня, підкреслюючи, що слово містить у собі вказівку на певний зміст, властивий тільки йому одному, водночас, вказівку на один або декілька загальних розрядів, названих граматичними категоріями, під які зміст цього слова підводиться нарівні зі змістом багатьох інших. Вказівка на такий розряд визначає постійну роль слова в мовленні, його сталі відношення до інших слів [250].

Відомо, що значний творчий внесок у розробку семантичного аспекту граматики зробив Л. В. Щерба, утвердивши думку, що “слова перестають бути словами, якщо відібрати у них їхнє значення” [364, 352 – 353]. В іншій праці він висловлюється ще рішучіше: “Цілком зрозуміло, що вся мова зводиться до смислу, значення. Немає смислу, немає значення – немає мови” [Там само, 153]. Виходячи з цього принципу, граматичну категорію Л. В. Щерба визначає як єдність змісту і формальних ознак, підкреслюючи провідну роль змісту (смислу): “Існування будь-

якої граматичної категорії зумовлене тісним нерозривним зв'язком її смислу і всіх формальних ознак” [Там само, 80].

Питання про лексичну морфологічну категорію, цілком імовірно, вперше було поставлено достатньо глибоко і серйозно О. І. Смирницьким. Спостерігаючи протиставлення у системі англійського дієслова таких слів, як *write (писати)* і *re-write (переписувати)*, *read (читаю)* і *re-read (перечитувати)* тощо, О. І.

Смирницький дійшов висновку, що поруч із морфологічними граматичними категоріями в мові існують і відіграють важливу роль у її функціонуванні також і морфологічні лексичні категорії, тобто “такі мовні єдності найузагальненішого характеру, які виявляються в семантичному протиставленні за певною ознакою двох або більше слів за тієї умови, що таке саме протиставлення спостерігається і в інших парах або великих групах слів і має систематичне вираження” [275, 205].

Під категорійним значенням частин мови, тобто класемою, розуміємо смисловий компонент більш узагальненого характеру, притаманний не окремим словам і системам їх форм, а великим класам слів, виражений у мові різноманітними засобами [ЛЭС, 385]. Інакше кажучи, категорійне значення частин мови – це “той останній спільний ‘семантичний знаменник’, до якого можуть бути приведені всі можливі слова відповідного класу, якщо абстрагуватися від їхнього індивідуального, власного значення” [295, 53].

Отже, класами – це категорійні семи узагальненішої сили. Вони об’єднують слова не в лексико-семантичні групи (ЛСГ), а в значно більші групи – лексико-граматичні підкласи всередині частин мови.

Довго в лінгвістиці існувала традиція, згідно з якою змістовому аспекту частин мови не приділялось багато уваги. Дослідники покладались на більш “строгі” формальні критерії, орієнтуючись, в основному, на пошук диференційних ознак частин мови. Унаслідок цього питання, що стосуються формальних характеристик частин мови в різних мовах, розроблені найповніше. Семантичний же критерій не був темою детального обговорення, водночас саме категорійна

семантика класу зумовлює його формальні відмінності від інших класів слів.

Будь-яке звертання до семантики частин мови передбачає з'ясування сутності категорійного значення частин мови. Усе ж, як відзначає О. С. Кубрякова, при спробі визначити понятійні категорії типу “предмет”, “якість”, “дія / стан” ми натрапляємо на низку труднощів філософського і психологічного характеру. “Хоч головні значення окремих частин мови і названі, притім незмінно одні й ті самі, пояснення цим значенням не подаються. Тим часом, дати визначення поняттю предмета, процесу або ознаки не менш складно, ніж запропонувати інтерпретацію будь-якій буттєвій категорії (простору, часу, екзистенції тощо). Спроби відповісти на ці питання й характеризують найновіші дослідження частин мови” [189, 218 – 224]. Щоб наблизитися до розуміння змістових обґрунтувань частиномовленнєвої таксономії, необхідно відмовитися від погляду на класи слів як на власне мовні категорії: швидше, вони (принаймні, частина з них) є відображенням у мові, виявом у специфічній для кожного випадку мовній формі концептуального членування довкілля, здійснюваного людиною.

С. А. Жаботинська, вважає, що аналогічно до семантичних примітивів категорійні примітиви, тобто класами, є інтуїтивно самоочевидними сутностями. При наявності такої самоочевидності створюється ситуація, коли, інтуїтивно знаючи, що є предмет, простір і час, кількість і число, людина не може дати їм адекватний опис. Ця проблема перш за все відома філософам. Так, наприклад, прибічники різних шкіл філософії математики (логіцизму, формалізму, інтуїцизму і конструктивізму) після довгого обговорення питання про понятійну природу абстрактного числа так і не дійшли в результаті до єдиної думки [130, 46 – 60]. Гадається, варто погодитися із твердженням С. А. Жаботинської [131, 4 – 5], що в семантичних примітивах, тобто денотативних семах, простежуються своєрідні контури частиномовної класифікації, таксони якої задаються поняттями загальнішими, ніж ті, що представлені в самих семантичних компонентах. Проблема полягає в тому, що частиномовні поняття, традиційно визначені для

повнозначних класів слів як предмет (іменник), якість (прикметник), кількість (числівник), дія, процес, стан (дієслово), ознака процесу (прислівник), є за ідеєю узагальненнями репрезентованих у денотативних семах нерозкладних смислів.

Водночас для підведення цих смислів під одну категорію необхідна наявність певних спільних рис, або ознак, які вичленені із складу денотативних сем.

Можливим підходом до вирішення цієї проблеми може бути припущення, що такі спільні риси наявні в денотативних семах як частинки, що входять у ціле у зв'язаному вигляді і тим невіддільні одна від одної. У кожному випадку, при формуванні тієї чи іншої категорії, репрезентованої у частиномовній семантиці, властивості категорії задаються не однією ознакою (частинкою), а їх комбінаторикою, “композиційним малюнком”. Видається можливим припустити, що такі комбінації ознак, частинок за своєю природою, які існують лише у взаємозв'язку одна з одною, лежать в основі категорійних сем – сем вищого рівня узагальнення, ніж денотативні семи. У категорійних семах представлені конфігурації понятійних елементів, які простежуються в декількох денотативних семах.

На думку Д. М. Шмельова, поруч з інтегральними та диференційними ознаками виділяються категорійні, які відіграють абсолютно важливе значення в семантичній організації лексики; при потребі весь словниковий запас мови можна показати поділений на певні класи, що утворюються перетином саме категорійних ознак. При цьому інтегральні ознаки будуть баластом, який нашарований на окремі одиниці одержаних класів і підкласів лексики, а диференційні ознаки – тією сполучувальною основою, що певним чином організовує ці одиниці всередині класів і підкласів [359, 155].

Цей висновок підтримує Ж. П. Соколовська, вважаючи, що категорійні семи – це семи, які можуть характеризувати не одне значення, не суму, а цілі групи, категорії значення [279, 17]. Існують різні погляди на класифікацію категорійних сем.

Так, Ж. П. Соколовська визначає семи, співвідносні із сферами буття, як класами, в яких можуть бути виділені підкласами; семи, співвідносні як з сферою буття, так і з категорією пізнання, – як субродосеми; семи, співвідносні з основними моментами змісту категорій пізнання, – як видосеми першого порядку (V_1^1, V_1^2, V_1^3 тощо); семи, співвідносні з дальшим членуванням кожного з основних моментів змісту категорій пізнання, – як видосеми другого порядку (V_2^1, V_2^2, V_2^3 тощо); семи, співвідносні з дальшим членуванням одержаних понять, які відрізняються ступенем якості, властивості, ознаки, дії тощо та протиставленістю, – як семи третього порядку (V_3^1, V_3^2, V_3^3 тощо) або – ЛСГ [280, 42].

Л. М. Медведева відстоює думку, що серед граматичних сем виділяються загальнокатегорійні семи (частининомовні значення слова), які займають найвищий щабель ієрархії сем, і узагальнені субкатегорійні семи, що виявляють передусім здатність “відчувати” семантику граматичної одиниці, яка оформляє слово [215, 30].

Двоїстість, суперечливість онтологічної природи субкатегорійних значень, якими, наприклад, у іменників виступають значення живого / неживого, обчислюваності / необчислюваності, у дієслова – дуративності / термінативності, перехідності / неперехідності тощо, вважає Л. М. Медведева, полягає в тому, що з одного боку, вони є складовими семантики слова – одиниці лексичної системи мови – і тісно пов’язані з його індивідуальним лексичним змістом. З іншого боку, субкатегорійні значення властиві безлічі одиниць, різних за індивідуальним лексичним значенням, і визначають можливість / неможливість реалізації словами тих чи інших опозитивних граматичних форм, завдяки чому ці значення і виявляють себе, хоч не мають самостійних експліцитних засобів вираження. Цим пояснюється складність у визначенні статусу субкатегорійних значень та їх різна характеристика: категорійно-спільні семантичні значення, лексичні, лексико-граматичні, залежні граматичні або граматичні значення [215, 30].

Найпослідовніший у цьому питанні Л. М. Васильєв [46, 103 – 104], який виділяє за ступенем повторюваності, регулярності і відповідно за ступенем

абстрактності категорійні та ідеосинкретичні компоненти значення. С. Д. Кацнельсон називає ідеосинкретичні компоненти ідеоетнічними [157], Д. М. Шмелев інтегральними семантичними ознаками [359]. Наприклад, компоненти ‘рослина’, ‘дерево’ і всі граматичні семи у значенні слова *береза* є категорійними, а всі інші компоненти – ідеосинкретичними.

Категорійними є всі граматичні і словотворчі семи, а також лексичні гіперсеми (або родосеми, архісеми). Але й гіпосеми (або видосеми) можуть бути категорійними, якщо вони мають абстрактний характер. Така, наприклад, гіпосема ‘дерево’ (гіпосемою цей компонент є щодо гіперсеми ‘рослина’) у значенні слова *береза*.

Категорійні компоненти значення, на думку Л. М. Васильєва, відповідають синтаксичним і семантичним маркерам, а ідеосинкретичні – дистинкторам (термін запозичений із праць Дж. Катца [377 – 378]).

Під синтаксичними маркерами розуміються загальнокатегорійні граматичні значення синтаксичних класів слів (іменників, прикметників, дієслів, прислівників) і загальні значення їх підкласів (наприклад, значення істоти, абстрактності, обчислюваності в іменників, значення перехідності в дієслів тощо), під семантичними маркерами – різні лексичні значення узагальненого характеру (‘об’єкт’, ‘людина’, ‘тварина’, ‘дорослий’, ‘чол. рід’ тощо), які повторюються в інших значеннях, а під дистинкторами – той семантичний залишок, який не піддається подальшому розкладу на компоненти (є “ідеосинкретичним”) і який не повторюється в інших значеннях, оскільки є суто індивідуальною ознакою цього значення.

Категорійні семи, взяті абстраговано від конкретних значень (семем), Л. М. Васильєв кваліфікує як сумісні чи несумісні (у складі однієї семемі компоненти повинні бути, звичайно, сумісними), наприклад, синтагматичні семи об’єктності і адресатності сумісні у значенні одного слова (‘що-небудь’, ‘кому-небудь’), а семи локативності (‘де-небудь’) і директивності (‘куди-небудь’) – несумісні (не можна *

знаходиться де-небудь куди-небудь або *вирушати де-небудь куди-небудь) [46, 105]. “Якщо обсяг (екстенціонал, предметна частина) якогось гіпероніма повністю вичерпується двома гіпонімами, то відповідні гіпосеми не тільки не сумісні, а й антонімічні” (пор. male ‘чол. рід’ і female ‘жін. рід’ у частині child і parent у частині relative ‘родич’)” [226, 31].

Категорійне значення утворює ядро граматичного блоку сем смислової структури семени. Це ядро оточене периферійною частиною – граматичним значенням з меншим ступенем абстракції.

Усі категорійні семи, особливо з ядра структури, є обов’язковими для смислової структури, і це часто приводить, на думку Г. М. Шипіциної, до надлишковості засобів їх вираження в мовленні. У структурі семени категорійна сема ознаки предмета, наприклад, виражена кількома способами одночасно [354, 41]. Практично кожна з граматичних сем прямо або опосередковано відображає її семантику. Це свідчить про провідну роль категорійно-граматичного значення в організації значення слова, тому що “на обов’язковість може претендувати лише така ознака, яка має системну значущість, тобто конституює певну граматичну підсистему, визначає її внутрішню структуру” [34, 182]. Серед категорійних сем виділяємо власне-категорійні та образно-категорійні семи.

Таким чином, категорійні семи є винятково важливими для функціонування слова. Немає такої граматичної семи, яка б не мала еквівалентної лексичної семи, але не навпаки [349, 78].

Будь-якій граматичній семі відповідає однойменна лексична сема, наприклад, сема ‘множинність’ як смисловий компонент форми множини відповідає денотативній семі ‘множинність’ таких іменників, як *численність, натовп, ряд, стадо, зграя, рій*, або дієслів *товпитися, збиратися*, або ж прислівників *багато, густо, рясно*; семи ‘минуле / теперішнє’ (або ‘збіг / незбіг з моментом мовлення’) у значенні відповідних часових форм дієслів корелюють з однойменними семами в словах: *тепер – тоді, зараз – колись, сучасний – несучасний, сучасність – минуле*,

давнина тощо. Зворотнього зв'язку не існує: велика кількість денотативних сем не має корелятивів серед граматичних сем.

Отже, у синхронному плані будь-яке граматичне значення у мові підкріплюється денотативними семами, лексична семантика на кожному часовому зрізі підхоплює, розвиває, модифікує граматичну семантику.

Взаємозв'язки лексичного і граматичного у слові не що інше, як його спрямованість у сполучення слів на рівні класів [157, 83; 354, 41; 29, 11]. Конкретні форми реалізації такої спрямованості і сполучуваність лексичних смислів забезпечуються лише при солідарності граматичних смислів у їхніх сполученнях. Безперечно, поняття семантичного узгодження елементів суттєве і для граматичних значень, може, навіть і більшою мірою, ніж для денотативних, оскільки воно носить переважно внутрішньомовний характер. Накладаючись на спільність лексичних (денотативних) сем, повторення категорійних сем у словосполученні збільшує силу зчеплення смислів його компонентів.

3.2. Питання конотації в аспекті семантичного узгодження

В “ансамблі сем” (термін В. Г. Гака) семіми, крім денотативних та граматичних сем, які групуються у відповідні макрокомпоненти, є й інші семи – конотативні.

У процесі пізнання людина визначає певні відношення між собою і явищем дійсності, оцінює його значення у своєму бутті: добре і зле, шкідливе і корисне, гарне і погане тощо. Емоції та оцінка відіграють настільки важливу роль у житті людини та суспільства, що вони стають однією із форм відображення дійсності. Закріплюючи за певним явищем слово, людина не тільки називає це явище, предмет, а в самому слові вже виражає оцінне ставлення до нього.

У працях О. О. Потебні спостерігаємо аналіз структури лексичного значення слів, де описуються, крім денотативно-сигніфікативних сем, також семи

інтелектуальної оцінки, що вказують на негативне або позитивне сприйняття суспільством предмета, явища, дії. Мовознавець шукає мовний механізм породження оцінного значення, зокрема емоційно-оцінного, розрізняє такі типи оцінки, що мають різне підґрунтя, як об'єктивна і суб'єктивна, естетична, морально-етична, розглядає поняття норми, без якої оцінка неможлива. Окремо вчений розмірковує про оцінку в проекції на художній текст, вважаючи, що оцінне значення слова слід тлумачити тільки у проекції на контекст, в якому воно функціонує [251].

Т. Космеда підкреслює, що світ, який пізнається, завжди оцінюється, оцінка – свідчення ступеня пізнаності світу [172, 92].

Сучасна ономасіологія, таким чином, дійшла думки, що вивчення проблеми номінації неможливе без вивчення різноманітних оцінних, конотативних кваліфікацій.

Конотація (від лат. CO(n)... – префікс, що означає об'єднання, спільність, сумісність і notatio – позначення) – додаткові семантичні і прагматичні особливості (“співзначення”) лексичного значення та значень інших мовних рівнів, які нашаровуються на їхній предметно-поняттєвий рівень і можуть бути зумовлені як змістовою стороною, так і внутрішньою формою слова [327, 248].

Психічна діяльність людини, як відомо, становить єдність інтелектуального, емоційного і вольового, що неминуче знаходить своє вираження в семантичній структурі мови (її одиниць різних рівнів, насамперед – лексичих) і тим більше безпосередньо реалізується в контексті, адже “значення – це єдність узагальнення і спілкування, комунікації і мислення, а спілкування, природно, неможливе без вираження ставлення до предмета мовлення і адресата (якщо і є окремі нейтральні одиниці мови, то немає абсолютно нейтральних контекстів”) [161, 8 – 17].

Проблема конотації, набуваючи нової комунікативно-функціональної орієнтації, залишається однією з актуальних у сучасній семасіології і, незважаючи на значний теоретичний і практичний матеріал, суперечливою і дискусійною.

Конотація у своєму первинному значенні додаткової інформації виникла у схоластичній логіці і ввійшла до лінгвістики XVII ст. через граматику Пор-Рояля для позначення властивостей на відміну від субстанцій. Конотацію спочатку сприймали як емотивність мовлення (Л. Блумфілд) у зв'язку із психолінгвістичними дослідженнями емоційної, оцінної природи певних слів.

У сучасній семасіології конотація протиставлена денотації, хоча й ця опозитивність викликає заперечення деяких лінгвістів (Л. О. Резников).

Склад конотативного макрокомпонента визначається по-різному. Традиційними є два погляди на межі конотації у структурі лексичного значення: перший розглядає конотативний компонент як сукупність емоційних, експресивних, оцінних і стилістичних ознак слова на фоні денотативно-сигніфікативного макрокомпонента (І. В. Арнольд, О. В. Іванова, В. М. Телія, Н. Ф. Лук'янова, С. Йохансен та ін.), другий обмежує конотацію лише тими елементами змісту, які додаються до слова у мовленні: асоціативними, контекстуальними, прагматичними, емотивними (Е. С. Азнаурова, З. Д. Попова, Г. В. Колшанський, Т. Б. Крючков та ін.). У межах першої концепції виявляється проблема модифікації ознак конотативного макрокомпонента: він містить наведені раніше чотири компоненти, або семи 'оцінка' та 'емоція' [299, 42]. У межах другої концепції він містить тільки емотивність, а оцінність і експресивність належать до компонентів денотації, лише індукуючи емотивність [339, 29 – 34]. Причина такої розбіжності пояснюється невизначеністю дефініцій експресивності, емотивності. В. М. Телія пояснює невизначеність обсягу категорії експресивності тим, що ця категорія стала поглинатися сучасною паралінгвістикою як прагматичний компонент мовлення, оскільки він створюється за рахунок інформації, доданої до значення як результат слововживання у висловленні – слововживання, спрямованого на вплив з боку мовця на реципієнта [314, 8]. Усі мовні сутності, що містить конотація, свого роду прагматичні "напівфабрикати", які при реалізації у висловленні додають йому суб'єктивної модальності [314, 6].

І. Г. Ольшанський, В. П. Скиба включають до конотації такі компоненти: 1) інформацію про емоційну зумовленість вживання лексеми; 2) інформацію про комунікативний рівень як умову правильного слововживання; 3) тимчасову кваліфікацію, соціально-професійну, функціонально-стилістичну і термінологічну характеристику лексеми і ЛСВ, вказівку на територіально-діалектну приналежність [236]. Прагматична природа цього складного явища дає підстави багатьом лінгвістам вживати терміни “прагматичне значення” і “конотація” як синоніми.

Питання експресивності й дотепер не має загальноприйнятого витлумачення. Базовим складником конотації на граматичному рівні переважна більшість дослідників визнає експресивність. Експресивність – це категорія, що відноситься до когнітивного аспекту мовлення, оскільки підґрунтям її є когнітивні за змістом інтенції мовця, які передають ставлення мовця до позначуваного і до його локалізації у світі, у сфері комунікації, в граматиці відповідної мови, а також ті, які є відтворенням у свідомості мовця асоціативно-образного поля, що супроводжує позначуване, переживанням усіх зазначених моментів.

“Експресивність (франц. *expressif*, від лат. – *expressus* – виразний) властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати “засобом суб’єктивного увиразнення мови” [327, 156].

Експресивність – це почуття-ставлення, яке відчуває мовець, і / або реципієнт у діапазоні схвалення / несхвалення [333, 64].

Експресивність розуміють і як естетичну категорію, яка ґрунтується на формальних і змістових аспектах мовних одиниць, як єдність раціонального й емоційного, об’єктивного та суб’єктивного у процесі мовотворчості, як потенційну комунікативну властивість, яка реалізується при функціонуванні слова у текстовому континуумі [207, 39]. Підсумовуючи ці погляди, можна зробити висновок, що експресія – це явище багатокомпонентне. В. Чабаненко зазначає: „Мовна експресія – це складна лінгвостилістична категорія, що спирається на цілий комплекс психічних, соціальних та внутрішньомовних факторів і виявляється як інтенсифікація виразності повідомлюваного, як збільшення впливу сили відповідного вислову. Вона має психолінгвістичні, соціологічні як інтралінгвістичні основи, тобто уможлиблюється емотивною, волюнтативною та естетичними функціями мови, соціально-історичними чинниками і також структурною організацією мовної системи” [333, 146].

Деякі мовознавці ототожнюють експресивність із емоційністю, інші вбачають насамперед оцінно-виражальну характеристику мовного елемента, тобто

мовна експресія трактується як інформація про емоційний стан людини.

Проблема співвідношення інтелектуальної й афективної сфер мови вперше була поставлена французьким лінгвістом Ш. Баллі, який уважав афективний чинник обов'язковим компонентом будь-якого висловлювання.

Під афективністю він розумів вираження ставлення мовця до висловленого. Афективне Ш. Баллі прирівнює до експресивного. Оцінюючи роль інтелектуального й афективного чинників, Ш. Баллі надає перевагу афективній сфері. Дослідник уважав експресивність ознакою мовлення, хоч відзначав, що афективність може потенційно модифікувати факти та ідеї, а це вже повинно належати мові.

Подібно трактує афективний фактор і Ж. Вандрієс, підкреслюючи, що немає такої фрази, в якій би не додавались афективні елементи [39, 135].

Гадається, варто розмежовувати поняття афективного, емоційного та експресивного. Різниця між афективністю і емоційністю полягає у тому, що афект – це короткочасний, яскраво виражений стан збудження людини, що характеризується сильними і глибокими переживаннями, потьмаренням свідомості, послабленням контролю за своїми діями [СІС, 136], тобто відбувається він поза свідомістю людини, а емотивний – це контрольований свідомістю стан (емоція пов'язана з почуттями). Експресія – це засіб впливу, пов'язаний із усвідомлюваною мовцем спрямованістю на використання певних мовних засобів. Експресивне характеризується силою вияву, підвищенням, загостренням, увиразненням.

Сучасні лінгвісти по-різному підходять до цієї проблеми. Так, Г. О. Золотова відносить експресивний бік висловлення до мови, а не до мовлення [148]. О. О.

Селіванова вважає, що експресивність як конотативний компонент, який забезпечує функцію слова служити засобом суб'єктивного ставлення мовця до адресата або комунікативної ситуації загалом, безперечно, виходить за межі слова. Вона створюється тільки в мовленні при залученні невербальних елементів, хоч деякі слова містять певні прагматичні ознаки. У цьому разі експресивність безпосередньо перенесена на оцінність [260, 21].

У трактуванні категорії емоційності та її відношення до категорії експресивності накреслились три напрями.

Прихильники першого напрямку, що пов'язаний з іменами таких лінгвістів, як О. С. Ахманова, Л. А. Булаховський, В. В. Виноградов, Ш. Баллі, Р. Якобсон та інші, ототожнюють поняття “емоційний” з поняттям “експресивний”.

Прихильники другого напрямку розмежовують поняття “експресивність” і “емоційність”. О. М. Галкіна-Федорук вважає, що емоційні елементи в мові служать для вираження почуттів людини, а експресивні – призначені для підсилення “виразності й образності як при вираженні емоцій, при вираженні волі, так і при вираженні думки”, іншими словами, “... вираження емоцій у мові завжди експресивне, але експресія в мові не завжди емоційна” [91, 121].

З цього виходить, що поняття експресивного є ширшим від поняття емоційного. Цю думку розвиває В. І. Шаховський, який вважає, що узагальнювальний, стосовно функціональності і емоційності, смисл терміна “експресія” зручний ще й тому, що у висловленні ці дві ознаки найчастіше виявляються разом [337, 111 – 124].

У працях третього напрямку (Л. М. Васильєв) досліджується емоційність як самостійне, незалежне явище, яке вичленовується із загальної категорії експресивності.

В. М. Телія підкреслює, що “емотивність, змістом якої є супутнє денотації відображення емоцій у мовних одиницях, є одним із параметрів експресивної функції, при цьому переважну більшість експресивно забарвлених найменувань становлять продукти метафоричного смислотворення” [314, 29; 315, 40 – 66].

Як було вже зазначено вище, граматичний і денотативно-сигніфікативний макрокомпоненти є обов’язковими для семантичної структури будь-якого повнозначного слова, вони становлять систему взаємопов’язаних компонентів (сем) – категорійних, лексико-граматичних та власне лексичних. Конотативний макрокомпонент має статус факультативного. Однак у семантиці конкретного слова ця ієрархія може порушуватися. У такому разі необлігаторний макрокомпонент виходить на передній план і займає позицію ядра семми. Мовознавець Н. І. Бойко, досліджуючи типи лексичної експресивності в українській мові [33, 10 – 21], підкреслює, що денотативний макрокомпонент у семантиці експресивного слова може займати як позицію ядра, так і периферії. Перший його статус забезпечується позамовними чинниками – специфічністю самого денотата або одиничного референта (у мовленні). У зв’язку з цим особливе місце відводиться семам ‘інтенсивність’ та ‘параметричність’, які входять до денотації та конотації і виступають маркерами експресивності лексичних одиниць.

Н. І. Бойко зазначає, що експресивність пов’язана з експресивним значенням, це своєрідний внутрішній маркер лексичної одиниці (постійний у словах з денотативно-конотативним, конотативно-денотативним та власне конотативним типами експресивності і тимчасовий у словах з функціонально-семантичною експресивністю), який міститься у межах семантичної структури слова і виявляється через лексичне значення (*благовісник*), ЛСВ багатозначного слова (*лицар*), семантику окремого афікса (*ніченька*), внутрішню форму слова (*тонкослізка*) тощо [33, 20].

Конотація ЛСВ і його предметно-логічне значення пов’язані між собою, але характер цього зв’язку в різних компонентів конотативного макрокомпонента різний. Нижче специфіка цього зв’язку простежується у процесі розгляду кожного з компонентів зокрема.

За робоче визначення емоційного компонента значення вважатимемо вираження емоції чи почуття словом чи його ЛСВ. Емоцією називається відносно короткочасне переживання: радість, сум, задоволення, тривога, гнів, здивування, а почуттям – стійкіший стан: любов, ненависть, повага тощо. Емоційний компонент виникає на ґрунті предметно-логічного, але, виникнувши, характеризується тенденцією витіснити предметно-логічне значення або значно його модифікувати [15, 108]. Емотивна сема завжди оцінна [345, 26].

Під оцінним компонентом значення розуміємо вираження позитивного чи негативного судження про те, що називає слово, тобто схвалення чи несхвалення. Оцінний компонент нерозривно пов’язаний з денотативно-сигніфікативним, уточнює та доповнює його і тому може входити у словникову дефініцію (наприклад, у СУМ слова з оцінним компонентом супроводжуються позначками

“зневажливе”, “іронічне”, “фамільярне”, “лайливе”, “вульгарне”, “жартівливе” тощо).

Експресивний компонент значення – це вираження словом інтенсифікації ознак (якісних або кількісних), які входять до денотативного компонента значення. Це відбувається тоді, коли слово своєю образністю або якимось іншим способом підкреслює, підсилює те, що воно називає, або інші, синтаксично пов’язані з ним слова.

Слово має стилістичний компонент значення або стилістичну конотацію, якщо вона типова для функціональних стилів і сфер мовлення, з якими вона асоціюється, навіть будучи вживаною у нетипових для неї контекстах.

Функціонально-стилістичний компонент включає в себе часовий фактор слова і хронологічну маркованість слова (архаїзм, неологізм, оказіоналізм).

Емоційний, експресивний, оцінний та стилістичний компоненти лексичного значення супроводжують один одного в мовленні, тому їх часто змішують, а самі ці терміни вживають як синоніми. Але збіг одних компонентів не тягне за собою обов’язкової присутності інших, вони можуть функціонувати в різних комбінаціях.

3.3. Інтегральна роль класем у словосполученні

3.3.1. Категорійною семою більш узагальненої сили для іменника є ‘предметність’. Розуміючи категорію “предметність” як “транспозицію загальної категорії “субстанція” у площину мови”, можна вважати значення “предметність / ознака” надчастиномовним [328] і визначати клас імен в описуваній позиції як клас предметних імен, тобто іменників [111, 8].

Значення предметності служить тим семантичним засобом, за допомогою якого з назви одиничної речі виникає узагальнене позначення цілого класу однорідних речей або вираження абстрактного поняття.

На думку О. С. Кубрякової, саме категорія предметності дала початок іншим категоріям, які лягли в основу частин мови, а саме іменник став прообразом усієї частиномовної системи. Від предмета на певному етапі розвитку людство зуміло відділити ознаку, яка пізніше диференціювалася на статичну (прикметник) і динамічну (дієслово) [187, 45]. Категорія породжує категорію. Виражене іменниками поняття предмета при такому підході уявляється як якийсь “пакет” інформації, який надалі розгортається в цілу систему категорій. Інакше кажучи, категорія предметності, репрезентована в семантиці іменника, стає “фокусом, який

увібрав у себе і переломив у собі суттєві риси ряду інших категорій і явищ природньої мови” [254, 260]. Уся система частин мови при цьому виступає як “розповідь” про предмет, його атрибути, його перебування в часі та просторі.

Семантичне ядро іменників становлять позначення предметів і тих понять, які “характеризуються насамперед тим, що вони відображають матеріальні предмети і містять у собі через це загальну категорійну ознаку предметності” [157, 135]. Як вважає І. Р. Вихованець, в семантичне ядро іменників входять слова, які позначають те, що мислиться як окреме, виділюване в певних просторових формах, тобто як “справжній” предмет. Назви конкретних предметів становлять у структурі мови сукупність непередикатних знаків зі значенням речі (предмета). Семантичні ознаки непередикатних імен ґрунтуються на речовості (реальній предметності) позначуваних ними об’єктів. Таке ім’я як знак предмета містить у собі сему ‘предметність (речовність)’. Сема ‘предметність’ діаметрально протилежна граматичній предметності. Речове значення непередикатних імен зумовлює їхню специфічну “поведінку” у структурі речення, характерні зв’язки з іншими реченнєвими компонентами [69, 47]. Отже, власне-предметні значення відображають матеріальні предмети і містять у собі категорійну ознаку власне-предметності, тобто не граматичної, а реальної. Граматичною базою непередикатних знаків є іменники, у семантемах яких сема ‘речовість (предметність)’ збігається з їхнім категорійним значенням.

Категорійна сема ‘предметність’ як інтегральний компонент характеризує підрядні словосполучення моделі NN₂, наприклад: *ранець школяра, сторінка книжки, рукава сорочки, гілка берези, квітка ромашки* тощо; повторення класеми ‘предметність’ характерне для компонентів словосполучень з апозитивними семантико-синтаксичними відношеннями, побудованих за моделлю NN(id) наприклад: *художник-пейзажист, інженер-механік, масовик-затійник, місто-гігант, ромен-зілля* тощо.

У цих підрядних словосполученнях категорійна сема ‘предметність’ є спільною для їх компонентів, тому що вона завжди наявна в кожному іменнику: ознака предметності є його загальнокатегорійною, всеохоплювальною ознакою [305, 196].

3.3.2. Узгодження компонентів словосполучення здійснюється і за допомогою класем ‘істота’ / ‘неістота’. Більшість слов’янських граматик розглядає категорію істота / неістота іменників як особливу лексико-граматичну категорію субстантивів у системі цієї частини мови [358, 464; 326, 42].

Деякі лінгвісти надають цій опозиції статус особливої морфологічної категорії на підставі наявності специфічної парадигми у субстантивів чоловічого роду – назв істот [357, 323; 69, 98]. Інші мовознавці розглядають категорію істота / неістота як окреме функціонально-семантичне поле в системі функціонально-семантичних полів певної мови, до того ж вираження семантики категорії істота / неістота не зачіпає цього висловлювання, а обмежується лише його “предметними елементами” [35, 28], тобто релевантною ця семантика буває лише для іменників як основних носіїв граматичної семи категорії ‘предметність’ [235, 28]. Таке неоднозначне тлумачення її статусу спричинює складна природа цієї категорії, механізм її взаємодії з іншими субстантивними категоріями.

Повторення власне-категорійної семи ‘істота’ набуває свого вираження в підрядних словосполученнях типу *сестра подруги, рикання звіра, людське серце, косар-працелюб*. Спільна сема ‘істота’ наявна у словосполученнях з апозитивними відношеннями, тобто з прикладкою, наприклад: *Галка-переросток, панове-лицарі, лицарі-браття, браття-молодці, горобці-розбишаки, бджоли-трудівниці*, пор.: *А Галка-переросток, що майже й надію втратила на заміжжя, тихо йому, зняковіло: „Хлопців...”* (О. Гончар); *Гей, панове-царі! Гей, лицарі-браття! Гей, браття-молодці!* (П. Загребельний); *Горобці-розбишаки підняли на хаті гармидер* (О. Донченко); *Бджоли-робітниці якомсь таємничо шепочуть між собою* (І. Франко). Категорійна сема ‘істота’ виконує роль зв’язки між компонентами сурядного словосполучення (між однорідними членами речення), які мають характерне оформлення й однотипність семантики [67, 206]. У реченні однорідні члени об’єднуються в один ряд – цілісний семантично-синтаксичний блок, наприклад: *А у лісі скрізь вовки і ведмеді, і лисиці, і ворони, і граки, і розбійниці-синиці* (О. Олесь).

Ітерація класем ‘неістота’ забезпечує семантичну зв’язність компонентів словосполучення з апозитивними відношеннями:

а) *Німотна музика собору, музика отих гармонійно піднятих у небо бань-куполів – вона для тебе реально існує* (О. Гончар); *По нетривкій колії, похитуючись, бреде хлопець-метелиця, вітер-скрізняк І горе перехитують ним* (М. Стельмах); *Я мріять буду, як мріють ранками ліси, Коли салютами-громами Гуркоче небо навесні* (В. Симоненко);

б) сурядного словосполучення, наприклад: *І снилися мені все білі сни: На сріблі сяли ясні самоцвіти, стелилися незнані **трави, квіти**, блискучі, білі* (Леся Українка); *І все поволі зникає: море, скелі, земля* (М. Коцюбинський); *І **ромену, і волошок** повні поли нарвемо* (О. Олесь).

Більшу силу семантичного зчеплення між словами простежуємо при повторенні декількох категорійних сем. Трьома наскрізними класемами 'неістота' поєднані семема, якщо до іменника додані дві прикладки, наприклад: *То ж **перший вітер – Сніговій – Морозище** – летить, гуде, свище, снігом хати обкидає* (П. Тичина). Аналізоване явище відбувається, коли ітерується і класема 'істота', наприклад: *Бодай ви пропали, синочки, бодай ви пропали, бо так не карав нас і **лях – бусурмен – бузувір*** (В. Стус).

3.3.3. Абстрактні іменники типу *аристократія, бюрократія, демократія, дитинство, дівоцтво, жебрацтво, інженерство, селянство, учительство, фермерство, хлоп'яцтво, чабанство, юнацтво, професура, режисура, інтелігенція, біднота, злидота, весілля, похорон* тощо, які у прямому значенні належать до різних тематичних груп, а в переносному конкретному значенні набувають семантики сукупності, вказуючи на групу осіб, що уявляється як неподільне ціле. У мовному потоці значення суфіксів абстрактності змінюється на значення збірності. Так, суфікси *-ств-, -цтв-, -ур-* формують назви, які позначають певні колективи осіб як єдине збірне поняття. Аналогічну роль відіграє суфікс *-от-*, але слова, утворені за допомогою цього суфікса, мають ще й негативну оцінку сему: *біднота, злидота, голота*. Наведемо приклади вживання аналізованих лексем у мовленні: *Старий голова розпустив село, а найбільше сприяв **парубоцтву та дівоцтву*** І. Нечуй-Левицький); *З різних кінців, з різних сторін наліталося **юнацтво** набиратися розуму, слухати правди-слова* (Панас Мирний); *В обговоренні доповіді Долгіна взяли участь і наукові співробітники, і **професура*** (Н. Рибак); *А ти приїдь до нас та послухай, що **біднота** говорить, не здавався Ганжа* (А. Дімаров).

За граматичними показниками лексеми *парубоцтво, дівоцтво, професура, юнацтво* належать до розряду збірних іменників, що, у свою чергу, входять до складу лексики з конкретним значенням. У контексті ці слова вимагають поруч із собою дієслів з конкретним значенням. Дієслова *брати участь, намагатися говорити* поєднуються лише з іменниками, які в конкретному значенні називають істот, що само вже говорить про конкретність семантики аналізованих іменників. Вищенаведені іменники і дієслова у прямому значенні не можуть вступати у синтаксичні відношення між собою, бо вони не мають у семантичному наборі спільних сем. Сполучуваність іменників з переносним значенням підпорядковується семантичному процесу розузгодження [86, 384]. У нашому випадку в семному наборі аналізованих іменників з'являється сема 'істота', спільна з семою дієслова, у такому разі створюється сумісність семантем і розузгодження переходить в узгодження. В аналізованих лексемах семи 'істота' чи 'предмет' не вичленовуються з ряду подібних. Такі іменники не можуть мати корелятивних форм однини і множини. Кількість, виражена ними, є неозначеною, тому вони поєднуються зі словами *мало, багато, чимало*, називаючи певну неозначену кількість істот чи предметів. Отже, саме в контексті повністю розкривається певний ЛСВ слова. Нове значення утворюється внаслідок зміни ядерної семи

‘назва форм управління’, ‘назва занять, професії’, ‘назва соціальних станів’, ‘назва обряду’, ‘назва вікових категорій’ на сему ‘сукупність осіб’.

3.3.4. Названі вище категорійні семи ‘істота’ / ‘неістота’ традиційно вважають іменниковими, але вони виявляються і в складі інших частин мови. Так, лексико-граматичні семи ‘істота’ / ‘неістота’ функціонують спільно у сполученнях числівника з іменником, пор.: *дві верби – двоє телят*, [взяти] *три зошити* – [взяти] *трьох школярів*. У аналізованих словосполученнях спільною є категорійна сема ‘предметність’, оскільки числівник позначає кількість предметів і виражає категорійне лексичне значення у морфологічній категорії відмінка при обмеженому функціонуванні категорій роду і числа [306, 378; 69, 152], а також семи ‘істота’ / ‘неістота’, тобто ‘неживий предмет’. Узагалі кількісні числівники настільки абстрактні, що вільно сполучаються з назвами будь-яких предметів, але числівники *два, три, чотири* своєю формою вказують ще й на характер іменників, які пов’язуються з ними. Тут відбувається начебто індукція притаманної іменникам категорії живого / неживого предмета, що знаходить граматичне відображення в різних відмінкових формах цих числівників, пор.: *взяти два яблука – взяти двох свідків* [323, 44].

Саме це дає підставу для узагальненого твердження, що “власне кількісні числівники виражають і категорію ‘істот’ / ‘неістот’, пов’язуючись з іменниками чоловічого роду – назвами істот, у знахідному відмінку мають форму, спільну з родовим (*бачив одного тигра, двох слонів, трьох зебр, чотирьох ведмедів*) [305, 239].

Вживання так званих збірних числівників у сучасній українській літературній мові ґрунтується на кількох найважливіших засадах, опосередковано пов’язаних із формальними і значеннєвими характеристиками іменників, що позначають відповідні предмети. Збірні числівники кваліфікуються як числівники, що позначають кількість як неподільну, нечленовану сукупність істот або предметів. Отже, лексико-граматична сема ‘істота’ / ‘неістота’ обов’язково буде наявною як у збірному числівнику, так і в іменнику, з яким він синтаксично пов’язується, наприклад: *двоє відер, шестеро вікон, п’ятеро студентів, четверо телят*, пор.: *Двоє барил з водою-стояли коло стіжка* (І. Н.-Левицький); *3 хати вибігло п’ятеро невеличких дітей, а за ними вийшла з хати Балашиха в товстій сороці, в убогій хустці на голові* (І. Н.-Левицький).

У одній з останніх російських граматик уточнюється, що числівники означають категорію ‘істота’ / ‘неістота’ тих іменників, із якими вони сполучаються, непослідовно, натомість збірні числівники в цьому відношенні є послідовними [358, 219]. Виступаючи у функції власне кількісних, збірні числівники вживаються при іменниках чоловічого роду на позначення істот, наприклад: *При в’їзді в село п’ятеро платників майстрували, докінчуючи дерев’яну арку* (Г. Хоткевич); *Потім дружним хором почали мурликати дев’ятеро котів* (Ю. Смолич); *У двох матерів по десятеро синів* (Загадка).

3.3.5. Прикметники можуть одночасно сполучатися з іменниками, що мають лексико-граматичні семи ‘істота’ / ‘неістота’, наприклад: *новий учень – новий зошит*. Традиційно вважають, що прикметник – частина мови, яка виражає статичну ознаку за допомогою синтаксично залежних граматичних категорій роду,

числа й відмінка [306, 365; 69, 124]. Своєю семантичною основою він має не предметність, а ознаку (якість, властивість, відношення). При цьому семантичні основи іменника і прикметника не взаємовиключають, а тільки взаємодоповнюють одна одну. Поступово формується думка, що прикметникам притаманна категорія ‘істот’ / ‘неістот’: “Грамматичним за своєю природою є семне варіювання у прикметниках, у яких залежно від значення іменника актуалізується характеристика, що спрямована на предмет (звичайно живий, особу), який генерує ту чи іншу ознаку, а також на предмет, який є змістом цієї генерації, розкриває і пояснює особливості справжньої особи, пор.: *розумна людина – розумне запитання, сміливий мисливець – сміливий вчинок*” [277, 71].

Категорія ‘неістота’ / ‘істота’ граматично виявляється у відмінкових закінченнях, наприклад: [почув] *радісний сміх* і [побачив] *радісного студента*. Підкреслимо різницю між граматичною категорією й семою: у словосполученні *радісний сміх* іменник граматично – неістота, але його смисл має сему ‘істота’, яка повторюється і в прикметнику *радісний*, що означає “який виражає **радість**” [СУМ, VIII, 435], у значенні “радість 1” – “**почуття** задоволення, втіха, приємність” [СУМ, VIII, 436], і цим забезпечується семантичне узгодження між компонентами словосполучення. Аналізоване явище засвідчене у словосполученнях типу *сердитий голос, ласкавий погляд, ніжний шепіт, уважний догляд, щасливий вираз*. Варто зауважити, що різні ЛСВ багатозначних прикметників можуть уходити до словосполучень, компоненти яких в одному випадку зв’язані лексико-граматичною семою ‘істота’, а в іншому – ‘неістота’, пор.: *сильний спортсмен – сильний вітер*, де “сильний 1” – “який має велику фізичну **силу** (про **людину**, тварину)”, а “сильний 3” – “значний **силою**, ступенем вияву” [СУМ, IX, 172].

3.3.6. Прислівники зберігають властивості тих прикметників, від яких вони утворилися, тобто категорійна сема ‘істота’ / ‘неістота’ наявна в обох компонентах словосполучення, наприклад: *ласкава усмішка – ласкаво усміхнутися, дбайливе ставлення – дбайливо ставитися, лункий грім – лунко гриміти, тихий дзюркотіт – тихо дзюркотіти*. Це пояснюється тим, що в контекстуальному оточенні функціонує завжди лише один з кількох можливих ЛСВ, представлений відповідною конкретною актуалізованою семемою.

Залежність між семантикою дієслів та іменників, що сполучаються з ним, відмітив у свій час А. М. Пешковський: будь-яке дієслово передусім означає дію. Але “діяти” можуть тільки живі істоти, інші предмети не “діють”, а тільки рухаються. А тому в дієслові, оскільки воно відображає дію, повинен бути відтінок волі, наміру [240, 97 – 98]. Таким чином, категорійну сему ‘істота’ / ‘неістота’ мають і дієслова. Це підкреслює і Т. О. Туліна: “У дієсловах “неживим” предикатам протиставляють антропо- або гомонімічні і фауно- або зоонімічні, пор.: *булькати при кипінні, нагріваючись, випаровуватися; одностайно схвалити, заливчасто гавкати*” [321, 24].

3.3.7. Власне категорійна сема ‘істота’ повторюється в компонентах дієслівного словосполучення, де дієслово означає активну дію, а суб’єкт і об’єкт – особу, наприклад: *арештувати злочинця, бадьорити учня, виручати друга, вислуховувати школяра, вихвалити відмінника, упрохувати подругу, гнівити батька, годити чоловікові, грозити сусідові* тощо (об’єктна синтаксема вживається

у знахідному або давальному відмінку). Категорійна сема ‘істота’ є і в компонентах словосполучень, в яких дієслово вказує на почуттєвий стосунок до “особи”, наприклад: *бентежити душу, співчувати товаришеві, вірити коханій, уподобати дівчину, кохати хлопця, любити матір, ненавидіти ворога, порадувати бабусю, розхвилювати вчительку*. Семантичний зв’язок між словами підкреслює ітерація класами ‘істота’ у словосполученнях із дієсловом, яке означає рухи, виконувани неактивними учасниками дії (ними можуть бути частини тіла), наприклад: *мружити очі, блимати очима, плякати губами, цмокати губами, позіхати ротом, тупотіти ногами, мотнути головою, хватати руками* тощо.

3.3.8. Категорійна сема ‘істота’ / ‘неістота’ властива і для займенників, оскільки вони вказують, зокрема, на предмети, в яких ця категорія обов’язкова. Отже, у словосполученнях із займенниками класема ‘істота’ / ‘неістота’ також повторюється, наприклад: *твоя обережність, їхні діти, хтось із колег – увесь день, така книжка, щось невиразне*.

3.3.9. Сполучуваність слів суттєво впливає на їх семантичний вигляд: “зіткнення” двох слів вимагає попередньої підгонки елементів, що зчіплюються. Ця підгонка має двобічне спрямування: синтаксично-препозитивне головне слово підпорядковує собі форму залежного. Цей зв’язок можна назвати ніби відцентровим, що йде від головного слова, семантично активнішим тут є синтаксично залежне постпозитивне слово. Саме його смисл погашає одні семі у смислі головного слова й актуалізує інші, в тому числі й потенційні, пор., наприклад, ЛСВ слова *брат* у сполученнях *брат матері, брат по зброї* і *брат по мистецтву*. У першій групі ЛСВ слова *брат* складає таку комбінацію сем, у якій актуалізується сема ‘кровний’, підтримана власне-категорійною семою ‘істота’. До ансамблю сем входить у функції диференційної інтегральна сема ‘спорідненість’, характерна для ЛСГ “родичі”. У другій групі смисл залежних слів, що належать до неживих предметів, гасить сему ‘кровний’ та індукує іншу диференційну сему до інтегральної семі ‘спорідненість’; у сполученні *брат по мистецтву* – значення ‘внутрішня, духовна спорідненість’, оскільки мистецтво є однією з форм суспільної свідомості, творчою художньою діяльністю; у сполученні *брат по зброї* – це зовнішня ‘спорідненість’, ‘спорідненість обставин’ (‘разом воювали проти спільного ворога’), тут можливе підсилення конотативною – ‘спільність завдань боротьби’. У Словнику української мови ці ЛСВ тлумачаться як “кожний із синів по відношенню до інших дітей того ж батька або матері” і “близька, своя людина; одnodумець, друг” [СУМ, I, 227]. Таким чином, частковий збіг смислів цього іменника з іншими іменниками відбувається як на лексичному, так і на граматичному рівнях завдяки повторенню денотативних сем і класем.

3.3.10. Граматичний рід служить узгодженню, а узгодження служить вираженню зв’язків ознаки (ад’єктивної чи дієслівної) з її носієм (не тільки зв’язку прикметника та іменника, дієслова та іменника, а й смислового зв’язку ознаки і субстанції).

Здатність класем корелювати з денотативними семами знаходить яскравий вияв в уподібненні однієї з лексичних сем, а саме ‘чоловічої чи жіночої статі’ суто

граматичній семі чоловічого чи жіночого роду в семемі іменника, що має при собі прикладку або сполучається предикативним зв'язком у позиції підмета з іменником у складеному іменному присудку. У цьому разі узгоджуються власне-категорійна та образно-категорійна семи, наприклад: *Десь на горизонті хмара-хустка Манить вдаль, мов дівчина у сад...* (В. Симоненко); *“Скре-че-че! Мисливіці йдуть!” – вдарила над головою сторожсика-сорока* (Б. Чіп); *В золотій смушевій шапці Циган-вечір сходить з гір, ніс він ніченьї-циганиці з срібла кований набір* (О. Олесь); *В самотності росла вона. Єдиними подругами її були берези в саду, степові квіти* (пор.: *квітка і подруга – жіночого роду*) (Н. Рибак); *Була тоді ще дівкою Десна...* (О. Довженко).

Із семантичного погляду категорія роду пов'язана зі здатністю іменників означати істот чоловічої статі (чоловічий рід), істоту жіночої статі (жіночий рід) або нездатністю вказувати на стать істоти (середній рід). Але ця здатність означати стать безпосередньо виявляється тільки в назвах осіб і частково в назвах тварин. Назви неживих предметів (частково – і назви тварин) набувають такої здатності тільки в певних стилістичних умовах – при образно-поетичному переосмисленні (уособленні): предмет, позначуваний іменником жіночого роду, може переосмислятися як істота жіночої статі, а предмет, позначуваний іменником чоловічого роду, – як істота чоловічої статі, наприклад: *Баба Віхола, сива Віхола на метільній мітлі приїхала* (Л. Костенко); *Хліб – батько, вода – мати не дадуть загинати* (Прислів'я); *Дубе, дубе! Ти чорний: у тебе, дубе, білая береза, у тебе дубочки синочки, а у березочки дочки* (Нар. замовляння); *Невинна золота фея жорстокого Апетиту. Вона [цибуля] рідна сестра черствого Хліба і близнючка-сестриця біложупанного Часнику, Вона – золота граната у пащу студентського голоду, Затята суперниця розвареної рохлі Картоплі, Вірна подруга кухонної скромниці Солі, Мала Жанна д'Арк на всіх англосаксів-мікробів, Вона – ніжна Лаура якогось кирпатого Петра Петрарки* (І. Драч); *Зажурилася берізка, Що немає листя. Білі плечі не сховає В хусточку зелену – Все до братика гукає: ” Братуку мій, клене!”* (М. Удовиченко); *Питають його [Павличка], чи є в його батенько. “Не був я дома, гуляв я в пана гетьмана! В мене батенько – вороний коник!” – Питають його, чи є в його матінка. “В мене матінка – гостра шабелька”. – Питають його, чи є в його братичок “В мене братичок – золотий*

лучок”. Питають його, чи є в його сестриця. “В мене *сестриця* – ясна *зірниця*”. – Питають його, чи є в його миленька”. “ В мене *миленька* – постіль *біленька* (Щедрівка).

Таким чином, потенційна, що виявляється у специфічних умовах, можливість виражати стать визначається в іменників на позначення неживих істот їх граматичним родом – чоловічим чи жіночим. Ту саму властивість виявляють (при уособленні) й назви тварин, які перебувають поза статтю, а саме: *Коник-Стрибунець* і *дядько Муравей*, *Лев-Дідуган* – істоти чоловічого роду (Л. Глібов), *Царівна Жаба* (Укр. нар. казка) тощо.

Персоніфікація і метафоризація неживих предметів також визначається їх належністю до граматичного роду. Опитані носії російської мови на предмет персоніфікації днів тижня уявляли понеділок, вівторок і четвер як осіб чоловічої статі, а середу, п’ятницю і суботу – як осіб жіночої статі, не усвідомлюючи, що такий вибір був зумовлений належністю перших трьох до граматичного чоловічого роду, а трьох наступних – до жіночого. Той факт, що п’ятниця в деяких слов’янських мовах – чоловічого роду, а в інших – жіночого, відображений у фольклорних традиціях цих народів, у яких з цим днем пов’язані різні ритуали.

Відома прикмета про те, що ніж, який падає, віщує появу чоловіка, а виделка – жінки, визначається належністю слова *ніж* до чоловічого, а слова *виделка* до жіночого роду. У слов’янських та інших мовах, де слово *день* – чоловічого роду, а *ніч* – жіночого, поети описують ніч як кохану. І. Репіна здивувало те, що німецькі художники зображають гріх у вигляді жінки; він не подумав про те, що слово *гріх* у російській мові – чоловічого роду, а в німецькій мові – жіночого роду (*die Sunde*). Так само російській дитині, яка читає німецькі казки в перекладі, буває дивно, що *смерть* – явна жінка (слово, що має в російській мові граматичний жіночий рід) – була зображена у вигляді старого діда (*der Tod*). Назва книги Б. Пастернака “*Сестра моя – життя*” цілком звичайна російською мовою, де слово *життя* – жіночого роду, але від цієї назви впав у відчай чеський

поет Йозеф Хора, коли намагався перекласти вірші, бо чеською мовою це слово – чоловічого роду (*Zivot*) [Див. 365, 366 – 367].

Найчастіше в ролі прикладки чи присудка (предикативне словосполучення) вживається термін спорідненості, до складу семантичних параметрів якого обов'язково входить параметр 'стать'. Іменники, що виконують функцію головного слова у словосполученні, – назви топонімів, гідронімів та інших конкретних предметів та абстрактних властивостей – своєрідно повторюють граматичну сему, притаманну їхньому роду, в семі 'стать' пов'язаного з ним іменника, пор.: *Дніпре-брате, чим ти славен: чи зеленими лугами, чи крутими берегами?* (Укр. нар. пісня); *Степи-брати і мати-Січ! Свідки життя, краси і сили, Хто вас згадав в сю довгу ніч і хто оплакав вас, могили* (О. Олесь); *Дід-Дніпро розплющив очі...* (О. Олесь); *Хоч Січ нам і мати, а Великий Луг батько, та для такої дівчини можна покинути і батька, й матір* (П. Куліш); *З Дніпра співають голосом одним Москва-ріка, і Волга, добра мати* (М. Рильський). Іменники земля, Україна також завжди отримують прикладку *мати*, наприклад: *Благословенна мудрість. Все від неї, від щедрості думок, сердець і рук. Краса сповита матір'ю-землею Від щедрості страждань її і мук* (В. Симоненко); *Знову, як троянда, розцвіте крилата Усіх народів Україна-мати* (В. Сосюра); так само й іменник природа: *Снується краєвидів плетениця, розтопленим сріблом блищать річки, то ж матінка-природа чарівниця розмотує свої стобарвні нитки* (Леся Українка). Спільною класемою 'рід' поєднані іменники *верби, правда* з прикладкою *мати* в таких реченнях: *Будуть вік стояти біля броду Посивілі верби-матері* (В. Симоненко); *За правду-матінку не сиди в затінку* (Прислів'я).

Такі поєднання дають факт не лише образного уподібнення, а й створюють один з тропів – персоніфікацію уподібнюваного: неживе постає у творчій уяві колективного чи індивідуального митця слова живим і осмислюється відповідно до фонових (енциклопедичних) знань мовців, а контекст висловлень, у яких засвідчено цей зображальний засіб, конкретизує ту спільну рису, яка стала приводом персоніфікації [323, 45].

Поєднання персоніфікацій може ґрунтуватися не лише на розрізненні мікропараметрів ("чол." – "жін.") макропараметра "стать", а й на інших семантичних параметрах спорідненості, як-от: "кровний – некровний зв'язок", наприклад: *Рідна сторононька – мати, а чужая – мачуха*" (Прислів'я), але тотожність статі залишається незмінною. Це правило спрацьовує і тоді, коли за допомогою кількох прикладок створюється єдиний багатогранний образ: *Україно-мамо, сестро, жінко, в'ється блискавицею твоїй стан. Ти ж бо, Україно, українка склала серденьком свої уста* (Є. Гуцало).

Цікавий ефект виникає при образному вживанні іншої пари назв спорідненості – *брат* і *сестра*: внаслідок перебудови їхнього складу сема ‘кровний зв’язок’ поступається місцем потенційним семам ‘подібність’ (зовнішня чи функціональна), ‘однотипність’, ‘близькість’, що особливо яскраво виявляється в загадках, наприклад: *Було собі два брати і обидва Кіндрати, через дорожку живуть і один одного не бачать* (Очі); *Сто один брат – всі в один ряд зв’язані стоять* (Паркан); *Чотири брати, та усі горбаті, а Хома п’ятий з хвостом* (Колеса у возі і кінь); *Сім братів віком рівні, іменами різні* (Дні тижня); *Дві дощечки, дві сестри несуть мене із гори* (Лижі).

Досить часто функціонує лексема *брат* у прислів’ях та авторському художньому мовленні: *Трактор – комбайнові рідний брат* (Прислів’я); *Вогонь – то брат води* (Прислів’я); *Брат мудрості – величний сунукій – стоїть над світом на зорі стрімкій* (Д. Павличко). Нерідко поетично *братом* величали в народі ріки Дніпро та Дністер. Наприклад: *Жалувався лиман морю: „Дніпре-брате, чим ти славен: Чи зеленими лугами, чи крутими берегами?”* (Укр. нар. пісня); *Ой ти, Дністре, мій братику, скажи мені всю правдоньку*” (Укр. нар. пісня); *Дніпро, брат мій, висихає, Мене покидає, І могили мої милі Москаль розриває* (Т. Шевченко).

В індивідуально-авторському мовленні вживання слова *брат* з метою підкреслити подібність неістот між собою й одночасно вказати на їх зв’язок з істотами інколи позначається лапками, наприклад: *“Чернігівський “брат” київського монумента”* – заголовок статті в газеті “Черкаський край (від 7 лютого 1994 р.), в якій йдеться про постать гетьмана на коні.

У цих випадках усталюється міцний подвійний зв’язок на рівні денотативних сем ‘подібність’ (діти в одній сім’ї часто бувають схожими одне на одного) і на рівні класем (спільна лексико-граматична сема ‘істота’).

Поєднувані предмети можуть бути й досить неоднорідними, але й такими, що збігаються у певних відношеннях, наприклад, у часо-просторовому, наприклад:

Вино – танцю брат (Прислів'я), тобто одне відбувається там і тоді, де і коли відбувається інше.

Іще один напрям еволюції семени *брат* простежуємо тоді, коли об'єднуються, немовби усупереч повторенню класем, назви істоти й неістоти, але ця неузгодженість ліквідується персоніфікацією з наведенням семи 'помічник' ('той, хто допомагає, підтримує'). Ця сема належить до так званих диспозиційних сем, які "відображають ознаки, що приписуються ідеальному, класичному денотатові" [299, 68]. Ідеальний брат, напевне, допомагає своїм братам і сестрам. Ця сема актуалізується в деяких прислів'ях та авторських висловах, наприклад: [Мороз] *кликав на поміч свого непосидючого брата – вітра і, лютуючи, що той десь забарився з своїми хмарами – запонами, покотив туманом землю...* (Панас Мирний); *"Ой канате, канате, рідний наш брате! Ніде ми тебе не кинемо, скрізь понесемо з собою!* (О. Гончар).

Парна лексема *сестра* також "нагороджує" своєю образною класемою 'істота' імена неістот, нерідко абстрактних, наприклад: *Лінь – сестра хвороби* (Прислів'я); *Сила і спритність – дві сестри* (Прислів'я); *Любов – правді сестра* (Прислів'я); *Поезія – рідна сестра моя* (Л. Костенко); *Злість – сатані сестриця* (Прислів'я); *Стислість – сестра таланту* (А. Чехов); *Дорога й праця – сестри рідні і благовісниці живі* (М. Рильський). Щодо конкретних імен – назв неістот – лексема *сестра*, так само, як і слово *брат*, вживається з метою актуалізації смислів 'подібність', 'спорідненість', 'суміжність', 'близькість', наприклад: *Виступає круглий місяць з сестрою зорею* (Т. Шевченко); *Гей, блискавиця, громова сестрице, де ти?* (Леся Українка). *У бабусі Марфи – дві сестри-однолітки: груша і копанка* (Григір Тютюнник); *Тут живе... тендітний снот і сестра гієни – росомаха* (І. Багряний); *Це купина – конвалії рання і вірна сестра* (Є. Гуцало); *Люстра – електрична сестра орхідей* (Л. Костенко). Причому семантична узгодженість класем 'жіночий рід' з денотативною семою 'жіноча стать' залишається незмінною.

Якщо в козацьких піснях знаходимо звертання *Дніпре-батьку, вітре-брате*, то до шаблі гострої козак звертається *сестро-шабле*. І навпаки: якщо йдеться про справжніх братів, їхнє художньо-символічне зображення створюється завдяки назвам неістот (часто рослин) чоловічого роду, тоді як дружина, сестра, наречена (заручена дівчина) пов'язуються з назвами рослин жіночого роду, наприклад, за баладою, молода невістка, що жала в полі льон, стала тополею, а “В казематі” Т.

Шевченка на згадку про синів мати посадила “*три ясени в полі, А невістка посадила Високу тополю. Три явори посадила сестра при долині... А дівчина заручена – червону калину*”.

Слово *сестра* як образ спорідненості предметів, названих іменниками жіночого роду, вживається в науково-популярних текстах в орнаментальній функції. Медики П. Гапонюк і Б. Лук'янова стверджують, що європейська вакуумна банка й східна голка за механізмом дії та походженням – сестри, а архітектори О. Олійник і С. Хведченя свій реферат про дзвіницю Києво-Печерської лаври опублікували під заголовком “*Печальная сестра Пизанской башни*”. Венеру називають рідною сестрою Землі, Камчатку й Аляску – північними сестрами тощо. На думку Т. О. Туліної, в науковому мовленні вже склався певний стереотип [323, 46].

Парні лексеми *мати* і *батько*, *брат* і *сестра*, *син* і *дочка* можуть вживатися не лише окремо, а й у певній мікросистемі, зберігаючи узгодження різнорівневих сем (денотативних і граматичних – роду), підсилене узгодженням за класемою ‘істота’ завдяки персоніфікації явищ, наприклад, у загадках: *Сестра до брата в гості йде, а він від сестри ховається* (День – ніч); *Сестра сильніша брата* (Вода – вогонь); прислів'ях: *Батько слова – розум, мати слова – мова; Мені гусак не брат, свиня не сестра, гуска не тітка*; в художній літературі: *Зареготався дід [Дніпро] наш дужий, Аж піна з уса потекла... “Чи спиш, чи чуєш, брате Луже, Хортице, сестро?” Загула Хортиця з Лугом: “Чую-чую! (Т. Шевченко); Ніч – мати, а степ широкий – батько для козака (В. Шевчук).*

Узгодження класами ‘жіночий рід’, підсилене класемою ‘істота’, при образно-поетичному переосмисленні ілюструємо такими прикладами: *Сонечку, сонечку, уставай! Ясну Весну-дівоньку розбуджай* (Укр. нар. пісня); *Популярність – дама непевна* (З радіопередачі); *Сеньйорито акаціє, добрий вечір. Я забув, що забув про вас...* (М. Вінграновський); *“Це ракета, – сказав Михайло. – Та сама ракета, якою німці обстрілюють Лондон... – “З цією леді я мав щастя зустрічатися”, – похмуро промовив Юджін* (П. Загребельний); *Ожеледиця, вірна подруга зими, панує на дорогах* (З радіопередачі). Повторення класем ‘чол. рід’ та ‘істота’ простежуємо в таких прикладах: *Вітрило-вітре мій єдиний, Легкий, крилатий господине* (Т. Шевченко); *Почин, кажуть, великий чоловік* (Панас Мирний); *Місяцю-князю, нічкою темною Тихо пливеш ти Стежков таємно...* (І. Франко); *Поїзд – хлопець добрий, поїзд – роботяга* (Л. Костенко); *В обіймах з кленом-юнаком Трепета-дівчина тремтить...* (Д. Павличко); *Дощику-друже, Спасибі тобі за цю музику милу* (М. Рильський); *Товариш режим повкладав хлопців спати* (О. Гончар).

Семантичне узгодження лексико-граматичних сем ‘рід’, ‘істота’ корелює з конотативною стилістичною семою ‘урочистість’ при образному уподібненні іменників – назв неістот, які вживаються у сполученні зі словами її, його *величність*: “величність 2” – “у сполученні із словами ваша, його, її, їх – титулування монархів і їх дружин при звертанні до них у розмові про них” [СУМ, I, 323]. Наприклад: *“Ви забуваєте про його величність випадок!” – вигукнув француз, якому домашній затишок повернув жвавість і красномовність* (П. Загребельний).

Підтримка конотативної семи як засіб її контекстуального підсилення відбувається за рахунок вербальної експлікації слова *величність*. Наприклад: *Отож знай і ти, друже, що біля нас росте не просто трава, а її величність Рослина* (В. Супруненко) – лексико-граматична сема ‘жін. рід’ та ‘істота’ підсилюється конотативною стилемою ‘урочистість’ та позитивною, оцінною

семою, що виражає семантичну ознаку ‘заслуговувати пошани’, а в реченні – *Хочете перепитати, де буде медицина? Там де вона й зараз: на сторожі спокою його величності керівного прошарку* (Є. Дудар) – доповнення лексико-граматичних сем ‘чол. рід’ та ‘істота’ відбувається конотативною оцінною семою зі знаком “мінус” та стилістичною семою ‘іронія’. Отже, актуальний смисл поєднаних компонентів словосполук *його, її величність* з персоніфікованими іменниками залежить від комунікативних умов та контексту.

3.4. Складання адитивних смислів у словосполученні

Денотативні потенційні семи протистоять основним як “другорядні, іноді необов’язкові ознаки предмета” [89, 15]; їх факультативність у початковій номінації підкреслює І. В. Арнольд [15, 50].

Відсутність у семемах компонентів словосполук повторення реальних сем дає підставу дослідникам говорити про складання смислів, про чисту **адитивність** – “адитивний – лат. *additivus* – додатковий, здобуваний додаванням..., величини, зв’язані з геометричним або фізичними об’єктами так, що величина, яка відповідає цілому об’єктові, завжди дорівнює сумі величин, які відповідають його частинам, як би об’єкт не розбивали на частини...” [СІС, 1985, 26].

Адитивність смислів здійснюється без часткового їх накладання один на одного (згадаємо “імбрикацію” – черепичне нашарування), але і без “зіяння” між ними. Дійсно, у словосполуках з адитивним складанням смислів простежений менш тісний зв’язок при сполученні реальних компонентів.

Визначальним моментом для них є те, що компоненти словосполучення розташовані поруч в одному ряду та мають близькі смисли, і це дає змогу одному з компонентів “індукувати” в іншому таку саму сему, яка, виникнувши як потенційна та активізувавшись у семемі, може забезпечити необхідну зв’язність шляхом накладання ідентичних сем.

При адитивному зв'язку перший компонент словосполучення прогнозує наявність іншого та його віднесеність до певної частини мови. Так, наприклад, прикметник *теплий* завбачає появу іменника, що називає якийсь один із нескінченної множини предметів, причому не тільки речовинних, а й предметно-мислимих процесів, які могли б бути охарактеризовані цим атрибутом: не тільки *теплий пісок, шарф, день...*, а й *тепла зустріч, тепла прихильність, тепла рожевість краю неба, квіткової пелюстки* тощо. Без контексту незрозуміло, який саме ЛСВ слова вжитий, і лише з урахуванням смислу наступного слова можна визначити, у прямому чи переносному значенні вжито цей прикметник і в якому саме із низки своїх значень.

Відомо, що значення предмета та ознаки тісно взаємопов'язані. Предмет – це “вмістилище ознак” [250, 366], атрибут – частина предмета, його властивість. Указівку на необхідність чи можливість атрибута закладено в лексичному значенні предметного імені, але виражається ця ознака лише у складі бінарної синтаксичної одиниці. Якщо спільних сем у семемах обох компонентів, які утворюють словосполучення, немає, слід дотримуватися вимоги відсутності протипоказаності до об'єднання їх смислів, якими є контрарні семи. Ця вимога настільки жорстка, що надто важко виявити її порушення. Прикладом такого порушення можуть прислужитися оксиморонні словосполучення, наприклад: *В тишині дзвінкій я чув твої дрібні веселі кроки* (Д. Павличко), де *дзвінкій* визначається як такий, що “голосно і чітко звучить” [СУМ, II, 264], а *тишина* – “тиша 1” – “стан, коли де-небудь немає звуків, шуму” [СУМ, X, 229].

Названу вимогу задовольняє, наприклад, сполука *теплий день*, де в основних значеннях слів “теплий 1” – “який має досить високу температуру; середній між гарячим і холодним” [СУМ, X, 77] і “день 1” – “частина доби від сходу до заходу сонця, від ранку до вечора”, “день 2” – “час, який дорівнює 24 годинам; доба” [СУМ, II, 243] немає ні спільних, ні контрарних сем; а отже, такі смисли можна поєднати, скласти.

Все це лише передумови для утворення словосполучення. Щоб воно могло виникнути, необхідно створити семантичний зв'язок між його компонентами, інакше буде порушено смислову вимогу, яку повинен задовольняти будь-який за розміром і складом текст, що перевищує за розміром одне слово, – осмисленість і зв'язність. Якщо в семемах немає сем, які збігаються, в дію повинен вступити якийсь компенсуючий мовний механізм. Цю роль бере на себе таке допоміжне упорядкування, як актуалізація потенційних сем. Актуалізація сем, за визначенням О. М. Соколова, – це “акцентоване виділення у процесі мовного функціонування однієї з потенційних ознак слова при одночасному перегрупованні інших сем” [277, 68], наприклад, день може бути *довгим* і *коротким*, *похмурим* і *ясним*, *зайнятим* і *вільним*, *траурним* і *святковим* тощо, в тому числі і *спекотним*, *жарким*, *прохолодним*, *холодним*. Якщо мовець має намір віднести ознаку ‘теплий’ до денотата слова *день*, то у смислі останнього актуалізується семантична ознака ‘термальність’ (‘термічність’ [гр. *thermos* тепло] – тепловий, який стосується теплоти, температури) [СІС, 819]), і семантичний зв'язок реалізується за однією з багатьох сполучувальних потенцій кожного із цих окремо взятих слів.

Ознаки, приєднані адитивним зв'язком, можуть бути як дескриптивними, так і оцінними, пор. *документальний фільм* і *хороший фільм*; елементи дескрипції та оцінки часом суміщаються, причому в різних співвідношеннях [72, 276].

Необов'язкові ознаки властиві предметам різноступенево, будучи для одних предметів більш, а для інших менш характерними, пор. *теплий день*, *теплий дощ* – і *тепла ложка* (мається на увазі металева ложка, в якій рекомендують давати мікстуру хворій дитині, попередньо злегка нагрівши в гарячій воді, оскільки метал сам по собі холодний); *теплий бетон* (що нагрівся за день під впливом сонячних променів), але в будь-якому випадку існує опора на вихідну сумісність, яка в процесі актуалізації потенційної семи переростає в реальний семантичний зв'язок. Так, слово *ложка* тлумачиться як “предмет столового прибору, яким набирають рідку або розсипчасту страву” [СУМ, IV, 540]. Все ж пристрій (артефакт) має бути з чогось виготовлений. Значить, в комбінації сем цього ЛСВ повинна бути і семантична ознака ‘матеріал’, реалізована стосовно різних денотатів семами ‘метал’, ‘дерево’, ‘пластмаса’ тощо. Але дитині навряд чи стануть давати ліки в дерев'яній ложці. Зазвичай із цією метою користуються металевими чи пластмасовими ложками різного розміру. Отже, резонно припустити наявність потенційної семи ‘металева’, яка й допоможе здійснити зв'язок смислів ‘ложка’ і ‘теплий’, оскільки носіям мови відомо, що метал – це “хімічно проста речовина або сплав, ознаками якої є висока місткість, ковкість, добра тепло- та електропровідність і особливий блиск” [СУМ, IV, 683].

Таким чином, за кінцевим результатом адитивність зрівнюється з “імбрикативним” (черепичним) семантичним узгодженням, але той факт, що при адитивності воно повинне спеціально встановлюватися, принципово відрізняє один спосіб від іншого. Тут виникає аналогія з визначенням означення як непередикативного поширювача у прислівній позиції і таким самим за смислом атрибутом, але в позиції присудка: в одному випадку ознака оформляється як уже приписана предметові, а в іншому – спеціально йому приписувана.

Складання смислів найчастіше має місце в атрибутивних сполуках, які включають назву якісної ознаки предмета або дії у формі якісного ж прикметника чи прислівника, а як сполучний засіб актуалізується потенційна сема ‘предмет’ або ‘процес’, здатний розгортатися в просторі та часі, пор. *глибока криниця* – *глибоко копати*, *швидкий струмок* – *швидко текти*, одна й та сама якісна характеристика може даватися надто різним процесам, які здатні протікати з неоднаковою швидкістю, наприклад, *швидко пливти*, *перекладати* (з однієї мови на іншу), *одягатися*, *гримуватися* тощо. Ці й подібні дієслова та іменники можуть легко сполучатися з антонімічними детермінантами (в широкому розумінні цього слова), пор. *мілька*, *неглибока криниця*; *повільно перекладати* тощо.

Актантна розподільність семантики дієслова пов'язана з багатоаспектністю його структури значення, оскільки ця частина мови виявляє семантичний критерій у трьох вимірах, а саме: дієслова означають дії та стани, спрямовані на відображення дій та станів у позамовному світі, характеризуються узагальненим значенням процесійності [68, 218]. Окремі семантичні компоненти дієслова адресовані в бік характеристики актантів, які займають у складі висловлювання певні синтаксичні позиції. Важливим є встановлення зв'язків між категорійними

семами дієслова і функціями актантів, оскільки ці функції багато в чому залежать від змісту сем і визначаються ними.

Принцип адитивності забезпечує вільне сполучення дієслова з прислівниками, що даються як за одним, так і за різними якісними параметрами, наприклад, *різати крупно* (у значенні *грубо* 1) [СУМ, IV, 372] – *дрібно* (*шматочками*), де імпліцитно функціонує об'єкт, оскільки дія спрямована на конкретний предмет; *різати зосереджено, розсіяно* (у значенні “розсіяний 4” – “який не може зосередитися на чому-небудь”) [СУМ, IX, 809], *уважно* і *неуважно* – дія стосується імпліцитного суб'єкта; *різати регулярно, зрідка, щоденно, по п'ятницях* – актуалізується сема ‘час’ тощо.

Адитивність смислів простежено і в субстантивних сполуках, залежні імена яких актуалізують потенційну сему під впливом доміантної семи головного слова. Так, слова *відпочинок, обстріл* не мають у тлумаченнях семантичного компонента ‘місце’. Але оскільки будь-яка дія, в тому числі й мислима опредмечено, протікає у просторі та часі; потенційна сема ‘місце’ актуалізується, коли зазначені іменники попадають у залежну позицію до іменника, що має цю сему як лексичну і навіть доміантну, наприклад *зона відпочинку, сектор обстрілу*. Так само у тлумаченнях слів *успіх, надія* сема ‘час’ відсутня, але у сполуках зі словами, що входять до темпоральної лексико-граматичної групи, вона актуалізується як потенційна, оскільки в них виражається якийсь стан, а стани, як і дії, неминуче протікають у часі. І хоч прямої ітерації сем у сполученнях типу *період успіху, роки надій* немає, можна говорити про певну кореспонденцію сем, яка уможливорює поєднання смислів слів, що належать до різних ЛСГ і не мають спільних сем.

Найяскравіший вияв адитивності смислів засвідчено у словосполученнях із головним словом – кількісним числівником. Залишивши поза увагою його здатність означати абстраговане число і цифру, оскільки в цих значеннях воно вживається абсолютивно і саме словосполук не утворює (*П'ять не ділиться на два; Напиши чотири краще*), звернемося до основної функції – позначення кількості як ознаки предмета [358, 1, 573]. Узятий у цьому значенні числівник, орієнтований на предмети, має у складі своєї семі потенційну архісему (термін **архісема** вживаємо відповідно до пропозиції Й. О. Стерніна залишити його “за позначенням найзагальнішої семи індивідуального лексичного значення, що відносить предмет до певного класу” [299, 58 – 59]. У цьому випадку мається на увазі клас речей, предмет, причому не предмет взагалі, а “предмет І” – “будь-яке конкретне матеріальне явище, що сприймається органами чуття” [СУМ, VII, 527], тобто річ, а “річ 2” – “предмет, перев. домашнього вжитку, трудової діяльності і т. ін., будь-який **предмет** взагалі” [СУМ, VIII, 576 – 577].

При складанні смисли ‘кількість’ і ‘річ’ щільно змикаються завдяки тому, що в кількісному числівнику актуалізується потенційна сема ‘окремий предмет’; через те вступає з ним у сполуку не будь-яке предметне ім'я, а тільки таке, що називає окремі предмети, які підлягають лічбі. Предмети, що рахуються, протиставляються так чи інакше маркованим збірним типу *духовенство, учительство, селянство*, тому що вони уже позначають нерозчленовану сукупність однорідних предметів, і речовинним типу (*турса, мед, молоко*), які не можуть бути представлені у вигляді класу окремих обчислюваних предметів, тобто вони по-іншому субкатегоризують

спільне значення кількісної предметності.

Типова для кількісних атрибутивних сполук адитивність смислів виникає в них тим легше, чим бідніші семемі головних компонентів за кількістю сем, особливо це стосується лексико-граматичних сем, тому що “кількість... не так тісно пов’язана з буттям певного предмета, ніж якість” [Кондаков, 218]. Лексична недостатність кількісних слів, яскрава релятивність їх семантики [104, 487] має своїм наслідком, з одного боку, комплетивний характер відношення залежного слова до головного, а з іншого боку, облігаторний характер синтаксичного зв’язку, що йде від головного слова і кваліфікується як сильне керування [Там само, 506]. На думку І. Р. Вихованця, у сполуці “числівник + родовий відмінок іменника” числівник у називному і знахідному відмінках (для назв неістот і деяких істот) не вступає в атрибутивні відношення з іменником, а керує останнім. Він утворює з іменником функціонально-семантичну єдність, яка виконує іменникову роль підмета, або сильнокерованого другорядного члена речення, наприклад: *П’ять хлопчиків бігли до лісу; Нещодавно я прочитав п’ять книжок* [69, 154].

Порядкові числівники, які деякі мовознавці вважають відносними прикметниками [185, 245; 306, 374], порядковими прикметниками [69, 128], будучи семантичним різновидом прикметників з квантитативним значенням, за смислом багатші від кількісних, оскільки виражають ознаку предмета, що входить у певну кількість однорідних предметів через її місце в їх ряду. Взяті ж поза словосполученнями, ці числівники не мають жодної з денотативних сем, яка входила б у семему головного слова, пор. *третій* як проміжний між *другим* та *четвертим* і *третій клас*, *третій поворот*, *третья притока* тощо. Вони є репрезентантами адитивного зв’язку лічильного слова з назвою предмета, яку ніяк це слово не прогнозує, але може вступити з ним у зв’язок тому, що потенційна сема ‘предмет’, актуалізована в такому сполученні, повторюється з аналогічною денотативною архісемою іменника. При цьому виникає семантичний зв’язок із частковим накладанням смислів, який неодноразово уже простежувався.

Аналогічне явище засвідчене і в словосполученнях типу *мій чоловік*, *твоя дружина*, *наші родичі*, *їхні сусіди*; *такий день*, *ті студенти*, *кожний учень*, *інший будинок*, *якийсь підліток*, *нічий собака*, оскільки залежні компоненти – прикметникові займенники (у І. Р. Вихованця – займенникові прикметники) [69, 202] характеризують узагальнено поза контекстом якісне значення предметів. Вони абсолютно позбавлені семантичної конкретності, передаючи тільки загальну (категорійну) частиномовну інформацію, тобто тільки те, що вказують на ознаку предмета взагалі. Ця ознака наповнюється у сфері мовлення конкретним змістом, використовуючись для опосередкованого стосунку до ознаки предметів конкретної ситуації або попереднього контексту. Підтвердженням цього можуть бути випадки субстантивзації таких займенників, наприклад: *Мій чоловік повернувся* – *Мій повернувся*; *Кожний учень повинен сумлінно учитися* – *Кожний повинен сумлінно учитися* тощо.

На думку В. Русанівського, обсяг семантики в мові не зменшується, а постійно зростає разом із розширенням знань про світ. При цьому семи і семемі не лишаються прив’язаними назавжди до того самого носія, а постійно перерозподіляються між різними носіями. Однією з важливих причин цього

перерозподілу є співвідношення об'єктивних і суб'єктивних елементів семантики у слові [255, 53].

Таким чином, аналізований матеріал засвідчує існування семантичного узгодження у словосполученнях з адитивним складанням смислів, яке досягається внаслідок актуалізації потенційних сем.

3.5. Категорія відмінка як засіб вираження взаємоспрямованих формальних і смислових зв'язків поєднаних слів

Категорія відмінка іменників належить до граматичних категорій складного характеру. Складність полягає в тому, що ця категорія пов'язана з семантичною, синтаксичною і морфологічною структурою мови.

Із семантичного боку категорія відмінка спеціалізована для вираження семантичних функцій речових (предметних) компонентів речення [65, 61]. Відмінок як словозмінна категорія перебуває у зв'язку з дієсловом-предикатом, однією з особливостей якого є сполучуваність із відповідним типом найменувань предметних значень. “Сполучення слів у реченні відбувається на основі відповідних мовно-смислових категорій, які відображають відношення між предметами і явищами об'єктивної дійсності. Категорійні ознаки входять до складу лексичних значень і керують їхньою сполучуваністю на рівні класів слів. Кожне лексичне значення іменника становить окремий семантико-синтаксичний тип і вміщає в собі категорійні ознаки, які зумовлюють його сполучувальні можливості з відповідними категоріями імен” [157, 83].

На цій підставі формується набір семантико-синтаксичних ознак відповідного типу відмінка: предметність як категорійна ознака іменника на фоні дії дієслова-предиката, що характеризується динамічністю / пасивністю, вихідністю / фінальністю [27, 12].

Саме змістова валентність визначає наявність аргументів-іменників при предикаті-дієслові, характеристика яких зумовлюється як семантичними факторами, так і особливостями позначуваної ситуації, тобто конкретними умовами висловлення.

Зважаючи на достатню дослідженість проблеми сполучуваності предикатів-дієслів з аргументами-іменниками в сучасній українській мові [242; 244; 63; 65 – 66; 27; 212; 141], зупинимося на аналізі сполучуваності дієслів з іменниками у знахідному відмінку як засобу вираження прямого об'єкта, оскільки об'єктні відношення зумовлюються не тільки морфологічною валентністю дієслова, а й смисловими значеннями сполучуваних слів.

Різними аспектами своїх значень відмінки входять у різні об'єднання, тому їх класифікація не вкладається у двовимірні таблиці, а може бути представлена конкретними перетнутими колами тощо.

Лексико-граматичну основу категорії відмінка становлять первинні іменники (назви предметів, речей) та похідні іменники (найменування осіб), які одночасно є центром категорії іменника. Вони об'єднані в один ряд на основі спільної для цих імен ознаки – семи ‘конкретної предметності’. Визначення цієї риси в семантиці імен диктує потребу виділити первинні значення відмінків, які утворюють ядро

категорії відмінка і ґрунтуються на конкретній предметності реальних об'єктів. Сюди належать значення суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталія та локатива. Саме зв'язок із предикатом виділяє відмінок з-поміж інших категорій іменника, відмінкова форма не існує сама по собі, а зумовлюється дієсловом-предикатом.

Валентність дієслова найвиразніше виявляє свої особливості на тлі дієслівної категорії перехідності / неперехідності. Поділ дієслова на перехідне і неперехідне здійснюється за синтаксичною ознакою: це здатність дієслова поєднуватись з відповідними іменниками.

Категорія перехідності / неперехідності тісно пов'язана з проблемою керування, яке як власне синтаксичну ознаку звичайно кваліфікують суто формально-морфологічно, тобто за наявністю відмінкової або прийменниково-відмінкової форми без так потрібного в цих випадках їх функціонального визначення. Досліджуючи синтаксичний статус керування і тісно пов'язаної з ним перехідності, А. М. Мухін відзначав, що у процесі вивчення поверхневої і глибинної структури речень ми по суті абстрагуємося від керування. Керування не має безпосереднього стосунку до синтаксичного рівня мови, основною одиницею якого є речення. Цей зв'язок не має стосунку і до морфологічного рівня мови, оскільки він не може бути включеним у число зв'язків, наявних між морфологічними елементами в рамках дієслова або іншої частини мови. Керування стосується лише лексичного рівня мови – як лексичний зв'язок, що виникає в рамках лексичної конструкції, звичайно членованої словосполученням [222, 116 – 117].

На думку А. Вежбицької, семантичний зміст перехідності формується на основі єдності трьох вимірів, а саме: а) агенса, що діє за своєю волею, існує і контролює ситуацію, виявляє активність і відповідає за подію, отже, виступає як безпосередньо помітна причина; б) пацієнса, який не діє за своєю волею, не контролює ситуації, реєструє зміну стану, пов'язану з подією, виступає як безпосередньо помітний ефект; в) дієслова, яке в прототипово перехідному реченні має бути компактним (не дуративним), реальним (не гіпотетичним), тобто репрезентувати подію як динамічну, закінчену й реальну, безпосередньо помітну перцептуально й пізнавально [49, 67]. Ядро речень з перехідними дієсловами становлять конструкції з присудками, вираженими дієсловами конкретної фізичної дії, виконуваної агенсом – особою. Йдеться насамперед про лексико-семантичні групи дієслів творення чи руйнації типу *шити, будувати, писати, рвати, ламати, витирати* тощо. Перехідне речення повідомляє про модифікації, перетворення об'єкта. Характеризуючи прототипову природу таких конструкцій, А. Вежбицька зазначає, що прототиповий об'єкт неперехідного дієслова є “безсловесним неживим”, а прототиповий об'єкт перехідного дієслова – це дієслова фізичної дії на зразок *ламати, рубати, будувати, відчиняти*. “Прототиповий перехідний сценарій, так би мовити, відзначає навмисну дію людини, протягом якої людина контролює безсловесні об'єкти і впливає на них: *рубає дерево, ламає гілку, розпалює вогонь, смажить м'ясо, будує прихисток* тощо. Такі дії настільки істотні для виживання людей, що майже не дивує те, що основний сценарій, розіграваний у них, закодований практично всюди в граматиці людських мов” [Там само, 69].

Крім того, серед перехідних дієслів виділяються дієслова зі значенням позитивного чи негативного ставлення до об'єкта, чуттєвого сприймання, мовлення, інтелектуально-розумової діяльності [65 – 66; 107, 3 – 16].

Як засіб вираження прямого об'єкта у системі відмінків сучасної української мови функціонує знахідний відмінок.

Об'єктні синтаксичні відношення зумовлюються, як і інші відношення при підрядному зв'язку, не тільки морфологічною валентністю опорного дієслова, а й смисловими значеннями поєднаних слів. Реалізуючи валентність перехідного дієслова, залежна словоформа знахідного відмінка одночасно виражає відношення до нього як об'єкта до дії, тобто набуває в цьому зв'язку ознаки синтаксичної форми. Вираження власного відношення залежної словоформи до опорного слова певною мірою наявне вже у межах словосполучення, яке кристалізується в реченні у синтаксичному відношенні як функція залежного компонента – додатка, означення чи обставини.

У процесі історичного розвитку слов'янських мов роль прямого об'єкта цілком закріпилася за знахідним відмінком, який у сучасній українській мові зберігає цю первинну функцію, тоді як в інших непрямих відмінках вона є вторинною, семантично і стилістично зумовленою [244, 43].

Знахідний об'єкта вступає у сильний зв'язок з дієсловом. Цей зв'язок синтаксичний, оскільки дієслово реалізує морфологічну валентність через обов'язкове приєднання словоформи з об'єктною функцією. За словами Ю. Д. Апресяна, “мірою сили керування ... є допустима імовірність появи такого складу підпорядкованих форм за умови, що вже з'явилося дієслово” [8, 36]. Ця вірогідність появи залежних словоформ, на думку М. Я. Плющ, має граматичну природу. Знахідний відмінок з'являється при перехідному дієслові як “відпрацьована” у процесі мовленнєвого вживання форма, спеціалізована функція. У ній знаходить вияв мовне (граматичне) оформлення субстанції, яке цілком підлягає дії [244, 44].

Конкретне значення прямого об'єкта має форма знахідного відмінка, означаючи предмети, людей, тварин, а сама дія позначається перехідними дієсловами таких семантичних розрядів:

1) дієслова зі значенням конкретної фізичної дії, а саме:

а) переміщення у просторі, наприклад: *нести валізу, везти дрова, вести дитину, волокти колоду, котити візок* тощо;

б) зміни положення об'єкта без вказівки на траєкторію переміщення, наприклад: *ставити відро, класти ручку, вішати сукню, хилити дерево* тощо;

в) зміни кінцевого стану, наприклад: *затримувати поїзд, зупиняти автомобіль, кинути грудку* тощо;

г) механічної дії на поверхню об'єкта без порушення її цілісності, наприклад: *тиснути руку, м'яти папір, гладити голову, прасувати білизну, клепати косу, торкати ногу, тулити дитину* тощо;

д) механічної дії на поверхню об'єкта з порушенням її цілісності, наприклад: *гризти горіх, колоти дрова, дерти вовну, кувати залізо, різати хліб, розбити чашку, рвати папір, м'яти мак, давити помідори, кришити гарбуз, товкти піноно, шаткувати капусту, чавити виноград* тощо;

е) зміни фізичної якості, наприклад: *сушити траву, в'ялити рибу; палити дрова* тощо;

є) зміни стану об'єкта, що веде до зміни його функціональних можливостей: *зачинити двері, розв'язати вузол, звільнити заручників* тощо;

ж) дієслова зі значенням творення, діяльності, наприклад: *будувати міст, споруджувати школу, мурувати піч, пекти пироги, ткати полотно, вудити рибу, креслити схему, садити дерево, склити вікно, шити сорочку, штукатурити стіни, сіяти жито* тощо;

2) дієслова, що означають володіння і його зміну, наприклад: *мати брата, одержати лист, втратити сина, брати ложку, знаходити гриби* тощо;

3) дієслова зі значенням позитивного чи негативного ставлення до об'єкта, наприклад: *любити дівчину, кохати хлопця, ненавидіти ворога, жаліти дитину, скривдити друга* тощо.

Лівобічна і правобічна валентність розглядуваного виду дієслів стану реалізується вузькими шарами лексики (здебільшого назвами осіб):

4) дієслова чуттєвого сприймання, наприклад: *бачити дерево, чути пісню, слухати музику, нюхати квіти* тощо;

5) дієслова мовлення, наприклад: *сказати слово, говорити правду, повідомити новину, з'ясувати суть, шепотіти молитву* тощо;

6) дієслова інтелектуально-розумової діяльності, наприклад: *знати зміст, розуміти істину, вивчити урок, писати твір* тощо.

Отже, предмет, названий формою знахідного відмінка, дійсно є об'єктом впливу на нього з боку дії, означеної дієсловом, відображає відношення позамовної дійсності. Тут обов'язково реалізується сема односпрямованої безпосередньої конкретної дії перехідного дієслова.

3.6. Категорійні семні зв'язки при транспозиції в іншу частину мови одного з компонентів словосполучення

Перехід слова однієї частини мови в іншу викликає суттєву перебудову **всієї** його смислової структури. Похідне слово “вбирає” в себе семи твірної основи, переробляючи і синтезуючи їх, але не повторюючи смислової структури твірної основи. Транспозиція слова в іншу частину мови починається із зміни чи заміни саме категорійної семи – семантичного “стержня” частини мови.

Категорійна сема твірної основи переміщується в семантичній структурі похідного з вищого ступеня семної ієрархії на нижчий. Це смислове семантичне зрушення тягне за собою дальшу перебудову ланок ієрархії сем. Одні семи твірної основи зберігаються в семантичній структурі похідного в модифікованому вигляді,

інші – зовсім згасають. Так, наприклад, у словосполученні *очікувальний вираз* дієслівна сема ‘процесійність’ залишається в семантичній структурі обох компонентів на периферії, тобто простежується її повторення, хоч опорний компонент словосполуки *вираз* має найузагальненішу домінуючу сему іменника ‘предметність’, а залежний – *очікувальний* – сему прикметника ‘ознаковість’. Таким чином, класема ‘процесійність’ функціонує як залежна ознака ‘предметності’ та ‘ознаковості’. За образним висловом В. В. Виноградова, “опредмечення дії паралізує граматичні властивості дієслова [61, 18]. Предметність та ознаковість у свою чергу ускладнюються значенням процесу дії (стану). Категорійна сема є превалюючою у семантичній структурі похідного слова. Виникають інші нові класи, які не були і не могли бути подані у класі твірних основ. Нова категорійна сема повідомляє слову нові тенденції розвитку його семантичної структури. Створені, як і слова номінальних класів одним мовним визначенням, твірні слова відкривають нові можливості для розширення наших знань, оскільки фіксують структури, що співвідносять у межах одного слова категорійні характеристики різних частин мови одну – успадковану від мотиватора, а іншу – набуту в акті транспозиції в певну частину мови. Сліди дієслова у твірній одиниці дають змогу їй зберегти значення процесу або ж дії / стану, сліди іменника – вказівку на об’єкт як на особу або ж предмет дії, на його місце або час, тобто зберігати у слові категорійні характеристики їх мотивації.

Модель AN

У словосполучах названої моделі повторюваною периферійною категорійною семою залишається ‘процесійність’. Наприклад: *безвідривна відпустка, застережна дія, невичерпні запаси, невідчутні подразнення, невідкладна допомога, невідхильний натиск, невтомна погоня, незабутній удар, незамінний запобіжник, незаперечні докази, непоправна втрата, нестримне бажання, повчальний вчинок, схвальний відгук* тощо. Приклади речень: *На постійно діючій виставці костюм зібрав найбільше схвальних і навіть захоплених*

відгуків (В. Козаченко); *Серед того невпинного людського плаву геть осторонь собі походжали наїжджі пани невеличкими гуртами* (Панас Мирний); *Лиш одно не змінилося [в житті Германа] до останніх днів – невтомна погоня за капіталом, за багатством* (І. Франко).

Модель VN₂

Наприклад: *вимагати відповіді, заслужити похвали, добитися перемоги, чекати приходу* тощо. Простежується ітерація домінантної категорійної семи ‘процесійність’ головного компонента підрядного словосполучення дієслова та периферійної семи залежного іменникового компонента – девербатива. Наприклад: *Був дуже неспокійний час, у містечку чекали приходу нової влади* (Л. Дмитерко); *А що, Нечипоре? А до чого отеє ти мене довів? Лайки не слухаєш, горя мого не поважаєш, п’єш* (Г. Кв. -Основ’яненко).

Модель VN₄

Подібне явище засвідчене у сполуках типу: *заблокувати прохід, зібрати докази, завоювати довіру, оправдати вчинок, прискорити рух, схвалювати вибір, слухати скаргу, терпіти знущання* тощо. Приклади речень: *Відчувалося, що човен прискорював рух* (М. Трублаїні); *Василь записки рвав* (Григір Тютюнник); *Вислуховуючи мої дитячі скарги, вона завжди близько приймала їх до свого серця* (Панас Мирний).

Модель AdvV

У словосполуках зазначеної моделі категорійна домінантна сема ‘процесійність’ дієслова корелює з периферійною аналогічною семою прислівника, наприклад: *мигцем глянути, перевертом котитися, дибом стояти, мовчки іти, досхочу наїстися, побігти навздогін, вперемішку лежати, навзрид плакати, навпомацки дійти, навприсядки іти, вистрибом бігти, навскач стрибати, навперейми іти* тощо: *Стеха з дочками, зібравшись у сіни, навзрид плачуть і Мов... по мертвому голосять* (Г. Кв.-Основ’яненко); *Онися... встала, навпомацки дійшла до скрині, полапки вийняла з скрині стару сорочку й подала Мельхиседекові*

(І. Н.-Левицький).

Модель AN

У словосполуках цієї моделі корелюють периферійна сема ‘ознаковість’ головного слова і доміантна залежного, наприклад: *страшна потвора, старанний відмінник, злісний анонімник, старий мудрець, популярний улюбленець, малий хитрун, нещасний п’яниця*.

Головний компонент таких і подібних сполук означає особу – носія ознаки, названої мотивованим прикметником.

Аналізоване явище простежене в конструкціях, де носієм ознаки є тварина: *злий хижак, прудкий біляк, ненажерлива капуста* тощо; носій ознаки – неживий предмет: *молодий рижик, свіжа чорниця, великий синець, модна дублянка, гостра колючка, товста поперечина* тощо; носій ознаки – приміщення, простір, територія: *великий заповідник, глибока землянка, безмежна цілина, степова рівнина, зелена низина, висока верховина* тощо; носій ознаки – речовина або сукупність однорідних предметів: *смачна вівсянка, тверда деревина, давня солонина, свіжа дичина, солоня яловичина*.

Повторення категорійної семи ‘ознаковість’ зафіксовано у словосполуках, де непроцесійна ознака опорного компонента іменника названа опредмеченим прикметником, а залежний – прикметник, наприклад: *страшна злість, каверзна підступність, вперта завзятість, цілюща свіжість, дивна м’якість, невелика хмарність, приємна тиша, рідка сивина, зелена гущина, медова теплота, блакитна високість, моложава свіжість, холоднувата далечінь, свіжа синява*. Наприклад: *Степ дедалі втрачав свої барви, свою весняну моложаву свіжість* (О. Гончар); *В блакитній високості непомітно почали виникати хмарки* (О. Довженко); *Густа, медова теплота високі налила жита* (М. Рильський).

Модель AdvV

Класема ‘ознаковість’ ітерована у словосполуках зазначеної моделі, де в дієслова вона є периферійною, а у прислівника процесійно доміантною,

наприклад: *вперто лукавити, голосно лютувати, часто хитрити, тихо гаркавити, злегка кульгавити, слабо гірчити, весело пустувати, помітно фальшивити, швидко червоніти, сильно дорожити, дбайливо прорідити* тощо: *Мати прорідила дбайливо буряки* (В. Коваленко); *Крюк почав швидко червоніти* (І. Сенченко).

Отже, як свідчить аналізований матеріал, транспозиція слова в іншу частину мови пов'язана зі зміною категорійної семи, яка все-таки залишається у структурі лексичного значення новоутвореної частини мови на периферії. Повторюючись із відповідною категорійною семою сусіднього компонента словосполучення, вона забезпечує семантичне узгодження на граматичному рівні.

3.7. Конотативне семантичне узгодження

3.7.1. Як відомо, тільки у зв'язках з іншими лексемами слово набуває свого конкретного значення [240, 87], оскільки “лексичні значення настільки ж несамостійні, як і відображувані в них явища, а розкриття цих значень зумовлене взаємним контактом лексем у словосполученнях і реченнях як у відносно завершених одиницях мови” [164, 87]. Тому слід визначити синтагматичні властивості слів з конотативним значенням – їх здатність сполучатися в мовленні з іншими лексемами відповідно до норм, які існують у мові.

Особливістю емоційно-оцінних лексем є тяжіння до відповідно насичених контекстів, тому що, як відомо, слово не повинне суперечити загальній тональності висловлення. Використання у тексті назви з жартівливим, несхвальним, пестливим, іронічним чи зневажливим забарвленням спричиняє до залучення й інших оцінних слів, зокрема експресивного прикметника чи дієприкметника на роль означення або дієслова з експресивно-емоційним змістом на роль присудка. Наприклад: *Хатки біленькі виглядають, мов діти в білих сорочках У піжмурки в яру гуляють* (Т. Шевченко); *Дівчаточко й хлоп'яточко Під деревцем скачуть, простягають рученята Та мало не плачуть* (Леся Українка); *В огні смертельнім ворог гине. Конає лютий лиходій* (І. Гончаренко); *Тремтять, криваві лиховоди, вам не здійснить воління злі* (В. Сосюра).

Поєднуючись з іншими експресивно забарвленими лексемами, конотативні лексеми, що позначають предмети, осіб, стають яскравішими, виразнішими. Контекст впливає на окремі компоненти лексичного значення слова, актуалізуючи, нейтралізуючи інші, підкреслюючи його денотативний зміст чи виділяючи конотативне значення. Наприклад, значенням урочистості насичене все висловлювання: *Дай йому, доле, навечно Вітри України, Дай, доле, у мандри Дум материних, Звершень хоробрих, як сонечко, щирих* (І. Нагнибіда). У реченнях *Власті тобі захотілось! Де ж пак, староста! А яка з тебе власть? Лакей нещасний!* (І. Цюпа) виражається зневажливе оцінне значення. Якщо співвіднести цю властивість лексичної сполучуваності слів із різним емоційно-оцінним значенням зі змістом речення загалом, то варто відзначити, що, виражаючи

несхвальну оцінку, ці лексеми не можуть вживатися в реченні з позитивним значенням, і, навпаки, маючи меліоративне значення, слова не можуть використовуватися в реченні з негативним значенням (Ми не можемо сказати: * *Вони гордяться видатною... клікою і Вони засуджують пресловуту ... плеяду; Наш кращий відмінник упевнено... тараторив урок і Демагог... надихає його на нову підлість* тощо).

У мовленнєвих контекстах денотативні семи можуть набувати іншої референтної співвіднесеності, що веде до смислового прирощення слова внаслідок появи в ньому конотативних сем, які розширюють семантичну валентність слова і, відповідно, межі його семантичного узгодження. На думку В. І. Шаховського, в такому разі у слова з'являється додаткова, нова, конотативна валентність (емотивна валентність) [343, 97].

Оскільки на семантичному рівні валентних відношень первинною єднальною ланкою між смислами сполучуваних одиниць є семи [295, 152], то можна припустити, що конотативні семи здатні також виконувати таку функцію, тобто кожне слово потенційно може мати конотативну валентність, значиму для його сполучуваності з іншими словами. Як зазначав В. В. Виноградов, конотація – це потенційна асоціативна енергія слова [53, 62 – 63].

Отже, під **конотативною валентністю** розуміємо здатність певної мовної одиниці вступати в конотативні зв'язки з іншими словами на основі експліцитних чи імпліцитних конотативних сем і в результаті цього здійснювати свою конотативну функцію.

Ідея конотативної валентності є дальшим розвитком тези про закономірності емоційно-експресивного та експресивно-стилістичного узгодження мовних одиниць у мовленнєвій ланці [83; 3; 239; 314]. Н. Ф. Пелевіна підкреслює, що в контекстах, насичених емоцією, відбувається семантичний процес іррадіації експресивності (= конотативності – З. Д.), тобто перехід конотативного фону слова на певний фрагмент тексту загалом [239, 84]. Т. О. Туліна називає це явище узгодженням конотативних сем, або конотем [322, 80; 323, 47].

3.7.2. На цьому етапі дослідження семантичного узгодження ми виходимо з того, що серед складових макрокомпонентів структури лексичного значення є конотативний. Достатньо наявності у значенні мовної одиниці всього лише однієї конотативної семи, хоч навіть і прихованої, щоб ця одиниця потенційно мала можливість колись її реалізувати, і тому така одиниця характеризується як конотативно валентна. Ця валентність пояснює, з одного боку, різні “несподівані”, оригінальні, навіть “неправдоподібні” сполучення типу “*вишневий сон*”, “*вербове щастячко*” (О. Гончар), “*золоте ридання*” (В. Сосюра), “*приосінній сонцелет*” (В. Стус). А з іншого боку, вона пояснює той факт, що деякі словосполучення, можливі на логіко-семантичному рівні, є неможливими на конотативному через нестикування одна з одною конотем. Наприклад: словосполучення *повінь війни* суперечить колу відчуттів, закріплених в українській поетичній традиції, і є прикладом “авторської глухоти” до конотативних норм сполучуваності.

У семантиці мовних одиниць існують потенційні семи, які складають перспективу смислових прирощень слова. “Відтінок” значення може вийти на передній план, зумовити собою вибір саме цього, а не іншого слова з саме цим

відтінком, забезпечуючи точну передачу замислу мовця, включаючи його емоційно-оцінне бачення певного фрагмента дійсності. І такий відтінок, стаючи визначальною ланкою у групі сем певного слова, вимагає свого продовження, своєї фіксації у сполучуваному з ним слові так, як наголошуване слово віршованого рядка вимагає для себе рими. У такому розумінні поява нового відтінка значення або нового значення в мовних одиницях – це фактично актуалізація, експлікація потенційних сем цієї мовної одиниці під дією зовнішніх факторів, у тому числі й за допомогою процесу індукування. “Попадання” нових сем у семантичну систему цієї одиниці потрібно, очевидно, розуміти діалектично, а не у фізичному розумінні: сема **X** з одиниці **2** не переноситься в одиницю **1**, не зникає з неї при їх сполученні, а викликає до життя, тобто індукує в одиниці **1** тотожну собі сему. Інакше кажучи, поява актуального значення в тій чи іншій одиниці мотивується семантичною системою самої одиниці: воно не зникає, а лише виявляється внаслідок взаємодії цих одиниць.

Роль контексту в цьому процесі зводиться до експлікації, тобто до вияву конотативних смислів. Ось чому в результаті сполучення одиниць, які ніколи не функціонували в мовленні, виявляється, що одержані комбінації мотивовані своїми безпосередньо і гранично складовими семами. Наприклад, укр. *квартира-вагончик* і рос. *квартира-распашенка*, або в Л. Костенко: *Минулого нема: Майбутнього не буде. Є скрипка, є життя. І ти на ній – смичок! Зіграй свою печаль, свою жагучу душу*. Порівняймо в О. Блока: *И вот прошу ее смиренно: ”Спляши циганка, жизнь мою”*. У наведеному останньому прикладі актуалізована емоційна сема, скрипка уособлює жагу, пристрасть, сум’яття душі, хоч з логіко-денотативного погляду сполучуваність компонентів неможлива.

Нові, одержані із цих сполук конотативні смисли, виявляються витягнутими з інтуїтивного семантичного середовища індивідуальних уявлень і із значення поєднаних одиниць, які вербально означають ці індивідуальні уявлення. Тому з “впливанням” потенційної конотативної семи в лінгвістичній одиниці відкривається і конотативна валентність.

Приклади сполучень, непередбачуваних і тому, як правило, конотативно забарвлених внаслідок некодованих денотативних референтних співвідношень, указують на тісний взаємозв’язок конотативної валентності мовних одиниць. Сполучення типу *зіграй душу, спляши жизнь* можливі лише завдяки потенційній конотативній валентності їх компонентів. Але, з’явившись у мовленні і зробивши запит на нову валентність, ці словосполучення можуть “провокувати” нові сполучення своїх компонентів за принципом аналогії. Це, на наш погляд, і служить поясненням низки оказіональних конотативних одиниць, на зразок: *новорождені степи, пекельногарячі обійми* (О. Олесь), *срібнотканий сон, ловлю сонцезлото, не дивися яблуновоцвітно* (П. Тичина), *єгиптянин силосу* (О. Гончар) та інші. У цих прикладах виникає смисл оказіонального характеру як актуалізація певного комплексу асоціативних зв’язків на основі потенційної або диференційної семи. Це являє собою перехід імпліцитних структур в експліцитні або подійну експлікацію як момент вияву потенційних можливостей слова.

У принципі, якщо можливе емоційно-оцінне ставлення людини до всіх предметів навколишньої дійсності, то із цього виходить, що у значенні слів, які

називають ці предмети, є такі мікрокомпоненти, які, якщо це необхідно, через складну систему переходів можуть трансформуватися в конотеми. Як свідчать лінгвістичні дослідження, значення не має жорстких і чітких меж [226, 23 – 24], семантична система слова може видозмінюватися і охоплювати велику кількість ситуацій і контекстів, у тому числі і конотативних (О. С. Азнаурова, В. І. Говердовський, Т. С. Коготкова, М. В. Нікітін, В. М. Телія, Д. М. Шмельов та ін.).

Розглянемо детальніше декілька прикладів, які показують, як конотативні семи можуть ставати превалюючими у значенні слова і тому актуалізують конотативну валентність одиниці. Коли взяти два поняття: 1) “хата невеликого розміру” і 2) “хатка” (приємна, мила, гарна, тобто хата, яка подобається), то статистично доведено, що для вираження першого поняття слово *хата* буде сполучатися з прикметником *невелика* або іншими його нейтральними синонімами, що передають значення об’єктивної мализни, а для вираження другого поняття – з прикметником *невеличка*, що передає значення емоційної оцінки. У значенні слова *хата* міститься потенційна сема розміру. Сема ‘розмір’ представлена також і в значеннях прикметників *невелика* і *невеличка*. Категорія розміру, як відомо, оцінна, тому у всіх аналізованих одиницях міститься потенційна сема оцінки. А в *невеличка хатка* – на базі сем розміру сполучаються семи емоційно-суб’єктивної оцінки. Диференційна конотема, закріплена в одному з ЛСВ *невеличка*, індукує потенційну конотему в слова *хатка*, яка відкриває в нього конотативну валентність.

Розглянемо словосполучення *гарненька хатка*. Спостереження показують, що аналогічні сполучення з емоційно-оцінними прикметниками неможливі з прикметником *невелика* (пор. *невеличка гарненька хатка*). Таким чином, можна констатувати, що саме наявністю конотативної оцінної семи у значенні *невеличка* пояснюється той факт, що якщо перед означуваним іменником уже стоїть одне або декілька емоційно-оцінних прикметників, у семантиці яких також є конотативна сема [343, 99], то “спрацьовує” вибіркова і притягувальна функція цих сем: семантично солідарні, в цьому випадку конотативні, семи “притягуються” одна до одної і відкривають конотативні валентності відповідних трьох одиниць, які дають змогу їм сполучатися. Непотрібні для цієї мовленнєвої ситуації семи погашаються і не залучаються до роботи.

На досить звичне в цьому випадку питання, чому ж у *невелика* не індукується конотативна сема і не відкривається емотивна валентність, якщо потенційно це можливо для всіх одиниць мови, відповіддю буде відомий для лінгвістів закон дистрибуції М. Бреалю. Інакше кажучи, конотативна валентність мовних одиниць виявляється точкою перетину ряду регулювальних закономірностей, які дозволяють (забороняють) її актуалізацію в тій чи іншій мовленнєвій ситуації.

О. О. Потєбня, характеризуючи узгодження атрибута з означуваним іменником за демінутивністю чи аугментативністю як “узгодження в уявленні”, відзначає, наприклад, вираження суфіксами із значенням розміру того чи іншого суб’єктивного (оцінного) ставлення мовця до якогось об’єкта. Це ставлення може поширюватися і на ознаки, дії певного об’єкта та на інші об’єкти, що перебувають із ним у певному зв’язку. Так, якщо мовець у звертанні (наприклад, до царя і под.) подає своє ім’я в демінутивній модифікації з метою самоприниження, найменування того, що належить йому, також можуть модифікуватися в цьому

напрямі. Наприклад: „*Микитка Лаврентьев жалуется: твое царское жалованье, а мое деревнишко* [розбійники] *разбили и на моем дворишкѣ людишакъ моихъ били и мучали*” [250, 79 – 80]. Такого типу “узгодження в уявленні” є, зокрема, основною причиною утворення демінутивно-пестливих форм несубстантивних частин мови, наприклад: *гарненький, їстки, спатоньки, агусеньки* [309, 28].

В. В. Виноградов одностайний з цими думками, підкреслюючи, що “форми суб’єктивної оцінки заразливі: зменшувально-пестлива форма іменника нерідко асимілює собі форми прикметника-означення, вимагає від нього емоційного узгодження з собою” [61, 113].

Виконуючи подвійну функцію в мові, зменшувально-емоційні іменники, з одного боку, виражають реальну зменшеність, а з другого – складну гаму людських почуттів, що є виявом суб’єктивного ставлення до названих реалій. У таких суфіксованих лексемах найчастіше міститься позитивна оцінка та емоція: пестливість, голубливість, ласка, симпатія тощо.

Для утворень із значенням реальної зменшеності, позитивної оцінки, а також негативної оцінки словотворчими засобами є одні й ті самі зменшено-емоційні суфікси: -ик-, -ок-, -ець-, -ичок-, -очок-, -ечок-, -чик, -к(а), -иц(я), -ин(а), -ичк(а), -ц(е), -к(о), -ен(я), -ичк(о) тощо.

Зменшувально-емоційні іменники можуть мати й зовсім протилежне значення – негативне. Це значення здатне містити в собі негативні емоції у всіх їх відтінках, передаючи найрізноманітніші переходи від легкої іронії до гіркої сарказму. Такі іменники за певних умов можуть указувати на почуття гумору, зневаги, ненависті, іронії, презирства, легенької посмішки тощо.

Українська мова багата суфіксами, за допомогою яких можна експресивно передати найтонші відтінки почуттів, переживань, оцінок. Особливо активні в цьому відношенні демінутивні прикметникові суфікси типу -еньк(ий), -есеньк(ий), -ісеньк(ий), -ісіньк(ий), -юсеньк(ий), -юсічк(ий). Суфікси -енн(ий), -езн(ий) вказують на надмірно збільшувану характеристику з деяким відтінком згрубілості і надають висловленню експресивного забарвлення.

Лексеми з суфіксами -уг-, -аг-, -уган-, -ак-, -ук- характеризуються здебільшого негативною семантикою, наприклад: *злodyга, бандюга, вовцюган, скотиняка* тощо.

Інколи аугментативні суфікси лише посилюють уже наявне пейоративне значення твірної основи, але така контамінація можлива тільки тоді, коли твірна основа вказує на назву особи за родом діяльності чи за певною ознакою, створюючи різко негативну оцінку, наприклад: *Бач, що придумав отой пранцюватий ! Ох ти ж поліцаюка-зарізяка* (Є. Гуцало).

Іменникові лексеми-демінутиви вступають у контекстуальному оточенні у складні відношення як між собою (у тому разі, коли ними насичений відповідний текст і між демінутивними лексемами витворюються відповідні семантико-парадигматичні відношення синонімічного, гіперо-гіпонімічного та інших різновидів), так і з іншими типологічно спорідненими (*маленький синок, ріднесенька матінка, старенька бабуся*) в синтагматичному лінійному поєднанні. У конструкціях останнього типу наявний семантичний плеоназм, завдяки якому відбувається повторення певної семи, що набуває максимального насиченого

звучання і концентрує в собі високу експресію.

3.7.3. Розглянемо дію закону конотативного узгодження у словосполученнях за участю емоційних, оцінних, експресивних та стилістичних сем, які містяться в компонентах словосполук.

Комбінована сема ‘зменшувально-пестливий’, стаючи сполучною ланкою для двох семем, отримує відповідну форму у вигляді ізосемічних суфіксів у двох лексем, які належать до різних частин мови, тобто узгодження відбувається на словотвірному рівні. Так виникає можливість позначати один і той самий денотат з допомогою різних словосполук, у компонентах яких координована відсутність або наявність зменшувально-пестливих суфіксів: *чиста хустка – чистенька хустинка, свіжа булка – свіженька булочка, гарна дівчина – гарненька дівчинка, теплий вітер – тепленький вітерець* тощо.

Звичайно, суфікси різних части мови матеріально не збігаються, але за смислом вони синонімічні, оскільки містять одну й ту саму сему. Наприклад: *Мав я раз дівчиноньку чепурненьку, любу щебетушечку рум'яненьку* (Укр. нар. пісня); *Любо було глянути на її дрібненькі, запечені на сонці рученята, що жваво бігали від одної роботи до другої* (М. Коцюбинський); *Біля холодної криниці край села, неначе в пісні, під вербою коло старенької хатини стояла дівчина Олеся, сумна і тиха, як і всі дівчата* (О. Довженко); *По дну вибалка поміж камінням справді біг струмок, мив боки тому камінню, полоскав зеленісіньку травичку, що кланялася на воду рівними чубчиками і ніс жовте листя* (Григор Тютюнник). Форма і зміст сполучуваних лексем перебувають при такому узгодженні в гармонійній єдності.

Цікава також кореляція суфіксів -уват- у прикметнику та -ок в іменнику з близькими значеннями “володіння якістю меншою мірою” і “зменшувальне”, наприклад: *сизуватий димок, рідкуватий лісок, тонкуватий голосок, темнуватий чубок* тощо. Звичайно, словотвірне узгодження емоційних сем може відбуватися і в межах однієї частини мови, наприклад: *Багато тоді наживало п'ятами і одиноких, і цілими сім'ями... Тоді й поговірку зложили: мандрівочка – наша тіточка* (Панас Мирний); *Старичок-дурачок, хоч і з бородою* (Прислів'я); *Бабуся-Ягуся* (Л. Костенко); *Біга зайчик-скакунець, в затишок тікає* (О. Олесь); *За садом-виноградом Живу я із матусею, з сестричкою Настусею* (М. Стельмах); пор. також звертання *брате-соколе* і *братику-сокільчику* в пісні з цією самою назвою. Особливо багато таких звертань у голосіннях: *мамочко моя пчїлочка, мамочко моя ластівочка. Мій таточку, мій лебедочку, мій таточку, мій соловесчку*.

Нарешті, без урахування ролі контексту неможливо розкрити всю різноманітність семантики зменшувально-емоційних лексем, які несуть у собі не тільки позитивну забарвленість, а й негативну, тобто мають оцінну сему.

Як свідчать висновки із спостережень над мовним матеріалом, відтінки іронії, гумору, зневаги, презирства властиві різним лексемам, незалежно від їх семантики, якщо сусідні слова вносять додаткову уточнювальну, негативну конкретизацію. Насамперед негативний відтінок у значення іменників уносять прикметники-означення *бридкий, гидкий, драний, злидений, жалюгідний, мізерний, миршавий, непристойний, нікчемний, огидний, паскудний, плюгавий, пришепелкуватий, химерний, хитрий* тощо, які вже у своєму значенні мають негативне забарвлення, тобто їх ядрена сема є носієм негативної оцінки.

Наприклад: *Ану, лицарю мізерний, – Злидений, витязю нікчемний. Виходь столх покуштувать* (І. Котляревський); *„Ех, ви, – посміхнувся презирливо Донець. – Героя з себе строїте. Революціонера...Наївний, і смішний, і жалюгідний романтик!”* (І. Багряний).

Семантична єдність між компонентами має більший вияв за умови, коли до їх складу входять зменшувально-пестливі суфікси. Позитивна оцінна сема в такому разі нейтралізується, відбувається актуалізація негативної оцінної семи. Наприклад: *Оце ж, батьку, й не подождав мене та не дав мені стукнути панка миршавенького* (П. Загребельний); *Он ти який, сеньйоре Олів'єро! Нікчемний, плюгавенький чоловічок!..* (Ю. Бедзик).

Часто негативне значення доповнюється, уточнюється більш поширеним означенням. Наприклад: *Маленька, до неприємності гнучка людинка у цивільному заходить до кабінету* (В. Собко); *Маруся лиш хитала заперечливо головою, коли уявляла собі ті погляди..., усі оті маленькі щипливі питаннячка, невинно-ядовиті уваги, посмішечки, словечка* (Г. Хоткевич); *Ні на кого не дивлячись своїми маленькими швидкими очицями, старий Паскуда нарізав на столі високу паляницю* (Ю. Збанацький). Негативну сему мають означення, виражені неозначеними та вказівними займенниками *якийсь, який-небудь, деякий, такий, отакий* тощо, які, сполучаючись з іменниками, що містять у собі емоційні та експресивні семи, відповідною інтонацією оформляють негативну думку. Наприклад: *Хвилювалася Анна, і все через якесь дівчисько* (А. Хижняк); *[Мати] ...закінчила тим, що збігла з дому з якимось офіцериком* (Ю. Збанацький); *Треба допомогти гостям, щоб зустрічались не з якими-небудь брехунцями, а з людьми достойними* (О. Корнійчук); *Одна річ – ділові візити, інша – коли отака собі журналісточка з пером до горла: згадує, повертайся в минуле, хочеться тобі чи ні* (П. Загребельний).

Часто в таких словосполученнях вживається ще одне означення з метою підсилення негативної конотації, маючи у структурі свого значення негативну сему. Наприклад: *А тут ще, мов навмисне, лізли у вуха уривки якогось мізерного вальсика* (М. Грушевський) – “мізерний 3” – “який не викликає до себе поваги, жалюгідний, нікчемний” [СУМ, IV, 346].

3.7.4. Дія закону конотативного узгодження поширюється і на атрибутивні словосполучення із залежним компонентом, вираженим займенником або числівником. На перший погляд, здавалось би, що займенникам і числівникам, які мають високий ступінь узагальненості абстрактних значень, не повинна бути властива суфіксація суб'єктивної оцінки, оскільки тут начебто і немає для цього семантичних умов. Проте фактичний матеріал засвідчує вживання в українській мові демінутивних форм займенників і числівників. Особливо вживані вони в народно-розмовній мові та діалектах, звідки й потрапляють у мову художньої літератури. Неправомірною є також думка про те, що демінутивні форми займенників зовсім втратили відтінок пестливості. У таких утвореннях суфіксами підкреслено передусім суб'єктивну оцінку певної міри вияву означуваного та вираження інших семантичних відтінків, але їхнє емоційне забарвлення залишається досить відчутним. Воно підсилюється таким самим значенням сполучуваного з ним іменника. Наприклад: *Згадала все, кожнісіньку дрібничку. І*

хату нашу, і оту криничку... (Л. Костенко); **Метеличок мій миленький**, та куди ж ти полинув **саменький**, на кого мене покинув (Г. Григоренко); **Усенький деньок стояла над буряками** (3 розмов. мовлення).

Семи 'зменшений' і 'пестливий' мають і числівники. Особливо легко поєднуються суфікси суб'єктивної оцінки із збірними числівниками, оскільки вони більш предметні, ніж власне кількісні. Особливого поширення набули в українській мові демінутивні утворення з суфіксом -к(о), наприклад: *двійко (двойко), обійко (обойко), трійко (тройко), четвірко* тощо.

Такі здрібніло-пестливі форми мають розмовний характер і широко репрезентовані в мові художньої літератури. Поєднуючись із числівниковою основою, суфікси здрібності вносять лише відтінок пестливості, тобто є носіями емоційної семи. Сполучаючись з іменниками, що мають подібну сему, вони забарвлюють речення відповідною конотацією. Наприклад: *А в мене ж, їй-богу, **трійко дівчаток**, і всі **білявенькі*** (М. Стельмах); *А мати гарувала гірко Від темноти до темноти, Щоб нас, **малесеньких семірко**, нагодувати й одягти* (Д. Павличко).

Досить обмеженою є суфіксація суб'єктивної оцінки в інших групах числівників. Від власне кількісного числівника *один* за допомогою суфіксів -еньк(ий), -есеньк(ий), -ісеньк(ий) утворюються пестливі форми *одненький, однесенький, однісінький*. Наприклад: *Жив [пан Лукаш] тин у тин із братом, у своїй хаті з **однісіньким віконечком*** (Марко Вовчок). У розмовно-побутовій мові функціонують здрібніло-пестливі утворення від деяких порядкових числівників, наприклад: *першенький, третінький, п'ятенький* тощо. Наприклад: ***Першенького синочка** не діждала я з війни* (3 розм. мовлення).

Як бачимо, суфікси суб'єктивної оцінки у складі числівників служать для формування емоційної семи пестливості, не змінюють основного денотативного значення і мають сему експресивного характеру, що в гармонії з конотативними іменниковими семами створюють конотативну єдність.

Подібне явище простежуємо і в комплетивних словосполучах з опорним компонентом іменником з кількісним значенням, який має суфікси суб'єктивної оцінки, наприклад: *А чутка у гаю була така, Що ніби Щука та частенько, Як тільки зробиться темненько, Лисиці й шле то щупачка, то **сотеньку карасиків живеньких** або й линів **гарненьких*** (Л. Глібов); *Величезна плахта. А на тій плахті хтось **купки маненьких біленьких хаточок** понабудував* (Остап Вишня).

Дія закону конотативного узгодження настільки сильна, що йому піддаються навіть словосполучки з дескриптивними прикметниками, які називають так звану абсолютну ознаку без суб'єктивної оцінки. Наприклад: *Видно навіть сліди на прив'ялій траві, сліди **босеньких дитячих ніжок*** (П. Воронько); *Ой глянь, Марусю, крізь калач **Каренькими оченьками** та й не плач* (Укр. нар. пісня); *Не бійся, миленька, Хоч **нічка видненька**, А місяць хоч світить, він не помітить* (Укр. нар. пісня); *Мені там кожна **стежечка**, кожний **кущик знайомісінькі*** (Марко Вовчок).

Як свідчать висновки із спостережень над мовним матеріалом, такого самого впливу зазнають і відносні прикметники, що, на відміну від якісних, позбавлені як власне морфологічних, так і словотвірних засобів вираження міри ознаки, супровідних експресивно-оцінних відтінків [306, 372]. Наприклад: ***Кухличок***

мідненький Водиці повненький (Нар. лірика); *Ой зробимо, браття, човник золотенький...*, *човник золотенький, А срібне весельце* (Укр. нар. пісня); *Її віночок рутвяненький, її Іванко молоденький* (Укр. нар. пісня); *Ото як скрутно з одежею – полотна та сірячина, – а вона ж йому, чуєш, хусточки шовковенькі вишивала* (Григор Тютюнник); *А вже мені, моя мати, не перший разок – через плече дротяненький батіжок* (Укр. нар. пісня); *Дайте мені хусточку носовеньку* (З розм. мовлення).

Експресивна сема доповнюється емоційною за допомогою пестливих суфіксів у прикметниках типу *бокастий, мускулястий, худючий, листатий, гіллястий* тощо. Наприклад: „*Ану, – озвався Дем’ян, – потіш мене, мій друже: Ось глянь – вареничок бокастенький який*” (Л. Глібов); *Ротики гіллястенькі, листатенькі, з пуп’янками цвіту на вершечках і густими корінцями* (Л. Романюк).

Емоційному семантичному узгодженню піддаються і сполучення прикметника у формі вищого ступеня порівняння, який вживається з суфіксами пестливості. Наприклад: *А вже яблунька вищенька, а вже віття рясне. Медсестра моя, вишенька, приголубила мене* (Л. Костенко); *Старшенького мого синочка у військо забрали* (З розм. мовлення).

Від українського фольклору і Т. Г. Шевченка наша література успадкувала традицію у використанні суфіксів -енят-, -ят- при назвах неістот для вираження емоційної семи лагідності, прихильності. Ця сема повторюється у сполучуваному з ним прикметнику. Наприклад: *А сердешне неначе благає: Випручало рученята й до їх простягає манюсінькі* (Т. Шевченко); *В тебе руки – вітрянята ніжні* (Д. Павличко); *На куценьких ноженятах До ставка біжать качата* (М. Шпак); *Галя своїми жвавенькими оченятами у їх питалася: чи її правда* (Марко Вовчок). Наскрізною конотативною семою може бути пронизаний цілий текст. Гармонійно поєднані емоційна, оцінна, експресивна та стилістична семи у відомому уривку А. Тесленка: *Миколка, Проконів хлопчик, такий школяр гарнесенький, соромливенький, млявенький, як дівчинка. Та ще ж такий чорнобривенький, білолиценький, носик невеличкий, щічки кругленькі, ще й чубок кучерявий*. Зовнішні риси, внутрішні якості Миколки подано через призму глибокої авторської симпатії, прихильності, теплоти, ніжності, задушевності, ліричності. Іменники з виразним інтимізуючим значенням посилюють узгоджувані з ним прикметникові суфіксальні утворення.

Навпаки, наскрізною негативною оцінною та експресивною семою характеризується герой у такому реченні: *На його очах нікчемна людина, жадібний привласнювач чужих думок, дрібний кар’єрист, пустоголовий себелюбець викрав з його оселі... дорогу людину* (І. Волошин).

3.7.5. Зв’язність смислів слів підкріплюється також тотожністю або гармонією на рівні особливих стилістичних сем, або стилем, які об’єктивовані стилістичними позначками у словниках.

Прикладом такої гармонії служать як словосполуки, утворені з міжстильової лексики, так і словосполуки, складені із стилістично маркованих компонентів, наприклад: *дівчисько-нечепура*: слово *дівчисько* у СУМ наділене позначками “розм.”, “зневажл.”, а *нечепура* – “розм.”. Як бачимо, ці позначки тотожні, отже, можна в цьому випадку говорити про семантичне узгодження стилем. Подібне явище

простежене в атрибутивних словосполучках із цим же головним компонентом: *щупленьке дівчисько, жовтороте дівчисько*, наприклад: *З дзеркала дивиться на неї таке собі **непримітне, кирпате, щупленьке дівчисько*** (А. Хижняк); *Віра мала значно більше жіночого досвіду, ніж Ліза, ... а сестру ще недавно вважала **жовторотим дівчиськом*** (С. Руданський). Часто конотативне семантичне узгодження стилем підсилюється ще й оцінною та експресивною семою, створюючи негативний образ, наприклад: [Килина] *Он чоловіка десь повітря носить, а ти бідуй з **свекрушиськом проклятим**, – ні жінка, ні вдова – **якась покидька!*** (Леся Українка).

Зазначимо яскраве стилістичне маркування словосполук *ріднесенький братик, молодая дівчинонька, дрібен дощик, запашнеє зіллячко, зелена травця, вороненький коник, святая воленька, холодная водиця, червоная калинонька, ясен місяченько* тощо, яке виключає для них можливість вживатися в переважній більшості функціональних стилів, крім, звичайно, художнього та публіцистичного. Наприклад: *І шумить і гуде **дрібен дощик** іде* (Укр. нар. пісня); *Принесла я вам літечко, **Ще й запашнеє зіллячко, Ще й зеленую травцю І холодную водицю*** (Укр. нар. веснянка); *А вже орел долітає, коня братом називає: “**Ти ж конику гнідесенький, Братику ж мій ріднесенький**”* (Укр. нар. балада); *Червоная калинонька, А біле деревце, чом не ходиши, не говориши, Моє любе серце?* (Укр. нар. пісня); *Під ним коник вороненький насилу ступає* (Т. Шевченко); *Перша радість – **світанячко раненькеє. Друга радість – сонечко праведненькеє. Третя радість – ясен місяченько*** (Укр. нар. колядка). Кожен компонент аналізованих словосполук у СУМ має позначку “нар.-поет.”.

Лексеми з позначкою “уроч.”, “піднес.” можуть також потрапляти в сумісну позицію. Найчастіше емоція урочистості забезпечується добором синонімічних слів старослов’янського походження, навіть тих, у яких ми не змогли б з точки зору сучасності мови помітити ознаки архаїчності [37]. Це, наприклад, компоненти словосполук *благоуханні лучі, премудрий отець, многоденний труд, діяння добра, прах героїв* тощо, що характеризуються в СУМ позначкою “уроч.”, створюючи колорит піднесеності, урочистості в мовленні. Як зазначає Л. І. Мацько, “як правило, конотація не залишається в межах однієї мовної одиниці, а “розливається” в тексті, підпорядковуючи собі інші одиниці, створюючи ефекти відповідного контексту” [214, 193 – 194]. Наприклад: *Коли ще сплять вітри в **лучах благоуханних**, на квіти, на траву крізь сльози я дивлюсь* (В. Сосюра); *Стоїмо при священній могилі, де **героїв** покоїться **прах*** (М. Упенник); *Благослови, **премудрий отче**, слово, – щоб книг зерно добра й любові В своїй душі посіяти й зростить* (І. Кочерга); *Мить пожадання прийшла: **довершено труд многоденний*** (М. Зеров).

3.7.6. Конотативне узгодження може здійснюватися і за допомогою оцінних сем.

У мовній свідомості носіїв мови міцно закріплена позитивна модель світу. Про її наявність свідчить те, що маркується переважно протилежне – негативна оцінка. Наприклад: *хворобливий потяг, протизаконне прагнення, навіжене бажання, марна надія, пуста мрія* тощо. Наш матеріал повністю підтверджує висловлення, що “...носії мови мають уявлення про норму, більше того, сценарій світових подій повинен бути позитивним, негативне і те, що відхиляється від

норми, маркується” [229, 237].

Значення позитивної оцінки має своїм корелятом аналогічну сему в залежному іменнику з об’єктним значенням: бажать звичайно добра, пор.: “При предикатах бажання події оцінюються як позитивне для суб’єкта бажання” [73, 125]. Справді, в позиції атрибутивного об’єкта зазвичай стоять іменники з конотемою позитивної оцінки: *бажання слави, бажання щастя, побажання здоров’я, мрія подорожувати, прагнення любові, охочий на книжку, потяг до мистецтва* тощо. Звертає на себе увагу цікава група у фрагменті тексту з трьома залежними компонентами, кожен із яких послідовно з’ясовує комунікативний намір мовця за допомогою всезростальної питомої ваги позитивної оцінки: *Хіба то було тільки фантазування? Ні! Жадання йти вперед, вдосконалювати, поліпшувати* (Ю. Смолич). За законом градаційного наростання в першому атрибуті оцінка ще входить до конотативного компонента (пор. діагностичну ознаку цього: “*йти вперед – це добре*”, у другому – вже входить в одну з домінуючих сем ядерної частини: “удосконалювати” – “робити досконалішим, **кращим**” [СУМ, X, 398], нарешті, у третьому залежному компоненті складає частину ядра семеми, виражаючи смисл ‘робити краще’ (*ліпше* – синонім слова *краще*).

Те, що одержало суспільно закріплену позитивну оцінку у сприйнятті окремих індивідуумів або соціальних груп, може оцінюватися і негативно. Але подібні факти не свідчать про невиразність оцінки; вони здатні лише певним чином характеризувати певну особу, слугуючи своєрідним соціальним індикатором.

Узгодження оцінних конотем відбувається і в низці інших словосполук, наприклад, організованих за участю слів *пособник, прислужник, поплічник*, які, крім смислів ‘помічник’, ‘співучасник’, ‘слуга’, містять і елементи оцінки, а саме: “хто допомагає кому-небудь у здійсненні **підступних, злочинних** намірів”, “хто виконує чиюсь волю, **прислужується** кому-небудь” і “співучасник яких-небудь **ворожих** дій, учинків”, наприклад: *пособник спекуляції, прислужник фашистів, поплічник ворога* та ін. Смисл слова *сподвижник*, навпаки, містить в собі оцінку тієї чи іншої діяльності як важливої для суспільства загалом та оцінку її як діяльності позитивної. Відповідно, залежне слово повинне мати аналогічну конотацію (*сподвижники Магеллана, сподвижники Кропивницького* тощо). І навпаки, “*посіпака*”, несучи ту саму логічну інформацію, що й “*поплічник*” – “*слуга*”, характеризується конотемою негативною оцінки суб’єкта-прислужника, що “готовий допомогти в діях **ганебних**” [СУМ, VII, 329], сполучається зі словами *ворог, фашист, негідник* тощо, смисл яких має негативну оцінку.

Закономірно припустити, що на фоні словосполук з узгодженням оцінних конотем можуть функціонувати сполуки з їх розузгодженням, що створює сильний ефект оксиморона. Це підтверджує думку Н. Г. Іванової про приналежність конотативного макрокомпонента до ядерної частини семеми слова [151]. Так, у відомому Шевченковому *І слово правди понесли По всій невольничій землі твої апостоли святії* компоненти словосполучення *апостоли святії*, крім позитивної оцінної семі ‘вірність’ (правді, добру, науці, історії), а також співзначення ‘навчання’, ‘відстоювання’, мають ще й відтінок стилістичного піднесення, оскільки лексема *апостол* – це біблійна стилема-символ, що означає носія високих істин, морально-естетичних якостей, надлюдських здібностей, таких ідеалів, які

суттєво можуть змінити життя.

У реченні ж *І загойдаються дерева на вітті Апостолів злочинства і облуд* (В. Симоненко) в оксиморонній словосполучці *апостолів злочинства і облуд* засвідчене яскраве оцінне зрушення: чітко виражене позитивне оцінне значення першого компонента та негативне другого, оскільки “злочинство 1” – “це суспільно небезпечна дія, що чинить зло людям”; “злочинство 2” – “неприпустимий, ганебний вчинок” [СУМ, III, 605], а “облуда 1” – “удавання, лицемірство з метою обурювання; фальш, неправда, нещирість, лукавство, дурисвітство, ошука, облудність, прикиди” [СУМ, V, 529], тобто функціонально погані дії, вчинки.

Комбінацію різних конотативних сем, що забезпечують смислове узгодження або, навпаки, розузгодження, можна бачити у поєднанні стилем та оцінних конотем, де, як правило, піднесене асоціюється з позитивно оцінюваним, а знижене – з негативною оцінкою: пор., з одного боку, *алтар науки, поборник миру*, де стрижневі слова стилістично марковані як урочисті, а залежні мають конотему позитивної оцінки; з іншого боку, – *вуличний хлопчисько*, де “вуличний 3” має конотему негативної оцінки – “невихований, малокультурний”, а “хлопчисько” – стилему ‘розмовне’ та ‘зневажливе’ [СУМ, XI, 85]. У реченні *Найтверезіший би упився, Скупий жидюга дав би гривню, Щоб позирнуть на ті дива* (Т. Шевченко) – словосполучка *скупий жидюга* поєднує в собі оцінну негативну сему, оскільки словникове тлумачення лексеми “скупий 1” через слово *жадібність* підкреслює негативне ставлення до людей з такою рисою характеру, та стилему ‘розмовне’ й ‘лайливе’.

При порушенні узгодження конотативних сем виникає гострий дисонанс між стилістично піднесеним і негативно оцінним, наприклад: *поборник хабарів, жреці скандалу, тріумф невігластва* тощо.

Розбіжність оцінок може стати навіть суттєвим чинником цілого твору (В. Винниченко “Сонячна машина”, Є. Зам’ятін “Ми”) і більше того – при створенні окремих жанрів, зокрема антиутопії.

Такі характерні явища сприймаються як виняткові й особливо гостро на узуальному сполучувальному фоні. Вони яскраво відтінюють собою правило узгодження словосполучки і на конотативному рівні.

Відому аналогію цьому правилу можна простежити в предикативних одиницях, які мають у своєму складі вставні слова, словосполучення і речення, призначені для передачі емоційно-оцінного ставлення мовця до висловленого. Не входячи у структуру речення на правах членів, саме вони “задають тон” усьому висловленню, забарвлюють його значеннями суб’єктивної модальності.

Між вставними словоформами або словосполученнями, що виражають емоційну оцінку повідомлення, та його основною частиною речення встановлюється свого роду семантичне узгодження. Наприклад, неможливо поміняти вставні компоненти протилежного змісту в таких реченнях: *Біда, коли тебе забуде брат...* (Д. Павличко); *На мій превеликий смуток, він поставився до мого задуму досить холодно* (І. Вільде); *На щастя Багірова, це була не осколкова міна* (О. Гончар); *На жаль, світ побудований так, що щастя людства здобувається ціною чийхось страждань* (О. Довженко). Оскільки вставні слова надають значенню основного речення додаткового відтінку, це означає, що вони за

змістом пов'язуються з ним. Про цей зв'язок свідчить сам факт розташування вставних слів у межах того чи іншого речення, а також інтонаційне об'єднання порівняно з усім текстом [270, 378]. Отже, вставні слова лише з формально-граматичного погляду ізольовані від речення, а з комунікативного погляду вони пояснюють основне речення загалом. Так, наприклад, у реченні *На біду, жнива вчасно не розпочали: тиждень безпросвітно лив дощ* негативна оцінна сема лексеми *біда* семантично корелює зі змістом основного речення, яке з денотативного боку несе також негативну оцінну сему, оскільки неможливо працювати в дощову погоду на полі, а отже, не зберуть вчасно хліб, який може прорости. Зерно буде неякісне, урожай гірший, а це оцінюється за оцінною шкалою "погано". Таким чином, між лексичним значенням вставного оцінного слова і конотативною негативною аурую основного речення існує семантичний зв'язок.

Таким чином, як свідчать висновки із спостережень над мовним матеріалом, семантичне узгодження у словосполученнях здійснюється не тільки на денотативному рівні, а й по лінії відповідності категорійних та конотативних, зокрема експресивних, емоційних, оцінних чи стилістичних сем.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Взаємозв'язки лексичного і граматичного у слові не що інше, як спрямованість слова у сполучення слів на рівні класів. Конкретні форми реалізації такої спрямованості і сполучуваність лексичних смислів забезпечуються лише при солідарності граматичних смислів у їх сполученнях. Поняття семантичного узгодження суттєве і для категорійних сем.
2. Серед категорійних сем виділено власне-категорійні та образно-категорійні семи. У підрядному словосполученні у функції інтегральних сем можуть бути класами 'предметність', 'істота', 'неістота', 'рід', перебуваючи в синтагматичних відношеннях між собою.
3. Сполучуваність слів суттєво впливає на їх семантичний вигляд: "зіткнення" двох смислів обох слів іноді вимагає попередньої підгонки сем тих елементів, які сполучаються.
4. Граматичний рід служить узгодженню, а узгодження служить вираженню зв'язків ознаки (ад'єктивної чи дієслівної) з її носієм (не тільки граматичного зв'язку прикметника та іменника, дієслова та іменника, а й смислового зв'язку ознаки і субстанції).
5. Назви неживих предметів набувають здатності означати стать тільки в певних стилістичних умовах – при образно-поетичному переосмисленні (уособленні): предмет, позначуваний іменником жіночого роду, може переосмислятися як істота жіночої статі, а предмет, позначуваний іменником чоловічого роду, – як істота чоловічої статі. Поєднання персоніфікацій ґрунтується і на параметрах спорідненості 'кровний' – 'некровний зв'язок'. При семантичному узгодженні граматичні семи 'рід', 'істота' часто корелюють із конотативними стилістичними семами.
6. Відсутність у семемах компонентів словосполук повторення реальних сем є підставою для існування адитивного зв'язку, тобто складання смислів. Семантичне узгодження відбувається в таких словосполученнях завдяки тому, що їх

компоненти розташовані поруч в одному ряду та мають близькі смисли, і це дає змогу одному з компонентів “індукувати” в іншому таку саму сему, яка, виникнувши як потенційна та актуалізувавшись у семемі, може забезпечити необхідну зв’язність шляхом накладання ідентичних сем.

7. Валентність дієслова найвиразніше виявляє свої особливості на тлі дієслівної категорії перехідності / неперехідності. Реалізуючи валентність перехідного дієслова, залежна словоформа знахідного відмінка одночасно виражає відношення до нього як об’єкта до дії чи дії до об’єкта: у ній знаходить вияв мовне оформлення субстанції, яке цілком підлягає дії. Тут обов’язково реалізується сема односпрямованої безпосередньої конкретної дії перехідного дієслова.

8. Транспозиція одного з компонентів словосполучення в іншу частину мови починається із зміни саме ядерної категорійної семи – семантичного “стержня” частини мови, яка залишається в новоутвореному слові як периферійна і може повторюватися з аналогічною ядерною семою іншого компонента, забезпечуючи смисловий зв’язок на граматичному рівні.

9. Під конотативною валентністю розуміється здатність певної мовної одиниці вступати в конотативні зв’язки з іншими словами на основі експліцитних чи імпліцитних конотативних сем і в результаті цього здійснювати свою конотативну функцію. Конотативна валентність лінгвістичної одиниці відкривається в результаті актуалізації потенційної конотативної семи під дією зовнішніх факторів, у тому числі й за допомогою індукування конотативних сем.

10. Комбінована сема ‘зменшувально-пестливий’, стаючи сполучною ланкою для двох семем, отримує відповідну форму у вигляді ізосемічних суфіксів у двох лексем, які належать до різних частин мови, тобто узгодження відбувається на словотвірному та конотативному рівнях.

11. Суфікси суб’єктивної оцінки у складі дескриптивних і відносних прикметників, числівників, займенників служать для формування емоційної семи пестливості, не змінюють основного денотативного значення, можуть мати сему експресивного характеру, що в гармонії з іменниковими конотативними семами створює конотативну єдність.

12. Конотативне семантичне узгодження відбувається шляхом повторення одновидових конотативних сем, їх комбінацій. Наскрізною конотативною семою може пронизуватись цілий текст.

13. На фоні словосполучень з конотативним семантичним узгодженням функціонують словосполучення з розузгодженням їх компонентів, унаслідок чого виникає гострий дисонанс, який і створює сильний ефект оксиморона.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Критичний аналіз наукової літератури з історії проблеми семантичного узгодження показав, що вчення про семантичне узгодження розвивалося послідовно в аспекті розробки питань валентності, сполучуваності та семантичного поля, що і стало його підґрунтям.

Валентність є однією з найважливіших структурних характеристик лексичних одиниць: вона фіксує сполучуваність цієї одиниці з іншими і всю дистрибуцію цієї одиниці, тобто сукупність усіх сполучень (оточень, контекстів), у яких відповідна одиниця виявляється. Між значенням слова та його сполучуваністю функціонує двобічна залежність: семантика слова зумовлює сполучувальні можливості, а сполучуваність відповідно впливає на значення слова. У зв'язку з цим розширення або звуження сполучуваності слова сигналізує про зрушення в його семантиці. Сполучуваність слів пов'язана із загальнолінгвістичною тенденцією пошуку в мові правил, які організують її елементи у висловлювання. Сполучувальні властивості слова “зароджуються” в акті номінації, відображаючи логіко-предметні (логіко-понятійні) зв'язки і відношення позначуваних об'єктів. Семантична й асоціативна реалізація окремого слова можлива тільки в його сполучуваності з іншими словами в межах певної синтагми. У реченні, як одиниці комунікації, сполучувальні властивості вступають у сферу мовленнєвомислительних процесів, оскільки у цьому випадку вибір і комбінація завдань залежать від комунікативної діяльності мовців. Взаємодія факторів сполучуваності слів відображається і у структурі словосполучень, які утворюються відповідно до комунікативних завдань у процесі лексико-граматичної побудови речення, правильна організація якого вимагає дотримання законів комбінації слів. Слово як носій пучка смислів, що виробляються в процесі колективного сприймання дійсності, саме у словосполученні, у синтагматичному ланцюжку, реалізує свою конкретність, позначаючи предмети, явища, їх ознаки, і зберігає у своїй внутрішній формі денотативно-сигніфікативний зміст як член парадигматичного ряду.

Розмежовуючи валентність і сполучуваність, слід урахувати дихотомію мови й мовлення: валентність – явище мови; сполучуваність – явище мовлення, актуалізована в мовленні валентність. Домінантну роль у семантико-граматичному механізмі валентності відіграє план змісту, що фокусує в собі власне семантичні, лексико-фразеологічні і стилістичні характеристики.

Здатність чи нездатність одиниць мови, які наділені планом змісту, вступати в регульовані семантичною нормою зв'язки з іншими одиницями становить сутність семантичної валентності. Саме семантична валентність ґрунтується на семантичному узгодженні.

У процесі становлення вчення про семантичне узгодження сформувалися різні підходи до його вивчення. Виокремлюються два напрями дослідження семантичної сполучуваності: аналітичний та синтетичний, що в єдності формально-логічного та філолого-філософського аспектів досить повно представляють це складне семантико-синтаксичне явище сучасного мовознавства. Уже в класичних граматиках відбито зародження ідей семантичного узгодження імені та дієслова в синтагмі, ідея “довгого компонента”, що проходить через усю синтагму, а отже, й ідея семантичної класифікації синтагми.

Як свідчить аналіз наукової літератури з проблеми, умовно можна виділити чотири етапи розвитку вчення про семантичне узгодження:

1) XVII – XX століття, пов'язаний з витоками вчення про семантичну сполучуваність;

- 2) початок XX століття (Л. В. Щерба, В. В. Виноградов);
- 3) середина XX століття (розвиток досліджень семантичної сполучуваності, пов'язаний із семною структурою лексичного значення);
- 4) кінець XX – початок XXI століття – формулювання закону семантичної сполучуваності; поглиблене вивчення семантичного узгодження.

У науковій літературі автором ідей про існування правил поєднання значень слів вважають Л. В. Щербу, проте ще наприкінці 70-х – початку 80-х років XIX століття аналогічну думку було висловлено А. В. Добіашем, який підмітив існування смислового зв'язку за допомогою “однакових частинок значення слів”. Отже, можна вважати, що саме А. В. Добіаш започаткував майбутнє вчення про семний склад слова, вчення про семантичне узгодження, не вживаючи безпосередньо терміна сема.

Вчення про семантичне узгодження пов'язане з розвитком теорії семної структури семми. Лексичне значення визначалося як складна ієрархічна структура. Спочатку вона розумілася як набір елементарних змістових компонентів, або однорівневих семантичних множників (сем). Це дало змогу уявити її як комбінацію семантичних множників. У такому разі сполучуваність кожного окремого слова всередині заданої синтаксичної структури залежить від часткового збігу / незбігу семем. Коли уявляли семему у вигляді набору сем, які перебувають на одному рівні, то питання про лексичну сполучуваність зводилося до підбору таких синтагм, сусідні члени яких мали хоча б один спільний семантичний множник (сему).

Унаслідок глибшого вивчення структури семми дослідники Б. Потье та А. Греймас дійшли висновків, що внутрішньо семи неоднорідні, що вони різнопланові і що всередині існує складний ієрархічний характер їхніх відношень. Учення Б. Потье та А. Греймаса про семний склад слова розвинув В. Г. Гак. Він спрямував його на дослідження семних зв'язків між семемами компонентів, що сприяло формулюванню *основного закону семантичного узгодження*, згідно з яким, щоб два слова утворили правильне сполучення, вони повинні мати, окрім специфічних, розрізнявальних сем, одну спільну сему.

Описуючи семантичні зв'язки слів у синтагматиці, В. Г. Гак вказує на повторювальну (ітеративну) функцію сем. Він одним з перших звернувся до вивчення семантичної сполучуваності. В. Г. Гак виходить з того, що у значенні поєднаних між собою слів повинен бути присутній один і той самий смисловий компонент – спільна сема, або синтагмема, повторне вживання якої організує змістовий план висловлювання.

Сучасний рівень дослідження структури лексичного значення слова, його семного складу дає підстави і достатні аргументи для вивчення семантичного узгодження.

Для аналізу слова в комунікативному акті необхідно поєднувати макро- і мікрокомпонентний опис значення. Макрокомпонентний аналіз не виключає мікрокомпонентного і не замінює його – обидва підходи передбачають один одного. Загальна ідея ієрархічної структури семми розвинулася в новому вченні про існування в ній функціонально близьких сем, які утворюють її макрокомпоненти. Макрокомпоненти відображають структурування значення за

типами передаваної інформації. Вони можуть бути ізольованими у структурі значення і виділені через семантичні опозиції лексичних значень. До семантичної структури слова входять три основні макрокомпоненти: денотативно-сигніфікативний, граматичний та конотативний. Сучасний розвиток вчення про семну структуру слова як комбінацію сем з урахуванням їхнього групування в макрокомпоненти дає змогу створити класифікацію семних зв'язків у словосполученні, що ґрунтується на характері сем, які повторюються. Відбувається повторення денотативних сем різних рівнів і якостей, категорійних сем (класем) і конотативних сем у семемі одного з членів словосполучення.

Комбінаторика сем має місце в будь-якому словосполученні, утворення смислів можливе лише в контексті. Словосполучення вважається мінімальним контекстом. Утворення актуального смислу слова являє собою контекстуально зумовлене семне варіювання значення слова, що полягає в актуалізації комунікативно релевантних компонентів системного значення слова. Семне варіювання відбувається на рівні окремої семемі і пов'язане з вибором семантичних компонентів, які підлягають актуалізації у зв'язку з певним комунікативним завданням, шляхом ряду семантичних процесів (актуалізації семи, посилення і послаблення семи, розщеплення семи, наведення семи, модифікації, конкретизації, підтримки, погашення, нейтралізації), що діють у семемі на рівні окремих сем. Кожен з цих процесів може бути одним із засобів семантичного узгодження між компонентами словосполучення.

Оскільки у значенні слова виділяються семантичні компоненти різних типів і різної складності, а кожному сему можна характеризувати з різних причин, для практичного опису структури значення в комунікативному акті нами здійснено такий підхід до характеристики сем, який дав змогу узагальнено і водночас конкретно визначити місце і роль тієї чи іншої семи у структурі семемі. Такий підхід досягнуто в термінах ядра і периферії значення: сема кваліфікується як ядерна або периферійна. Розмежування ядра і периферії значення – економний спосіб опису структури лексичного значення. Ядерні семи обов'язково відображаєні у словникових дефініціях.

Механізм семної ітерації, або семантичного узгодження, полягає в повторенні однакових сем у групах сполучувальних слів.

Смисловий зв'язок між компонентами словосполучення на рівні денотативно-сигніфікативного макрокомпонента здійснюється в цілому спектрі конкретних виявів, який має градаційну структуру. За принципом поступового зниження частоти вияву повторення ядерних денотативних сем репрезентоване в таких різновидах:

- а) входження семемі одного компонента на правах семи у тлумачення іншого компонента;
- б) тавтологічна ітерація ядерних сем компонентів словосполучення;
- в) повторення семи обох компонентів словосполучення;
- г) синонімічний повтор ядерних сем у тлумаченнях компонентів словосполучення;
- д) повторення цілого семантичного блоку у тлумаченнях компонентів словосполучення.

Аналіз різновидів семантичного узгодження денотативних ядерних сем здійснювався на матеріалі словосполучень різної структури, утворених за такими моделями: AN, A(v)N, NN₂, N(v)N₂, VN₄, VN₅, NN(id), AdvV. Кожна модель має конкретні реалізації, за нею в мові закріпилося певне лексико-семантичне наповнення з боку детермінованого і детермінуючого членів, унаслідок взаємодії яких встановлюються ті або інші семантико-синтаксичні відношення.

Як свідчить результат аналізу семантичного узгодження у фактичному мовному матеріалі української мови, найтісніший зв'язок між компонентами словосполучення виявляється через посередництво перш за все основних, денотативно-сигніфікативних, а також конотативних сем, які входять до ядра семеми на правах одного з її компонентів. У словосполученнях моделі AN, A(v)N компонентний склад репрезентований конкретними іменниками та якісними і відносними прикметниками, дієприкметниками. Зв'язки між їхніми значеннями найповніше виражають суть атрибутивних відношень тому, що значення конкретних іменників безпосередньо спрямоване на відображення предметів навколишнього світу, а значення залежних слів називають властивості, ознаки цих предметів. За допомогою входження ознакового слова у функції залежного компонента на правах семи до ядра структури лексичного значення іменника відбувається ідентифікація, конкретизація, звуження, уточнення та підсилення значення останнього, ітероване означення може знімати багатозначність та омонімію. Ознакова сема структури лексичного значення іменника об'єктивована у змісті залежного прикметника чи дієприкметника. Це виявляється в лексичній проекції, яку підтверджує граматичне уподібнення. Семантика атрибутивності маркована синтаксичним зв'язком узгодження. На рівні конкретних іменників та прикметників і дієприкметників простежується повне узгодження (лексичне та граматичне).

У словосполученнях моделі NN₂, N(v)N₂ повторення диференційної семи залежного компонента компенсує інформативну недостатність головного, у тім числі семантичну пустоту іменників типу *сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, мета, причина, стан, можливість* тощо. Чим загальніше значення має такий іменник, тим менше сем містить його семема. Бідні семемами смислові структури головного компонента таких словосполук у функції семи входять до смислової структури залежного компонента і забезпечують семантичне узгодження між ними.

Частотно вираженою є відповідна ітерація у словосполуках моделі VN₄, залежний компонент яких визначається як засіб оформлення об'єкта, на який спрямована безпосередньо дія, позначувана перехідним дієсловом. Об'єктні синтаксичні відношення зумовлені не тільки морфологічною валентністю дієслова, а й смисловим значенням дієслів. Форма знахідного відмінка номінує предмети, людей, тварин, органів відчуття і частин тіла людини чи істоти взагалі, які на правах семи містяться у структурі лексичного значення дієслів.

Конкретне реальне значення знаряддя дії виражає залежний компонент словосполуки моделі VN₅. У структурі лексичного значення дієслова вже міститься інструментальна сема, актуалізація назви знаряддя відбувається при різних порушеннях нормативного користування ним, в усіх інших випадках у

цьому немає необхідності.

Входження залежного компонента словосполучення на правах семи у структуру головного моделі AdvV дає кількісну та якісну характеристику певної дії.

Тавтологічна ітерація репрезентована цими самими моделями. Вона не завжди створює інформативну надлишковість. Функціонуючи як стилістична фігура, тавтологія збагачує вислів додатковими нюансами – змістовими і конотативними. Якщо відсутні конотативні відтінки, то доцільність повторення тавтологічної групи зумовлена необхідністю переосмислення залежного або обох компонентів. Повторення однакової та синонімічної семи в певній формі компонентів словосполучення як механізм семантичного узгодження засвідчене у фактичному мовному матеріалі досить часто. Залежно від ступеня близькості смислів зіставляваних компонентів синонімічний повтор можна подати за двома групами, що різняться за обсягом виражених понять і перебувають у гіпо- чи гіперонімічних відношеннях: ітерація власне синонімічних і градуально-синонімічних ядерних сем.

Периферійні семи, що забезпечують семантику ядра і входять до денотативно-сигніфікативного макрокомпонента, але не відображені у словникових дефініціях, також включаються до механізму семного повторення шляхом своєї актуалізації.

При взаємодії контрарних сем діє протилежне закону семантичного узгодження явище – розузгодження, внаслідок чого створюються оксиморонні словосполучення зі значенням-гібридом, який сполучає змістове ядро одного слова з невласливим йому імплікаціоналом, тобто периферією семантичних ознак, яку він позичає в іншого слова, хоч обидва компоненти словосполучення поєднують однакові архісеми.

Семантичний зв'язок на рівні денотативно-сигніфікативних сем підсилюють категорійні семи. Взаємозв'язки лексичного і граматичного у слові – це спрямованість слова у сполучення слів на рівні класів. Солідарність граматичних смислів забезпечує конкретні форми реалізації такої спрямованості і сполучуваність лексичних смислів. Семантичне узгодження елементів словосполучення здійснюють категорійні семи 'предметність', 'ознаковість', 'процесійність', 'істота', 'неістота', 'рід', 'число'. Інтегральну роль класем у словосполученні репрезентують власне-категорійні та образні категорійні семи.

Менш тісним зв'язком є адитивний, оскільки в семемах лексичних одиниць, залучених до словосполучення, спільних компонентів немає. Поєднання смислів стає можливим завдяки актуалізації однієї з потенційних сем. Цим способом зв'язку відповідає різний ступінь невизначеності іншого компонента, що зростає в ході послаблення питомої ваги елемента (денотативна сема – класема – потенційна сема). Важливим фактором, який впливає на ступінь передбачуваності семантики іншого компонента, є частиномовна семантика першого.

При транспозиції одного з компонентів словосполучення в іншу частину мови ядерна категорійна сема не зникає, а нейтралізується, залишаючись в новоутвореному на периферії, і може повторюватися з аналогічною ядерною категорійною семою іншого компонента, забезпечуючи смисловий зв'язок на

граматичному рівні.

Семантико-сисловою за своєю природою є конотативна зв'язність (оцінна, емоційна, експресивна, стилістична), що спирається на оцінку і емотивність інформаційного простору автора, тексту, читача і частково відображена в конотаті мовленнєвих засобів. Конотативні семи здатні також виконувати єднальну функцію у словосполученні, тобто кожне слово потенційно може мати конотативну валентність. Конотативна валентність є дальшим розвитком тези про закономірності емоційно-експресивного та експресивно-стилістичного узгодження мовних одиниць у мовленнєвій ланці. Конотативне семантичне узгодження відбувається внаслідок актуалізації потенційної конотативної семи під дією зовнішніх факторів, у тому числі за допомогою індукування конотативних сем. Існування оказіональних словосполук можливе лише завдяки потенційній конотативній валентності їх компонентів за принципом аналогії, асоціативних зв'язків.

Конотативна смислова зв'язність між компонентами словосполук досягається шляхом повторення одновидових конотативних сем (емоційних, експресивних, оцінних, стилістичних) або їхніх комбінацій із залученням словотвірного засобу, зокрема часто за допомогою ізосемічних суфіксів. Звичайно, суфікси компонентів, виражених різними частинами мови, матеріально не збігаються, але за смислом вони синонімічні, оскільки є показниками однієї і тієї самої конотативної семи. Дія закону конотативного семантичного узгодження поширена й на атрибутивні сполуки із залежним компонентом, вираженим відносним прикметником, якісним прикметником певного ступеня порівняння, займенником або числівником. Більшою силою конотативного семантичного узгодження наділені тексти, пронизані наскрізною конотативною семою. На фоні словосполучень із конотативним семантичним узгодженням функціонують оксиморонні словосполуки з розузгодженням. Таким чином, семантичне узгодження забезпечує кореляція різнорівневих мовних ресурсів.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

- 1.Абрамов Б. А. Синтаксические потенции глагола (в сопоставлении с другими частями речи) // НДВШ. Филологические науки. – 1966. – № 3. – С. 34 – 44.
2. Абрамов Б. А. О понятии семантической избирательности слов // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М.: Наука, 1969. – С. 5 – 15.
- 3.Агамджанова В. И. Контекстуальная избыточность лексического значения слова: На материале английского языка. – Рига: Зинатне, 1977. – 123 с.
- 4.Акимова Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка: Учебное пособие. – М.: Высш. шк., 1990. – 168 с.
- 5.Андерш Й. Ф. Про співвідношення інтенційної і валентної структур дієслова: На матеріалі української мови // Українське мовознавство. – 1980. – Вип. 8. – С. 62 – 65.

- 6.Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові у зіставленні з українською. – К.: Наук. думка, 1987. – 191 с.
- 7.Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
- 8.Апресян Ю. Д. Избранные труды: В 2 т. – Москва: Языки русской культуры, 1995. – Т. 1. – 690 с.; Т. 2. – 650 с.
- 9.Апресян Ю. Д. Интегральное описание языка и толковый словарь // Вопросы языкознания. – 1986. – № 2. – С. 57 – 69.
- 10.Аракин В. Д. О лексической сочетаемости // К проблеме лексической сочетаемости: Сборн. ст. – М., 1972. – С. 5 – 12.
- 11.Аракин В. Д. Лексическая сочетаемость как один из компонентов словарной статьи // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М.: Русский язык, 1977. – С. 245 – 254.
- 12.Аристотель. Сочинения: В 4-х томах. – М.: Мысль, 1975. – Т.1. – 550 с.
- 13.Арнольд И. В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика её исследования. – Л.: Просвещение, 1966. – 192 с.
- 14.Арнольд И. В. Потенциальные и скрытые семы и их актуализация в английском художественном тексте // Иностр. яз. в ср. шк. – 1979. – № 5. – С. 10 – 14.
- 15.Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка (Стилистика декодирования). – М.: Просвещение, 1990. – 301 с.
- 16.Арутюнова Н. Д. Семантическое согласование слов и интерпретация предложения // Грамматическое описание славянских языков. Концепции и методы. – М.: Наука, 1974. – С. 158 – 171.
- 17.Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
- 18.Арутюнова Н. Д. К проблеме функциональных типов лексического значения // Аспекты семантических исследований. – М.: Наука, 1980. – С. 156 – 249.
- 19.Арутюнова Н. Д. Аномалии и язык // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3. – С. 3 – 18.
- 20.Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. События. Факт. – М.: Наука, 1988. – С. 76 – 77.
- 21.Ахманова О. С. Синтаксис как диалектическое единство коллигации и коллокации: Учебн. пособие. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1969. – 183 с.
- 22.Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – 2-е изд., стереотип. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 607 с.
- 23.Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка: Перев. с 3-го франц. изд. Е. В. Вентцель, Т. В. Вентцель. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
- 24.Балли Ш. Французская стилистика: Перев. с французского. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 395 с.
- 25.Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – 344 с.
- 26.Бацевич Ф. С., Космеда Т. А. Очерки по функциональной лексикологии. – Львов: Свит, 1997. – 392 с.
- 27.Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) / АН України; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. Й. Ф. Андерш. – К.: Наук

. думка, 1991. – 172 с.

28. Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. – М.: Наука, 1979. – 416 с.
29. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
30. Бессонова О. Л. Оценка как семантический компонент лексического значения слова (на мат. существительных – наименований лица в англ., франц. и укр. языках): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Донецкий университет. – Донецк, 1995. – 184 с.
31. Белова А. Д. Індивідуальна картина світу: інтерпретація і використання лінгвістичних ідей в НЛП // Мовні і концептуальні картини світу. Зб. наук. праць. – К.: Вид-во Київського нац. ун-ту імені Т. Г. Шевченка, 2002. – С. 36 – 43.
32. Бобух Н. Н. Оксюморон у мові художньої літератури // Культура слова. – К., 1988. – Вип. 35. – С. 6 – 8.
33. Бойко Н. І. Типи лексичної експресивності в українській мові // Мовознавство. – 2002. – № 2 – 3. – С. 10 – 21.
34. Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл. – Л.: Наука, 1978. – 175 с.
35. Бондарко А. В. Функциональная грамматика. – Л.: Наука, 1984. – 136 с.
36. Булаховский Л. А. Введение в языкознание. Ч. II. [Учебное пособие для гос. ун-тов]. – М.: Учпедгиз, 1953. – 178 с.
37. Булаховський Л. А. Вибрані праці в 5-и т. – К.: Наук. думка, 1975 – 1983 / АН СРСР, АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Укр. мова. – 1978. – Т. 2. – 631 с.
38. Булыгина Т. В. Грамматические и семантические категории и их связи // Аспекты семантических исследований. – М.: Наука, 1980. – С. 320 – 355.
39. Вандриес Ж. Язык: Лингв. введение в историю. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 410 с.
40. Васильев Л. М. Теория семантических полей // Вопросы языкознания. – 1971. – № 5. – С. 105 – 113.
41. Васильев Л. М. Лексическая и синтаксическая семантика. – Уфа: Изд-во Башкир. гос. ун-та, 1981. – 134 с.
42. Васильев Л. М. Семантика русского глагола. – М.: Высш. школа, 1981. – 184 с.
43. Васильев Л. М. Общие вопросы семантики. – Уфа: Изд-во Башкир. гос. ун-та, 1983. – 144 с.
44. Васильев Л. М. Семантика слова и сочетание. – Уфа: Изд-во Башкир. ун-та, 1984. – 148 с.
45. Васильев Л. М. Значение в его отношении к системе языка: Учебн. пособие по спецкурсу. – Уфа: Изд-во Башкир. гос. ун-та, 1985. – 64 с.
46. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. – М.: Высш. шк., 1990. – 176 с.
47. Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. – Харків: Вид-во ХГУ, 1963. – 261 с.
48. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание: Пер. с англ. / М. А. Кронгауз (Отв. ред. и сост.); Е. В. Падучева (вступ. ст.). – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
49. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Д. Шмелев (пер. с англ.) – М.: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
50. Вайнрайх У. О семантической структуре языка // Новое в лингвистике: Языковые универсалии. – М.: Прогресс, 1970. – Вып. № 5. – С. 163 – 249.

51. Вейренк Ж. Синтаксический анализ творительного падежа // Исследования по славянскому языкознанию. – М.: Наука, 1971. – С. 129 – 139.
52. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с.
53. Вилюман В. Г. Теория и методы семасиологических исследований: Сб. научн. тр. / Ленинград. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена [Научн. ред. В. Г. Вилюман]. – Л.: ЛГПИ, 1979. – 116 с.
54. Виноградов В. В. Стиль Пушкина. – М.: Гослитиздат, 1941. – 618 с.
55. Виноградов В. В. Вопросы изучения словосочетаний // Вопросы языкознания. – 1954. – № 3. – С. 35 – 42 с.
56. Виноградов В. В. О типах лексического значения слова // Вопросы языкознания. – 1955. – № 3. – С. 3 – 29.
57. Виноградов В. В. Об экспрессивных изменениях значений и форм слов // Советское славяноведение. – 1968. – № 4. – С. 3 – 11.
58. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – 3-е изд. – М.: Высш. шк., 1972. – 614 с.
59. Виноградов В. В. Синтаксические взгляды А. В. Добиаша // Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – С. 328 – 356.
60. Виноградов В. В. Лексикология и лексикография. Избранные труды. – М.: Наука, 1977. – 244 с.
61. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.: Высш. шк., 1986. – 649 с.
62. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження / Пер. з нім. Е. Попович. – К.: Основи, 1995. – 311 с.
63. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980 – 286 с.
64. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
65. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
66. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
67. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
68. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 220 с.
69. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
70. Воїнов В. В., Семенець О. Є. Оцінний компонент значення і його прагматична функція // Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 47 – 51.
71. Вольперт Р. Х. Коннотативный уровень описания грамматики: на материале художественного текста немецкого языка. – Рига: Зинатне, 1979. – 159 с.
72. Вольф Е. М. Грамматика и семантика прилагательного (на мат. иберо-романских языков) – М.: Наука, 1978. – 200 с.

73. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. – М.: Наука, 1985. – 228 с.
74. Воронин С. В. Основы фоносемантики. – Л.: ЛГУ им. Жданова, 1982. – 244 с.
75. Всеволодова М. В. О семантическом согласовании глаголов и именных темпоральных распространителей // Вопросы языкознания. – 1979. – № 1. – С. 103 – 113.
76. Вульфсон Р. Е. Эмоционально-оценочная лексика и контекст // Русский язык в школе. – 1991. – № 4. – С. 33 – 35.
77. Выготский Л. С. Мышление и речь: Психологические исследования / Г. Н. Шелогурова (ред.). – М.: Лабиринт, 1996. – 416 с.
78. Газизова Р. Ф. Синтактика частей речи. – Уфа: Башкир. гос. ун-т, 1984. – 84 с.
79. Гайсина Р. М. Значение и синтагматика глаголов (на материале глаголов отношения). – Уфа: Башкир. гос. ун-т, 1980. – 79 с.
80. Гайсина Р. М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1981. – 160 с.
81. Гайсина Р. М. К семантической типологии глаголов русского языка // Семантические классы русских глаголов. – Свердловск: Свердлов. гос. ун-т, 1982. – С. 15 – 21.
82. Гайсина Р. М. Семантика и функционирование лингвистических единиц. – Уфа: Башкир. гос. ун-т, 1989. – 128 с.
83. Гак В. Г. Проблемы лексико-грамматической организации предложения: Автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10. 02. 05. – М., 1968. – 36 с.
84. Гак В. Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания // Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. – М.: Наука, 1971. – С. 78 – 96.
85. Гак В. Г. К проблеме соотношения языка и действительности // Вопросы языкознания. – 1972. – № 5. – С. 12 – 22.
86. Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики. 1971. – М.: Наука, 1972. – С. 367 – 395.
87. Гак В. Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1973. – С. 24 – 33.
88. Гак В. Г. К диалектике семантических отношений в языке // Принципы и методы семантических исследований / Отв. ред. Ярцева В. Н. – М.: Наука, 1976. – С. 73 – 92.
89. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. – М.: Международные отношения, 1977. – 263 с.
90. Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков [Учебн. по спец. “Иностр. яз.”], 3-е изд., дораб. – М.: Просвещение, 1989. – 228 с.
91. Галкина-Федорук Е. М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сб. ст. по языкознанию. – М.: Изд-во МГУ, 1958. – С. 103 – 124.
92. Гальперин В. Г. Информативность единиц языка: Пособие по курсу общего языкознания. – М.: Высш. шк., 1974. – 176 с.
93. Гальперин И. Р. Относительно употребления терминов “значение”, “смысл”, “содержание” в лингвистических работах // НДВШ. Филологические науки, 1982. – № 5. – С. 34 – 43.
94. Ганич Д. Г., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вищ. шк., 1985. – 360 с.

95. Гинзбург Р. С. Значение слова и методика компонентного анализа // Иностр. языки в высш. школе. – 1978. – № 3. – С. 21 – 26.
96. Говердовский В. И. Опыт функционально-типологического описания коннотации: Дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01. – М., 1977. – 178 с.
97. Говердовский В. И. Контекст как источник семантических коннотаций // Исследования по семантике: Межвуз. научн. сб. – Уфа, Изд-во Башкир. гос. ун-та, 1984. – С. 133 – 141.
98. Говердовский В. И. О коннотативнообразующих свойствах морфем // НДВШ. Филологические науки. – 1985. – № 4. – С. 52 – 57.
99. Говердовський В. І. Про суфіксальну експлікацію конотації іменників // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 54 – 59.
100. Говердовский В. И. Коннотемная структура слова. – Харьков: Высш. шк., 1989. – 94 с.
101. Говердовский В. И. Коннотемия как система аффиксального выражения коннотации // Русское языкознание. – 1990. – № 21. – С. 54 – 59.
102. Гойхман М. А. О законах сочетаемости слов на семантическом уровне // Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака: Межвуз. сб. научн. трудов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. – С. 144 – 149.
103. Грамматика русского языка: В 2-х т. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – Т. 2. Синтаксис. Ч. 1. – 702 с.
104. Грамматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
105. Грищенко А. П. Внутрішня синтаксична організація простого речення // Синтаксис словосполучення і простого речення (Синтаксичні категорії і зв'язки). – К.: Наук. думка, 1975. – С. 14 – 16.
106. Грищенко А. П. Прикметник у структурі словосполучення і речення // Укр. мова і літ. в школі. – 1986. – № 7. – С. 39 – 45.
107. Грищенко А. П. Форма в синтаксисі // Зб. наук. праць. Вісник Полтав. держ. пед. ун-ту ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2001. – Випуск 4 (18). – С. 13 – 16.
108. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
109. Гулыга Е. В., Шендельс Е. И. Грамматико-лексическое поле в современном немецком языке. – М.: Просвещение, 1969. – 184 с.
110. Гулыга Е. В. О взаимодействии смысла и синтаксической семантики предложения // НДВШ. Филологические науки. – 1976. – № 1. – С. 67 – 75.
111. Данильченко Н. И. Объектно-пространственный компонент семантической структуры предложения: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Одесский госуниверситет. – Одесса, 1985. – 17 с.
112. Девкин В. Д. Немецкая разговорная речь. Синтаксис и лексика. – М.: Междунар. отношения, 1979. – 254 с.
113. Денисенко З. М. Ітерація ядерних денотативних сем у словосполученні // Ономастика і апелятиви. Зб. наук. праць. Наукове видання. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – Вип. 3. – С. 30 – 40.
114. Денисенко З. М. Реалізація лексико-граматичних потенційних сем у словосполученні // Лінгвістичні студії. – Черкаси: Брама – ІСУЕП, 1999. – Вип. 3. – С.

. 103 – 109.

115. Денисенко З. М. Ітерація граматичних сем у субстантивному словосполученні // Вісник Черкаського університету. – Черкаси: ЧДУ, 2000. – Серія: Філологічні науки. – Випуск 15. – С. 73 – 79.
116. Денисенко З. М. Конотативний макрокомпонент лексичного значення слова // Філологічні студії 2000. – Науковий часопис. – Луцьк: Вид-во Волинського держуніверситету імені Лесі Українки, 2000. – № 3. – С. 76 – 82.
117. Денисенко З. М. Оксиморон як засіб семантичного розузгодження між компонентами словосполучення // Наукові записки. Серія: Філологічні науки “Мовознавство”. – Кіровоград: Вид-во Кіровоград. пед. ун-ту, 2001. – С. 133 – 136.
118. Денисенко З. М. Семантичне узгодження в атрибутивному словосполученні // Зб. наук. праць. Вісник Полтавського держуніверситету імені В. Г. Короленка: Серія “Філологічні науки”. – Полтава, 2001. – Вип. 5 (19). – С. 35 – 39.
119. Денисенко З. М. Теорія семної структури семми слова як база для розвитку вчення про семантичне узгодження // Лінгвістичні дослідження. Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. – Харків: ХДПУ, 2001. – Вип. 7. – С. 6 – 10.
120. Денисенко З. М. Сучасні дослідження з проблеми семантичного узгодження // Вісник Черкаського університету: Серія: “Педагогічні науки”. – Черкаси: ЧДУ, 2004. – Вип. 54. – С. 63 – 69.
121. Долгов Ю. С. Тип валентности как грамматическая категория в русском языке // Русское языкознание. – 1990. – Вып. 21. – С. 44 – 49.
122. Доломан С. Є. Оксюморон у мові поезії // Культура слова. – К.: Наук. думка, 1984. – Вип. 27. – С. 73 – 76.
123. Дудик П. С. Словосполучення, сполучення слів і слово // Система і структура східнослов'янських мов. Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 208 – 213.
124. Дудик П. С. Із синтаксису простого речення. – Навчальний посібник. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. університету імені Михайла Коцюбинського, 1999. – 298 с.
125. Евгеньева А. П. Очерки по языку устной поэзии в записях XVII – XX в.в. – М. – Л., 1963. – 348 с.
126. Єжкова Р. В., Скоробагатова О. А. Сполучуваність як узуально закріплена норма реалізації семантичних властивостей у синтагматичному ряду // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 43 – 47.
127. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика. – К.: Наук. думка, 1982. – 210 с.
128. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. – К.: Наук. думка, 1987. – 248 с.
129. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
130. Жаботинская С. А. Когнитивные и номинативные аспекты класса числительных (на материале современного английского языка). – М.: ИЯРАН, 1992. – 216 с.
131. Жаботинская С. А. Частеречная семантика: категориальные архетипы // Вісник Черкас. держ. ун-ту. – Черкаси, 1998. – Серія Філологічні науки. – Вип. 7. – С. 3 – 12.
132. Жаркова Л. П. Емоційно-оцінні назви осіб у системі художньо-образових засобів мови // Мовознавство. – 1970. – № 2. – С. 76 – 80.

133. Жилко Ф. Т. Про семантичні поля української мови // Мовознавство. – 1971. – № 12. – С. 25 – 32.
134. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982. – 160 с.
135. Жолковский А. К., Мельчук И. А. О возможном методе и инструментах семантического синтеза // Научно-техническая информация машинного перевода. – 1965. – № 6. – С. 23 – 28.
136. Жолковский А. К., Мельчук И. А. О системе семантического синтеза. 1. Строение словаря // Научно-техническая информация. Автоматизация переводов текстов. – 1965. – № 11. – С. 48 – 55.
137. Журавлев А. П. Фонетическое значение. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1974. – 160 с.
138. Журавлев А. П. Звук и смысл. – М.: Просвещение, 1981. – 160 с.
139. Загнітко А. П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова. – К.: НМК ВО, 1990. – 64 с.
140. Загнітко А. П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії): Навч. посібник. – К.: ІСДО, 1993. – 340 с.
141. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Морфологія. – Донецьк: Вид-во ДонДН, 1996. – 435 с.
142. Загоровская О. В., Фомина З. В. Экспрессивные и эмоционально-оценочные компоненты значения слова // Семантические процессы в системе языка. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – С. 31 – 40.
143. Звегинцев В. А. Семасиология. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1975. – 322 с.
144. Земская Е. А. Современный русский язык: Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.
145. Золотова Г. А. Проблемы сочетаемости слов // Материалы V Междунар. метод. семинара ПРЯ стран социализма / Отв. ред. Д. И. Ферсенко. – М., 1965. – С. 46 – 60.
146. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
147. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса: Монография. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
148. Золотова Г. А. О перспективах синтаксических исследований // АН СССР. Сер. яз. и лит. – 1986. – Т. 45. – № 6. – С. 500 – 514.
149. Золотова Г. А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
150. Зоммерфельдт К. Е. К классификации лексических единиц с учетом валентности // Иностр. яз. в шк. – 1979. – № 2. – С. 9 – 12.
151. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вищ. шк., 1986. – 168 с.
152. Иванова Н. Г. Лексические новообразования в языке русской советской поэзии. Семасиологический анализ: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Одесский госуниверситет. – Одесса, 1985. – 16 с.
153. Іващенко В. І. Конотативна семантика назв осіб у синтагматичній зумовленості їх вибору // Мовознавство. – 1996. – № 4 – 5. – С. 57 – 63.
154. Іващенко В. Л. Конотативно-оцінний аспект семантики назв осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю: Дис. ... канд. філол.

наук: 10.02.01 / НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 1997. – 178 с.

155. Кацнельсон С. Д. О грамматической категории // Вестник Ленингр. ун-та. Сер. история, язык и литература. – 1948. – № 2. – С. 132 – 144.
156. Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М. – Л.: Наука, 1965. – 111 с.
157. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
158. Коваль А. П. Культура ділового мовлення: Писемне та усне ділове спілкування. – 3-є вид. – К.: Вид-во КДУ, 1982. – 287 с.
159. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. – К.: Вид-во при Київ. держ. ун-ті: Вищ. шк., 1987. – 352 с.
160. Кодухов В. И. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1987. – 286 с.
161. Кожина М. Н. О языковой и речевой экспрессии и ее экстралингвистическом обосновании // Проблемы экспрессивной стилистики: Сб. научн. трудов. – Ростов: Изд-во Ростов. ун-та, 1987. – С. 8 – 17.
162. Козельская Н. А. Компоненты значения слова и лексическая сочетаемость // Аспекты лексического значения. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1982. – С. 66 – 71.
163. Колесников А. А. Семантическое обеспечение грамматических форм имен существительных русского языка. – К.: Вищ. шк., 1988. – 139 с.
164. Колшанский В. О соотношении субъективных и объективных факторов в языке. – М.: Наука, 1975. – 232 с.
165. Колшанский В. Контекстная семантика. – М.: Наука, 1980. – 149 с.
166. Комлев Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1969. – 192 с.
167. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1975. – 720 с.
168. Кононенко В. І. Семантичні зв'язки в синтаксисі // Мовознавство. – 1976. – № 1. – С. 13 – 24.
169. Копыленко М. М. Сочетаемость лексем в русском языке (Пособие для студентов). – М.: Просвещение, 1973. – 120 с.
170. Копыленко М. М., Попова З. Д. Очерки по общей фразеологии // Фразеосочетания в системе языка. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. – 192 с.
171. Косериу Э. Лексические солидарности // Вопросы учебной лексикологии и лексикографии. – М., 1969. – С. 93 – 104.
172. Космеда Т. А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 350 с.
173. Коссек Н. В. К вопросу о лексической сочетаемости // Вопросы языкознания. – 1966. – № 1. – С. 97 – 101.
174. Котелова Н. З. Значение слова и его сочетаемость: К формализации в языкознании. – Л.: Наука, 1975. – 164 с.
175. Кочерган М. П. Лексична сполучуваність і антонімія // Мовознавство. – 1975. – № 5. – С. 28 – 38.
176. Кочерган М. П. Лексична сполучуваність і полісемія // Мовознавство. – 1977. – № 5. – С. 57 – 68.
177. Кочерган М. П. Лексична сполучуваність і синонімія // Мовознавство. – 1978. – № 6. – С. 53 – 63.

178. Кочерган М. П. Лексична сполучуваність як засіб розмежування значення слова // Укр. мова та літ-ра в школі. – 1978. – № 11. – С. 19 – 26.
179. Кочерган М. П. Слово і контекст (Лексична сполучуваність значення слова). – Львів: Вищ. шк., 1980. – 184 с.
180. Кочерган М. П. Лексична сполучуваність і семантична структура слова // Мовознавство. – 1984. – № 1. – С. 25 – 32.
181. Кочерган М. П. К вопросу о соотношении лексической сочетаемости и семной структуры слова // Мат. Міжвуз. наук. конференції “Семантика мови і тексту” 23 – 25 жовтня. – Івано-Франківськ, 1990. – С. 98 – 100.
182. Кочерган М. П. Змістовна і лексична семантика: Проблеми і методи дослідження // Мовознавство. – 1996. – № 2 – 3. – С. 3 – 12.
183. Кравченко М. В. Оцінні іменники з позитивним емоційним забарвленням // Мовознавство. – 1977. – № 3. – С. 89 – 92.
184. Кравченко М. В. Зменшено-емоційні відтінки в семантиці іменників з негативним значенням // Українське мовознавство. – 1983. – № 11. – С. 38 – 43.
185. Краткая русская грамматика / Под. ред. Н. Ю. Шведовой и В. В. Лопатина. – М.: Русский язык, 1989. – 639 с.
186. Крушевский Н. В. Избранные работы по языкознанию / Отв. ред. В. Н. Ярцева: Рос. акад. наук, Отд-ние лит-ры и яз.; Комиссия по истории филологических наук. – М.: Специализированное изд-во – торговое предприятие “Наследие”, 1998. – 293 с.
187. Кубрякова Е. С. Части речи в ономаσιологическом освещении. – М.: Наука, 1978. – 115 с.
188. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.
189. Кубрякова Е. С. Когнитивный взгляд на природу частей речи // Словарь. Грамматика. Текст: Сб. ст. / Росс. академ. наук. Отдел. лит. и яз. Ин-т русск. яз. им. В. В. Виноградова / Отв. ред. Ю. Ю. Караулов, В. В. Ляпон. – М., 1996. – С. 218 – 224.
190. Кузнецов А. М. Структурно-семантические параметры в лексике. – М.: Наука, 1980. – 160 с.
191. Кузнецов А. М. От компонентного анализа к компонентному синтезу / Отв. ред. Член-корр. АН СССР В. Н. Ярцева. – М.: Наука, 1986. – 126 с.
192. Кузнецова Э. В. О путях выделения компонентов значений слов при описании лексико-семантических групп // Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии. – Пермь, 1972. – С. 260 – 263.
193. Кузнецова Э. В. О соотношении многозначности и функциональной эквивалентности слов // НДВШ. Филологические науки. – 1978. – № 2. – С. 97 – 103.
194. Кузнецова Э. В. О принципах и методах выделения семантических классов русских глаголов // Классы слов и их взаимодействие. – Свердловск, 1979. – С. 3 – 15.
195. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка. – М.: Высш. шк., 1982. – 152 с.
196. Кузнецова Э. В., Михайлова О. А. Предикативные компоненты семантики глагола // Семантика слова и синтаксическая конструкция: Межвуз. сб. научн. трудов. – Воронеж, 1987. – С. 38 – 46.
197. Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.

198. Левицкий В. В. Семантика и фонетика: Пособие, подгот. на матер. эксперим. исследований. – Черновцы, Черновецкий ГУ, 1973. – 103 с.
199. Левицкий В. В. Проблемы экспериментальной семасиологии: Дис. ... докт. филол. наук: 10. 02. 01. – Черновцы: Черновецкий ГУ, 1974. – 398 с.
200. Левицкий В. В. Сучасне розуміння структури лексичного значення // Мовознавство. – 1982. – № 5. – С. 12 – 19.
201. Левицкий В. В., Стернин И. А. Экспериментальные методы в семасиологии. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. – 192 с.
202. Левицкий В. В. Лексична полісемія та квантитативні методи її дослідження // Мовознавство. – 2003. – № 4. – С. 17 – 25.
203. Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. – К.: Рад. школа, 1975. – 251 с.
204. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
205. Лисиченко Л. А., Загребельна Л. С. Лексична конотація і її роль у структурі синонімічної групи // Українське мовознавство: Респуб. міжвідом. наук. збірник. – 1985. – № 13. – С. 25 – 32.
206. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови. – Харків, Вид-во ХДУ “Вища школа”, 1997. – 114 с.
207. Литвин Ф. А. Экспрессивность текста и экспрессивность слова // Проблемы экспрессивной стилистики. – Ростов-на-Дону, 1987. – С. 36 – 40.
208. Литвинчук І. М. Прагматика емотивного тексту (психосемантичне експериментальне дослідження): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2000. – 17 с.
209. Лосев А. Ф. О понятии языковой валентности // Изв. АН СССР: Серия лит. и языка. – 1981. – Т. 40. – № 5. – С. 403 – 441.
210. Лукьянова Н. А. Экспрессивная лексика разговорного употребления: Проблемы семантики / АН СССР. СО. Ин-т истории, филологии и философии; Отв. ред. А. И. Федоров. – Новосибирск: Наука. СО, 1986. – 230 с.
211. Марфіна Ж. В. Асоціативно-образне поле назв спорідненості в мові поезії ХХ століття: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні. – Луганськ, 2003. – 178 с.
212. Мацицька Т. Є. Семантико-синтаксична валентність дієслова: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Волинський державний університет ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1996. – 217 с.
213. Матвиевская Л. А. Оксюморон в творчестве М. Ю. Лермонтова // Русский язык в школе. – 1979. – № 4. – С. 64 – 68.
214. Мацько Л. І. та ін. Стилїстика української мови: Підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; За ред. Л. І. Мацько. – К.: Вищ. шк., 2003. – 462 с.
215. Медведєва Л. М. Слово як сфера взаємодії лексичних і граматичних значень // Мовознавство. – 1987. – № 3. – С. 28 – 34.
216. Межжерина А. В., Ермак О. П. Терминологическая база компонентного анализа // Мысль, слово и время в пространстве культуры: Теоретические и лингводидактические аспекты изучения русского языка и литературы: Сб. научн. трудов. – К., 1996. – С. 285 – 291.

217. Мельчук И. А. Русский язык в модели „Смысл ↔ Текст“. – Москва – Вена: Школа „Языки русской культуры“ // Венский славистический альманах. – 1995. – XXVIII. – 682 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
218. Милль Дж. Ст. Основы политической экономии: Пер. с англ. / А. Г. Милейковский (общ. ред.); А. Г. Милейковский, Ю. Б. Кочеврин (автор предисл.). – М.: Прогресс, 1980. – 496 с.
219. Мойсієнко А. К. Динамічний аспект номінації: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2004. – 100 с.
220. Мразек Р. Синтаксис русского творительного: Структурно-сравнительное описание. – Praha: Stat. ped. nakl., 1964. – 285 с.
221. Мусиенко В. П. Функционально-семантическая категория меры в русском языке. – Москва: Агенство Роспечать, 1997. – 249 с.
222. Мухин А. М. Лингвистический анализ: Теоретические и методические проблемы. – Л.: Наука, 1976. – 282 с.
223. Мыркин В. Я. Типы контекстов. Коммуникативный контекст // НДВШ. Филологические науки. – 1978. – № 1. – С. 95 – 100.
224. Найда Ю. А. Наука перевода // Вопросы языкознания. – 1970. – № 4. – С. 3 – 14.
225. Никитин М. В. Лексическое значение в слове и словосочетании: Спецкурс по общей и английской лексикологии. – Владимир, Владимир. пед. ин-т, 1974. – (вып. дан. 1975). – 222 с.
226. Никитин М. В. Лексическое значение слова: Структура и комбинаторика. – М.: Высш. шк., 1983. – 127 с.
227. Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения: Учебное пособие. – М.: Высш. шк., 1988. – 168 с.
228. Никитин М. В. Курс лингвистической семантики: Учебное пособие. – СПб, Научный центр проблем диалога, 1996. – 760 с.
229. Николаева Т. М. Качественные прилагательные и отражение “картины мира”// Славянское и балканское языкознание. – М., 1983. – С. 235 – 244.
230. Новий тлумачний словник української мови: У 4-х т.: 42000 слів / Укл. В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Вид-во “Аконіт”, 1999.
231. Новиков Л. А. Семантика русского языка: Учебное пособие. – М.: Высш. шк., 1982. – 272 с.
232. Норман Б. Ю. Синтаксис речевой деятельности. – Минск: Вышэйш. шк., 1978. – 151 с.
233. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю.Шведовой. – 18-е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 1987. – 797 с.
234. Озерова Н. Г. Лексическая и грамматическая семантика существительных: Монография / Отв. ред. Г. П. Ижакевич, АН. – К.: Наук. думка, – 1990. – 189 с.
235. Озерова Н. Г. Субстантивна категорія істот / неістот у російській і українській мовах // Проблеми зіставної семантики. – К., 1995. – С. 141 – 142.
236. Ольшанский И. Г., Скиба В. П. Лексическая полисемия в системе языка и текста . – Кишинев: ШТИИИЦА, 1987. – 159 с.
237. Ольшанский И. Г. Сочетаемость слов как проблема лексикологии и лексикографии // Вопросы учебной лексикологии и лексикографии. – М., 1969. – С. 53 – 71.

238. Павиленис Р. И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ. – М.: Мысль, 1983. – 286 с.
239. Пелевина Н. Ф. Коннотации и контекст // Вопросы семантики. – Калининград: Изд-во Калининград. гос. ун-та, 1983. – С. 83 – 88.
240. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – Изд-во 7-е. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
241. Плотников Б. А. Основы семасиологии (Учебное пособие для филологических факультетов вузов). – Минск: Высш. шк., 1984 – 223 с.
242. Плющ М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення (Навч. посібник). – К.: Вид-во Київськ. пед. ін-ту ім. М. Горького, 1978. – 107 с.
243. Плющ М. Я. Відмінкова словоформа в поліпредикативній конструкції // Мовознавство. – 1979. – № 1. – С. 13 – 19.
244. Плющ М. Я. Категорія суб'єкта, об'єкта в структурі простого речення. – К: Вищ. шк., 1986. – 175 с.
245. Покровский М. М. Избранные работы по языкознанию [Предисл. В. В. Виноградова]. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1959. – 382 с.
246. Полянский А. Н. Смысловая и лексическая сочетаемость слов // НДВШ. Филологические науки. – 1981. – № 3. – С. 72 – 74.
247. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови / Підручник. – Тернопіль: Навч. кн.. – Богдан, 2000. – 246 с.
248. Попова З. Д., Стернин И. А. Лексическая система языка (внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы изучения): – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 148 с.
249. Потебня А. А. Мысль и язык // Потебня А. А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 155 – 156.
250. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: В 4-х т. – М.: Просвещение, 1977. – Т. 4. – Вып. 2. – 408 с.
251. Потебня О. О. Эстетика і поетика слова: Збірник. – К.: Мистецтво, 1985. – 302 с.
252. Потебня А. А. Теоретическая поэтика. – М.: Высш. шк., 1990. – 344 с.
253. Проблемы сочетаемости слов / Отв. ред. Г. Ю. Князева. – Торез, 1979. – 144 с.
254. Руденко Д. И. Имя в парадигмах “философии языка”. – Х.: Основа, 1990. – 299 с.
255. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / АН УРСР. Інст-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Відпов. ред. О. С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.
256. Русанівський В. М. Емоційна маркованість слова // Матер. Міжвуз. конференції “Семантика мови і тексту” – Івано-Франківськ, 1990. – С. 175 – 176.
257. Русская грамматика: В 2 т. – Прага: Academia, 1979. – 1092 с.
258. Русская грамматика / Под ред. Н. Ю. Шведовой: В 2-х т. – М.: Наука, 1980. – Т. 1. – 783 с.; Т. 2. – 709 с.
259. Сахно І. П., Сахно М. М. Словник сполучуваності слів української мови (найуживаніша лексика). – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 1999. – 539 с.
260. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики. – К.: Вид-во Укр. фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.

261. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К.: Укр. фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.
262. Селиверстова О. Н. Компонентный анализ многозначных слов: На материале некоторых русских глаголов – М: Наука, 1975. – 240 с.
263. Селиверстова О. Н. Об объекте лингвистической семантики и адекватности ее описания // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука, 1976. – С. 291 – 314.
264. Селігей П. О. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 2001. – 231 с.
265. Семененко Л. А. Конотативне значення лексичних одиниць як об'єкт вивчення лінгвостилістики і конотативне значення словоформ як об'єкт вивчення морфостилістики // Записки з загальної лінгвістики / Відп. ред. Ю. Ю. Карпенко. Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса: Латстар, 2002. – Вип. 4. – С. 23 – 28.
266. Семенець О. О. Синергетика поетичного слова. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2004. – 338 с.
267. Сиротинина О. Б. Конструкции с плеонастическими местоимениями в разговорной речи // Синтаксис и норма. – М., 1974. – С. 204 – 219.
268. Скаличка В. О грамматике венгерского языка // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – С. 128 – 195.
269. Скрипник Л. Г. Типи повторів однокореневих слів в усному мовленні // Усне побутове літературне мовлення. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 132 – 139.
270. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вищ. шк., 1994. – 670 с.
271. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
272. Словник синонімів української мови: В 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та інші. – К.: Наук. думка, – Т. 1. – 1040 с., Т. 2. – 960 с.
273. Словник української мови / Гол. ред. І. К. Білодід: В 11-и т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
274. Смирницкий А. И. Значение слова // Вопросы языкознания. – 1955. – № 2. – С. 79 – 89.
275. Смирницкий А. И. Морфология английского языка. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1959. – 440 с.
276. Современный русский язык. Лексикология и фразеология: Учебное пособие для студентов педагогических институтов / Л. А. Лисиченко, Г. В. Павловская, Л. Н. Пелепечейко и др. За ред. Л. А. Лисиченко. – К., ИСИО, 1993. – 144 с.
277. Соколов О. М. Основы имплицитной морфологии русского языка. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 203 с.
278. Соколовська Ж. П. Структура семантичної системи мови // Мовознавство. – 1978. – № 4. – С. 10 – 17.
279. Соколовская Ж. П. Система в лексической семантике: Анализ семантической структуры слова. – К.: Вищ. шк., 1979. – 189 с.

280. Соколовська Ж. П. Модель семантичних відношень у лексиці // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 38 – 43.
281. Соколовская Ж. П. Лексическая сочетаемость как результат взаимодействия семем // Исследования по семантике языковых единиц разного уровня. – Уфа: Изд-во Башкир. гос. ун-та, 1988. – С. 38 – 45.
282. Соколовская Ж. П. Проблема системного описания лексической семантики. – К.: Наук. думка, 1990. – 184 с.
283. Сопоставительная грамматика русского и украинского языков: Монография / Г. Д. Басова, А. В. Качура, А. В. Кихно и др.; Отв. ред. Н. Г. Озерова; НАН Украины; Ин-т языковедения им. А. А. Потебни. – К.: Наук. думка, 2003. – 534 с.
284. Сорокина Ж. Э. Атрибутивные словосочетания в аспектах лексико-синтаксической координации: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Российский государственный педагогический университет имени А. И. Герцена. – Санкт-Петербург, 1996. – 19 с.
285. Сочетаемость языковых единиц в германских и романских языках (Монография). Ю. А. Жлуктенко, В. В. Левицкий, С. А. Томачинский, Е. Н. Бортничук и др. – К.: Вищ. шк., 1983. – 196 с.
286. Степаненко Н. И. Синтаксическая и семантическая сочетаемость имен прилагательных в современном украинском языке: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Киевский пединститут имени М. Горького. – К., 1989. – 360 с.
287. Степаненко М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення / НАН України, Український мовно-інформаційний фонд. – Київ: ІВМЦ “Освіта”, 1997. – 216 с.
288. Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення: Монографія. – Полтава: АСМІ, 2004. – 463 с.
289. Степанов Е. Н. Согласование по смыслу в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Одесский госуниверситет имени И.И. Мечникова. – Одесса, 1987. – 16 с.
290. Степанов Ю. С. К общей лингвистической теории значения // Проблемы значения в лингвистике и логике. – М., 1963. – С. 11 – 12.
291. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения. Семиологическая грамматика. – М.: Наука, 1981. – 360 с.
292. Степанова М. Д. Теория валентности и валентный анализ. – М.: Изд-во Москов. педагог. ин-та иностр. яз. им. М. Тореза., 1973. – 110 с.
293. Степанова М. Д. Закономерности формирования словосочетаний и закономерности их лексического наполнения // Русский язык: Сб. трудов. – М., 1975. – С. 304 – 310.
294. Степанова М. Д. Вопросы валентности в современном языкознании и части речи: (На материале нем. языка) // Лингвистика и методика в высшей школе. – 1978. – Вып. 8. – С. 20 – 34.
295. Степанова М. Д., Хельбик Г. Части речи и проблемы валентности в современном немецком языке: Учебное пособие для институтов и факультетов иностранного языка. – М.: Высш. шк., 1978. – 258 с.
296. Степанская С. П. Структурно-семантическая классификация существительных (на материале тавтологических сочетаний) // Филологические науки. – 1983. – № 4. –

С. 71 – 75.

297. Степанская С. П. Анализ лексической сочетаемости и связь контекстуальных и узуальных значений существительных категории чувств // Изв. АН СССР: Серия лит. и языка. – 1990. – Т. 49. – № 2. – С. 161 – 166.
298. Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значения слова. – Воронеж, Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. – 171 с.
299. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж, Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 172 с.
300. Стернин И. А. Семантическая основа экспрессивности // Проблемы экспрессивной лингвистики / Отв. ред. Т. Г. Хазагеров. – Ростов-на-Дону, Изд-во Ростовского ун-та, 1987. – С. 133 – 137.
301. Стернин И. А. Оценочность слова в языке и речи // Исследования по семантике. – Уфа: Изд-во Башкир. ун-та, 1990. – С. 20 – 28.
302. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації): Монографія. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.
303. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.
304. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
305. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М. Я. Плющ, С. А. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін., – за ред. М. Я. Плющ. – К.: Вищ. шк., 1994. – 414 с.
306. Сучасна українська літературна мова / За. ред. А. П. Грищенка. – К.: Вищ. шк., 2002. – 439 с.
307. Сырбу Р. Семный анализ антонимов // Русский язык за рубежом. – 1975. – № 5. – С. 86 – 89.
308. Тараненко О. О. Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії. – К.: Наук. думка, 1980. – 114 с.
309. Тараненко О. О. Синтагматичне переміщення смислу // Мовознавство. – 1987. – № 3. – С. 22 – 28.
310. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К.: Наук. думка, 1989. – 256 с.
311. Тарасова Н. И. Синтагматика лексико-грамматических разрядов имен существительных современного русского языка: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / КПИИЯ. – К., 1994. – 187 с.
312. Теля В. Н. Семантика связанных значений слов и их сочетаемости // Аспекты семантических исследований. – М.: Наука, 1980. – С. 250 – 320.
313. Теля В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение слов в языке. – М.: Наука, 1981. – 268 с.
314. Теля В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 344 с.
315. Теля В. Н. Механизм экспрессивной окраски языковых единиц // Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности. – М., 1991. – С. 40 – 66.
316. Тимофеева Г. Е., Трунилова Т. Н. Функциональные особенности синтаксических конструкций типа “любить любовью брата” // Функционирование

- синтаксических единиц. – Л.: Изд-во Ленинград. гос. педагог. ун-та им. А. И. Герцена, 1982. – С. 46 – 54.
317. Титаренко А. В. Роль семантических факторов в построении словосочетаний // Русский язык в школе. – 1972. – № 4. – С. 88 – 92.
318. Тихомирова Т. С. О творительном тавтологическом в русском языке // Славянская филология. Сб. статей. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1963. – Вып. V. – С. 242 – 266.
319. Толстой Н. И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава // Вопросы языкознания. – 1963. – № 1. – С. 29 – 45.
320. Тулина Т. А. Семантическая специфика имени орудия и особенности его функционирования // НДВШ. Филологические науки. – 1976. – № 6. – С. 89 – 94.
321. Тулина Т. А. Итерация классем как одно из средств обеспечения связности в словосочетаниях // Семантика языка и текста. Вторые Кировоградские семантические чтения. – Кировоград: КГПИ, 1987. – С. 23 – 24.
322. Тулина Т. А. Роль коннотативного компонента в обеспечении семантической связности слов // Системные семантические связи языковых единиц. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1992. – С. 79 – 86.
323. Туліна Т. О. Кореляція різнорівневих мовних ресурсів як засіб забезпечення семантичного узгодження // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 43 – 48.
324. Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1968. – 227 с.
325. Уздинская Е. Н. Изучение сочетаемости слов в формально-грамматическом и семантическом планах // Грамматические и лексико-грамматические исследования в синхронии и диахронии: (На материале английского языка): Межвуз. сб. – Калинин, 1974. – С. 135 – 146.
326. Украинская грамматика / В. М. Русановский / Отв. ред. /, М. А. Жовтобрюх и др. – К.: Наук. думка, 1986. – 360 с.
327. Українська мова: Енциклопедія / Редк. Русанівський В. М., Тараненко О. О. / співголова /, Зяблюк М. П. та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
328. Уфимцева А. А. Слово в семантико-синтаксической системе языка. – М.: Наука, 1968. – 272 с.
329. Филиппов А. В. К проблеме лексической коннотации // Вопросы языкознания. – 1978. – № 1. – С. 57 – 64.
330. Фразеологічний словник української мови / Укл. В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1999. – 984 с.
331. Харченко В. К. Разграничение оценочности, образности, экспрессии и эмоциональности в семантике слова // Русский язык в школе. – 1976. – № 3. – С. 66 – 71.
332. Худяков И. Н. Об эмоционально-оценочной лексике // НДВШ. Филологические науки. – 1980. – № 2. – С. 79 – 82.
333. Чабаненко В. А. Основы мовної експресії. – К.: Вищ. шк., 1984. – 168 с.
334. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 351 с.
335. Чернецький В. К. Здрібніло-пестливі форми займенників і числівників в українській мові // Українське мовознавство. – 1975. – № 3. – С. 45 – 51.

336. Чеснокова Л. Д. Связи слов в современном русском языке: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1980. – 110 с.
337. Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М.: Просвещение, 1971. – 542 с.
338. Шаховский В. И. Проблемы разграничения экспрессивности и эмотивности как семантической категории лингвистики // Проблемы семасиологии и лингвистики. – Рязань, 1975. – Вып. 2. – С. 111 – 124.
339. Шаховский В. И. Семантико-системные отношения в лексике германских и романских языков: Сб. статей / Научн. ред. Шаховский В. И. – Волгоград: ВГПИ, 1979. – 187 с.
340. Шаховский В. И. К типологии коннотации // Аспекты лексического значения. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1982. – С. 29 – 34.
341. Шаховский В. И. Эмотивный компонент значения и методы его описания: Учебное пособие. – Волгоград: ВГПИ, 1983. – 94 с.
342. Шаховский В. И. Значение и эмотивная валентность единиц языка и речи // Вопросы языкознания. – 1984. – № 6. – С. 97 – 104.
343. Шаховский В. И. Эмотивность и лексикография // НДВШ. Филологические науки. – 1986. – № 6. – С. 42 – 47.
344. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – 192 с.
345. Шаховский В. И. Типы значений эмотивной лексики // Вопросы языкознания. – 1994. – № 1. – С. 20 – 25.
346. Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2001. – 478 с.
347. Шевчук О. С. Стилiстичнi функцiї словотворчих засобiв // Українське мовознавство. – 1988. – № 15. – С. 117 – 124.
348. Шендельс Е. Ф. Многозначность и синонимия в грамматике. – М.: Высш. шк., 1970. – 208 с.
349. Шендельс Е.Ф. Совместимость / несовместимость грамматических и лексических значений // Вопросы языкознания. – 1982. – № 4. – С. 78 – 82.
350. Шехтман Н. А. О смысловой структуре слова // Русский язык в национальной школе. – 1964. – № 1. – С. 10 – 17.
351. Шехтман Н. А. Сочетаемость слов-антонимов // Ученые записки ЛГПИ им. А. Герцена. – Л., 1965. – Т.1. – С. 130 – 137.
352. Шехтман Н. А. Концептуальная структура слова и контекст // Лексические и прагматические компоненты в семантике языкового знака: Межвуз. сб. научн. трудов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. – С. 5 – 9.
353. Шипицина Г. М. Мовні елементи смислу в значенні прикметника // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 40 – 44.
354. Шипицина Г. М. Типологія сем // Матер. Міжвуз. наук. конференції “Семантика мови і тексту” 23 – 25 жовтня 1990. – Івано-Франківськ, 1990. – С. 231 – 233.
355. Шипицына Г. М. Об общих признаках модели смысловой структуры слова в русском и украинском языках // Проблемы зіставної семантики. Матер. Республік. наук. конференції. – Київ – Черкаси, 1992. – С. 23 – 25.

356. Шипицына Г. М. Структура значения слова и отношения между образующими ее компонентами // НДВШ. Филологические науки. – 1993. – № 3. – С. 67 – 76.
357. Шмелев Д. Н. О смысловой структуре слова // Русский язык в национальной школе. – 1964. – № 1. – С. 10 – 17.
358. Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М.: Просвещение, 1964. – 244 с.
359. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики: (На материале русского языка). – М.: Наука, 1973. – 278 с.
360. Шмелев А. Г. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психолингвистические возможности. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 157 с.
361. Шощкая Л. И. Структурно-семантическое своеобразие тавтологических словосочетаний в художественной прозе 30 – 40-х годов XIX в. // Вопросы синтаксиса русского языка. Сб. статей. – Ростов-на-Дону, 1978. – С. 107 – 112.
362. Шрамм А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных: На мат. современного русского языка. – Л.: Из-во ЛГУ, 1979. – 134 с.
363. Шрамм Л. Н. Аспекты семасиологического исследования качественных прилагательных (На матер. современного русского языка): Автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10. 02. 01. / Ленинградский ордена Ленина и Трудового Красного Знамени государственный университет имени А. А. Жданова. – Ленинград, 1981. – 28 с.
364. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.
365. Якобсон Р. О лингвистических аспектах перевода // Русский язык. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. – С. 361 – 368.
366. Языковая номинация: Общие вопросы / Отв. ред. Б. А. Серебрянников, А. А. Уфимцева. – М.: Наука, 1977. – 359 с.
367. Austin J. L. The Meaning of a Word // Readings in semantics / Ed F. Labeeh and oth. – Urbana, 1974. – 337 p.
368. Bierwisch M. Strukturelle Semantik // Deutsch als Fremdsprache. – 1969. – № 2. – S. 68 – 74.
369. Bierwisch M. Selektionsbeschränkungen und Voraussetzungen // Linguistische Arbeitsberichte. – Leipzig. – 1970. – № 3. – S. 7 – 16.
370. Bréal M. Br Essai de sèmantique. – Paris, 1924. – P. 205 – 209.
371. Brinkmann H. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistungen. – Düsseldorf, Pädagogisch Verl. Schwann. – 1962. – 654 s.
372. Chomsky N. Syntactic structures. – Gravenhague, 1957. – Русский перевод // Новое в лингвистике. – М., 1962. – Вып. 11. – С. 412 – 527.
373. Firth J. R. Modes of meaning // Papers in linguistics 1934 – 1951. – London, 1957. – P. 190 – 215.
374. Flavell J. and Eleonor R. Flavell. One determinant of judged semantic and associative connection between words. // Journal of psychology. – 1959. – Vol. 58. – № 2. – P. 57 – 76.
375. Greimas A.J. Se´mantique structurale. Recherche de me´thode. – Paris Larousse, 1977 (1966). – 262 p.
376. Helbig H. Valenz und Semantische Merkmalanalyse // Linguist. Arbeitsberichte. – 1975. – № 11. – S. 40 – 47.

377. Katz J. J., Fodor J. The Structure of a Semantic Theory // Language. – Baltimore, 1963 . – Vol. 39. – № 2. – P. 170 – 210.
378. Katz J. J., Postal P. M. An integrated Theory of Linguistic Descriptions. – Cambridge (Mass). MIT press, 1964. – XI. – 178 p.
379. Katz J. J. Interpretive semantics vs. Generative semantics // Foundations of language. – 1970. – Vol. 6. – № 2. – P. 220 – 259.
380. Leisi E. Der Wortinhalt. – Heidelberg, 1961.
381. Lyons J. Introduction to theoretical linguistics. – London: New York: Cambridge (Cambridge Univer. Press), 1968. X. 519 p.
382. Porzig W. Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen // Beiträge zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur. Halle (Saale), 1934. Bd. 58. H. 1 2. S. 70 97.
383. Porzig W. Die Einhalt des Wortes. Ein Beitrag zur Diskussion // Sprache Schlüssel zur Welt. Festschrift für Weisgerber. Düsseldorf, 1959. S. 70 81.
384. Pottier B. Vers une simantique moderne // Travaux de linguistique et de litterature. – 1964. – № 1. – P. 107 – 138.
385. Pottier B. La définition sémantique dans les dictionnaires. – Travaux de linguistique et de litterature. – III. Strasburg, 1965. – № 1. – P. 119 – 147.
386. Schmidt W. Lexikalische und aktuelle Bedeutung. – Berlin, Akad. – Verl, 1965. – 130 s.
387. Trier j. Sprachliche Felder // Zeitschrift für deutsche Bildung. – Frankfurt – am – M., 1932. – № 9. – S. 417 – 427.
388. Weinreich U. Exploration in Semantic Theory // Ed. by. T.A. Sebeok. The Hague. – Paris Mouton, 1966. – V. 3. – P. 395 – 477.
389. Wotjak G. Valenzmodelle und semantische Merkmalanalyse // Linguistische Arbeitsberichte. – Leipzig, 1975. – № 11. – S. 28 – 34.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Багрянний Іван. Тигролови; Морі турі. – К.: Наук. думка, 2000. – 368 с.
- 2.Бажан М. Твори. – К.: Молодь, 1969. – 222 с.
- 3.Бедзик Д. Твори: В 2-х т. – К.: Дніпро, 1978. – Т. 1. – 491 с.
- 4.Бен С. Поезії. – Черкаси: Сіяч, 1997. – 70 с.
- 5.Бичко В. Срібноліття: Вибрані поезії. – К.: Дніпро, 1973. – 287 с.
- 6.Білан А. Плавець в озерах часу: / Про поета-пісняка Андрія Демиденка // Укр. культура. – 1992. – № 7. – С. 16 – 17.
- 7.Білоус Д. У класі і в лісі: Вірші і поеми. Для мол. шк. віку. – К.: Веселка, 1990. – 247 с.
- 8.Блок А. А. Избранное. – К.: Веселка, 1974. – 262 с.
- 9.Боровиковський Л. Твори: Балади, пісні, думи. Байки й прибаютки. Твори та перекл. рос. мовою. – К.: Дніпро, 1980. – 135 с.
- 10.Васильченко С. В. Неслухняний глечик: Оповідання, повісті. – К.: Веселка, 1991. – 223 с.
- 11.Винниченко В. Краса і сила: Повісті та оповідання. – К.: Дніпро, 1989.– 752 с.
- 12.Вишня Остап. Фейлетони. Гуморески. Усмішки. Щоденникові записи. – К.: Наук. думка, 1984. – 558 с.
- 13.Вільде І. Сестри Річинські: Роман. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1958. – 587 с.

14. Вінграновський М. З обійнятих тобою днів: Поезії. – К.: Веселка, 1993. – 303 с.
15. Вовчок Марко. Оповідання, казки, повісті, роман. – К.: Наук. думка, 1983. – 638 с.
16. Волошин І. І. Сонце у росі: Нариси, оповідання. – К.: Дніпро, 1964. – 224 с.
17. Воронько П. Здвиґ-Земля. Вірші та поеми. – К.: Рад. письменник, 1976. – 227 с.
18. Гжицький В. Чорне озеро: Роман. – К.: Держлітвидав, 1957. – 301 с.
19. Глібов Л. І. Байки. Поезії. – К.: Дніпро, 1991. – 268 с.
20. Головка А. В. Твори: В 3 т. – К.: Дніпро, 1987. – Т. 1: Повісті, оповідання. – 479 с.
21. Гончар О. Т. Прапорonosці. – К.: Дніпро, 1981. – 470 с.
22. Гончар О. Т. Собор. – К.: Веселка, 1993. – 286.
23. Гончаренко В. А. Поема мого народу. – Черкаси: ІНЛЕС, 1996. – 320 с.
24. Грабовський П. Вибрані: В 2-х т. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 1. – 599 с.
25. Григоренко Г. Вибрані твори. – К.: Держлітвидав УРСР, 1959. – 494 с.
26. Гринько В. Полум'я троянди: Поезії. – К.: Молодь, 1963. – 57 с.
27. Грінченко Б. Д. Твори в двох томах. – Т. 2.: Повісті. – К.: Наук. думка, 1991. – 608 с.
28. Грушевський М. С. Предок: Із белетристичної спадщини. – К.: Веселка, 1990. – 247 с.
29. Гуцало Є. П. Співуча колиска з верболозу: Оповідання, фрески. – К.: Веселка, 1991. – 284 с.
30. Дімаров А. А. На коні й під конем: Повість. Для середн. шкiл. в. – К.: Веселка, 1981. – 320 с.
31. Дмитерко Л. Вибрані твори у двох томах. – К.: Дніпро, 1971. – Т. 1.: Вірші. Драми. – 422 с.
32. Довженко О. П. Твори: В 5 т. – К.: Дніпро, 1983 – 1985. – Т. 1. – 1983. – 439 с.; Т. 2. – 1984. – 503 с.; Т. 3. – 1984. – 362 с.; Т. 4. – 1984. – 351 с.; Т. 5. – 359 с.
33. Донченко О. В. Школа над морем: Повість. – К.: Молодь, 1990. – 480 с.
34. Драч-Хмара М. Вибране. – К.: Рад. письменник, 1969. – 301 с.
35. Драч І. Ф. Храм сонця: Поезії. – К.: Рад. письменник, 1988. – 123 с.
36. Драч І. Ф. Шабля і хустина: Поезії. – К.: Рад. письменник, 1981. – 159 с.
37. Дудар Є. І силою, і правдою // Веселий ярмарок: Гумор та сатира. – К.: Рад. письменник, 1989. – Вип. 7. – С. 53 – 60.
38. Загребельний П. А. Твори: В 6 т. – К.: Дніпро, 1979 – 1981. – Т. 3. – 1980. – 581 с.
39. Закувала зозуленька: Антологія української народної поетичної творчості: Для ст. шк. віку. – К.: Веселка, 1998. – 510 с.
40. Збанацький Ю. О. Ошукана віра. – К.: Рад. письм.. – 1989. – 333 с.
41. Зеров М. Вибране. – К.: Дніпро, 1996. – 539 с.
42. Івченко М. Є. Робітні сили: новели, оповідання, повісті, роман. – К.: Дніпро, 1990. – 821 с.
43. Йовенко С. Безсмертя ластівки: Лірика. Поеми. – К.: Дніпро, 1989. – 487 с.
44. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Вибрані твори. – К.: Молодь, 328 с.

45. Книш Г. А. Літа на долоні: Роман. – К.: Рад. письменник, 1985. – 356 с.
46. Коваленко В. М. Приворот-зілля: Поезії. – К.: Гранослов, 1997. – 76 с.
47. Козаченко В. П. Атестат зрілості; Біла пляма: Повісті: Для ст. шк. віку. – К.: Веселка, 1988. – 352 с.
48. Корнійчук О. П. Твори: В 5 т. – К.: Дніпро, 1981. – Т. 1. – 533 с.
49. Костенко Л. В. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
50. Костенко Л. Маруся Чурай: Історичний роман у віршах. – К.: Дніпро, 1982. – 136 с. – (Романи й повісті № 2).
51. Коцюбинський М. М. Вибране. – Львів: Каменярь, 1983. – 344 с.
52. Кочерга І. Твори. – К.: Молодь, 1976. – 423 с.
53. Кочура Г. Вибране / Упоряд. Д. Паламарчук; Передм. І. Дзюби. – К.: Дніпро, 1989. – 542 с.
54. Маланюк Є. Поезії. – Львів: Просвіта, 1992. – 685 с.
55. Малишко А. Поезії. – К.: Рад. письменник, 1978. – 295 с.
56. Мирний Панас. Твори в 2-х т. – К.: Наук. думка, 1989. – Т. 2. – 640 с.
57. Міщенко Н., Міщенко М. Слово батьків з усіх віків. – К.: Богдана, 1998. – 1136 с.
58. Мушкетик Ю. Жорстоке милосердя. Роман. – К.: Дніпро, 1975. – 446 с.
59. Нагнибіда М. Л. На полі битви: Поезії. – К.: Дніпро, 1970. – 191 с.
60. Нестайко В. З. Тореадори з Васюківки: Трилогія про пригоди двох друзів. – К.: Веселка, 2000. – 437 с.
61. Нечуй-Левицький І. С. Твори у двох томах. – К., 1986. – Т. 2. – 637 с.
62. Олесь Олександр. Все навколо зеленіє: Вірші, поеми, казки. Для мол. шк. віку. – К.: Веселка, 1990. – 318 с.
63. Олійник Б. І. Вибрані твори: В 2-х т. – К.: Дніпро, 1986. – Т. 1. – 269 с.; Т. 2. – 245 с.
64. Павличко Д. В. Вибрані твори: В 2-х т. – К.: Дніпро, 1979. – Т. 1. – 517 с.; Т. 2. – 245 с.
65. Панч П. Й. Повісті. Оповідання. – К.: Наук. думка, 1985. – 574 с.
66. Первомайський Л. Мій дім: Поезії. – К.: Молодь, 1978. – 223 с.
67. Підмогильний М. Місто: Роман; оповідання. – К.: Молодь, 1989. – 448 с.
68. Плужник Є. Вибрані поезії. – К.: Рад. письменник, 1966. – 259 с.
69. Покальчук Ю. Озерний вітер: Повісті та оповідання. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2002. – 232 с.
70. Рибак Н. Переяславська рада. Роман: У 2-х т. – К.: Дніпро, 1975. – Т. 1. – 671 с.; Т. 2. – 688 с.
71. Рильський С. Веселий цвинтар: Поезії. – Варшава: Вид. агентство Об'єднання українців у Польщі, 1990. – 109 с. М. Т. Твори в двох томах. – К.: Дніпро, 1976. – Т. 1. – 430 с.; Т. 2. – 366 с.
72. Романюк Л. Г. Коротка відпустка у травні: Повісті, оповідання. – К.: Рад. письменник, 1986. – 159 с.
73. Руданський С. Твори. – К.: Дніпро, 1978. – 264 с.
74. Самчук У. Марія. Роман. Куди тече та річка. – К.: Наук. думка, 1999. – 416 с.
75. Сенченко І. Ю. Твори: У 2-х т. – К.: Дніпро, 1981. – Т. 1. – 464 с.; Т. 2. – 472 с.
76. Симоненко В. Лебеді материнства. Поезія. Проза. – К.: Молодь, 1981. – 344 с.

77. Сингаївський М. Синові в дорогу: Поезії. – К.: Дніпро, 1982. – 199 с.
78. Смолич Ю. К. Дитинство. Наші тайни. Вісімнадцятилітні: Повість. Роман. – К.: Наук. думка, 1987. – 752 с.
79. Собко В. Мадонна: Роман. – К.: Рад. письменник, 1981. – 213 с.
80. Сосюра В. Твори: В 2-х томах. – К.: Дніпро. – 1978. – Т. 1. – 365 с.; Т. 2. – 219 с.
81. Стельмах М. П. Чотири броди. – К.: Дніпро, 1989. – 608 с.
82. Стус В. С. Веселий цвинтар: Поезії. – Варшава: Вид. агентство Об'єднання українців у Польщі, 1990. – 288 с.
83. Супруненко В. П. Народина: Витоки нації, символи, вірування, звичаї та побут українців. – Запоріжжя: МП, Берегиня, 1993. – 135 с.
84. Тичина П. Г. Твори. – К.: Молодь, 1990. – 288 с.
85. Тютюнник Г. М. Твори: Оповідання / Упоряд. А. Шевченко. Передм. О. Т. Гончара. – К.: Молодь, 1984. – 328 с.
86. Тютюнник Г. Вир: Роман. – К.: Дніпро, 1966. – 624 с.
87. Трублаїні М. П. Шхуна “Колумб”: Повісті, оповідання. – К.: Рад. шк., 1989. – 560 с.
88. Тулуб З. П. Твори в 3-х томах. – К.: Дніпро, 1991 – 1992. – Т. 1. – 501 с.
89. Удовиченко М. Мій скарб: Лірика. – К.: Дніпро, 1965. – 111 с.
90. Українка Леся. Лірика. Драми. – К.: Дніпро, 1986. – 408 с.
91. Упеник М. О. Вибране. – К.: Дніпро, 1984. – 413 с.
92. Усенко П. М. Твори: В 4-х т. – К.: Дніпро, 1981 – 1982. – Т. 1. – 1981. – 359 с.; Т. 2. – 1982. – 279 с.
93. Франко І. Я. Віршова казка. – Львів: Червона калина, 1995. – 159 с.
94. Харчук Б. М. Горохове чудо: Казки, оповідання, повісті: Для середн. шк. в. – К.: Веселка, 1991. – 204 с.
95. Хижняк А. Ф. Твори: В 2-х томах. – К.: Дніпро, 1977. – Т. 1. – 580 с.; Т. 2. – 619 с.
96. Хоткевич Г. М. Твори: В 2-х томах. – К.: Дніпро, 1966. – Т. 1. – 534 с.; Т. 2. – 603 с.
97. Цюпа І. А. Вибрані твори: В 2-х томах. – К.: Дніпро, 1981. – Т. 1. – 543 с.; Т. 2. – 501 с.
98. Чабанівський М. І. Шляхами великої долі і Дорожні нотатки. – К.: Молодь, 1961. – 137 с.
99. Черемшина М. Твори. – К.: Дніпро, 1978. – 326 с.
100. Чехов А. П. Повісті та оповідання. Пер. з рос. – К.: Держлітвидав УРСР, 1960. – 455 с.
101. Чіп Б. М. Очі мого батька: Поезії. – Х.: Прапор, 1966. – 31 с.
102. Чубач Г. Небесна долина: Вибрані поезії. – К.: Укр. письменник, 1993. – 367 с.
103. Чубинський П. П. Ще не вмерла Україна. – К.: Обереги, 1991. – 16 с.
104. Шевченко Т. Г. Кобзар. – К.: Дніпро, 1988. – 773 с.
105. Шевчук Валерій. Вибрані твори: Роман-балада. Оповідання. – К.: Дніпро, 1989. – 526 с.
106. Шпак М. Поезії. – К.: Рад. письменник, 1967. – 127 с.

107. Яновський Ю. І. Майстер корабля: Роман. – Одеса, 1972. – 156 с.